Muinsuskaitse

Riisipere ja Risti veetorn / Kuusalu aarded
Katusemaastiku väärtus / Tallinna Õnnepalee lühtrid
Põhjasõjaaegsed kalmistud / Teistmoodi pärand: traktoriklass

aastaraamat **2021**

MUINSUSKAITSE AASTARAAMAT 2021
Toimetajad Maris Mändel, Anneli Randla ja Triin Reidla
Keeletoimetajad Airi Männik ja Kristel Ress (OÜ Päevakera)
Kujundaja Tuuli Aule

Väljaandjad Muinsuskaitseamet, Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakond, Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

Kolleegium Oliver Alver, Boris Dubovik, Hilkka Hiiop, Liina Jänes, Ulla Kadakas, Eero Kangor, Juhan Kilumets, Linda Lainvoo, Kais Matteus, Ilme Mäesalu, Andro Mänd, Oliver Orro, Carolin Pihlap, Siim Raie, Helen Sooväli-Sepping, Leele Välja

ESIKAANEL
Pärsti mõisalasteaed. Foto Märt Lillesiim

TAGAKAANEL
Paide Gümnaasiumi restaureeritud maalingud. Foto Martin Siplane
Lai 13 fassaad, Tallinn. Foto Martin Siplane
Kose kiriku lahtivõetud tornikukk. Foto Peeter Säre
Juminda miinilahing: Soome mereväelased miine veeskamiseks ette valmistamas. Foto Ragnar Meinander, Soome sõjamuuseum
Restaureeritud Tori hobusekasvandus. Foto Elvo Jakobson
Villa Friedheimi interjöör. Foto Elvo Jakobson
Hirvepark kevadisis lehis. Foto Sulev Nurme
Maidla kivikalme arheoloogilised kaevamised. Foto Mati Mandeli kogu

EESTI KULTUURKAPITAL

Autoriõigused Muinsuskaitseamet, Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakond, Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakond, 2022

Trükkinud AS Printon
ISSN 2228-2033

AUTORID

MUINSUSKAITSEAMET: peadirektor Siim Raie (kuni 2022), peadirektori kohusetäitja ja kunstipärandi valdkonna juht Linda Lainvoo, järelevalve osakonna juhataja Karen Klandorf (kuni 2022), ehituspärandi osakonna juhataja Kais Matteus, kommunikatsiooniosakonna juhataja Kätlyn Metsmaa, vanalinnade nõunik Kaarel Truu, allveearheoloogia nõunik Maili Roio, arheoloogiapärandi valdkonnajuht Ulla Kadakas (kuni 2022), arheoloogianõunikud Nele Kangert ja Liivi Varul, looduslike pühapaikade nõunik Pikne Kama, restaureerimisnõunik Dan Lukas, ehituspärandi nõunik-analüütik Laura Ingerpuu, Saaremaa nõunik-insener Üllar Alev, Harjumaa nõunik Ly Renter, Järvamaa nõunik Maarja Tomps, Tartumaa nõunik Inga Raudvassar

TALLINNA LINNAPLANEERIMISE AMET: eeslinnade peaspetsialistid Kirsi-Merilin Luik ja Diana Haapsal, muinsuskaitse peaspetsialist Oliver Orro, arheoloog Ragnar Nurk

KULTUURIMINISTEERIUM: kultuuriväärtuste osakonna muinsuskaitsenõunik Liina Jänes

EESTI KUNSTIAKADEEMIA: kunstikultuuri teaduskonna dekaan Hilkka Hiiop, muinsuskaitse ja konserveerimise osakonna juhataja Anneli Randla, dotsent Riin Alatalu, külalisdotsent Hannes Vinnal, maali konserveerimise stuudio juhataja Merike Kallas, nooremteadur Triin Talk, doktorandid Varje Õunapuu ja Andrus Laansalu, magistrant Piia Tammpuu, vilistlane Minni Tang

TALLINNA ÜLIKOOL: humanitaarteaduste instituudi vanemteadur Marju Kõivupuu

EESTI ARHITEKTUURIMUUSEUM: kommunikatsiooni- ja turundusjuht Epp Alatalu
TALLINNA LINNAMUUSEUM: koguhoidja Risto Paju, konservaator Jaan Märss
EESTI AJALOOMUUSEUM: koguhoidja Marju Raabe, teadurkuraator Mati Mandel
EESTI PEDAGOOGIKA ARHIIVMUUSEUM: peavarahoidja Anu Soojärv
SÕRU MUUSEUM: juhataja Frank Lukk
SA VIRUMAA MUUSEUMID: juhatuse liige Viljar Vissel

ARHITEKTID: Sille Pihlak, Saamuel Rammo, Elo Sova, Valga vallavalitsuse arhitekt Jiří Tintěra, maastikuarhitektid Andres Levald, Kristiina Kupper ja Sulev Nurme, sisearhitekt Kaari Metslang

ARHEOLOOGID: Villu Kadakas, Ivar Leimus, Martin Malve, Heiki Valk

KUNSTIAJALOOLASED: Juhan Kilumets, Karin Paulus, Leele Välja

ORELIEKSPERT: Külli Erikson

KONSERVAATORID, RESTAURAATORID: Isabel Aaso-Zahradnikova, Malle-Reet Heidelberg, Juhan Hint, Tuuli Jõesaar, Karin Kirtsi, Kalvi Kondio, Maris Mändel, Andrus Raie, Jaana Ratas, Eleri Paatsi, Ain Pihl, Sirje Sorok

Sisukord

Väärtus on tunne
Siim Raie 3

Viiuldaja(na) traditsioonide ja pärandi klaashoone katusel
Marju Kõivupuu 4

Kool vanas majas

Lastele loodud ruum. Pärsti mõisalasteaia lugu
Kaari Metslang 6

Koolid ja muinsuskaitse
Riin Alatalu 12

Riigigümnaasiumi rajamine Paide vanalinna
Maarja Tomps, Karen Klandorf 14

August Roosileht ja Paide Gümnaasiumi maalingud
Hilkka Hiiop 16

Tallinna Muusikakooli restaureerimise õppetunnid
Kirsi-Merilin Luik 18

Valga Priimetsa Kooli uus-vana koolimaja
Jiří Tintěra 20

Arhitektuur

Traditsioone hoidvad Tori tallid
Kais Matteus 22

Kuurordiraudtee veetornid
Leele Välja 23

Uusrenessansslosside uuestisünd
Karin Paulus 26

Aja jäljed Tallinnas Lai 13 fassaadil
Kaarel Truu 30

Tönnies Wibbekingk ja voorused. Maalingud Tallinnas Lai 11 dornses
Sirje Sorok 32

Tallinna tööstuspärandi uus elu
Diana Haapsal 34

Malelauasokkel Kuremaa mõisa peahoonel
Maris Mändel 35

Kostivere mõisa küüni ümberehitamine puhkekeskuseks
Ly Renter 36

Vara mõisa kellatorn kui mõisa mälestuse hoidja
Inga Raudvassar 37

19. sajandi tegevuskeskuse rajamine Paide vanalinna
Maarja Tomps, Karen Klandorf 37

Kirikud

Kuusalu aardejaht: kullast tähed, krahvi süda, keskaegne reliikvia ja pähklipuu
Hilkka Hiiop, Hannes Vinnal, Varje Õunapuu 38

Ambla Maarja kiriku maalingud
Anneli Randla 43

Jõhvi Mihkli kiriku altarimaali konserveerimine
Merike Kallas 44

Kolme kuke aasta
Juhan Kilumets 46

Ühissümpoosion. Ajaloolised orelid
Külli Erikson 49

Tallinna Jumalaema Sündimise Kaasani Pühakuju kirik
Anneli Randla 50

Jumalaema sündimise ikooni konserveerimine
Malle-Reet Heidelberg 51

Hans Pawelsi kenotaafi restaureerimise lugu
Isabel Aaso-Zahradnikova 52

Tallinna Oleviste kiriku kirju peaportaal
Isabel Aaso-Zahradnikova 54

Juuru Mihkli kiriku lääneuksed
Juhan Hint 55

Vanalinna maastikud

Katus kui viies fassaad
Oliver Orro 56

Maastikuväärtused muinsuskaitsealade kaitsekordades
Kristiina Kupper, Andres Levald 60

Kas Tallinna vanalinn on võssa kasvanud?
Sulev Nurme 62

Muldkindlustusest haljasalaks
Ragnar Nurk 66

Kunst

Uuesti särama. Õnnepalee valgustite taassünd
Linda Lainvoo 68

Purila maalitud interjöörid
Hilkka Hiiop, Hannes Vinnal 71

Kadunud mööbel jõuab koju
Risto Paju 74

Unustatud ja taasleitud
Marju Raabe 76

Valuutakaupluse Turist lühter
Sille Pihlak 77

Arheoloogia

Arheoloogiapärandi kaitse võimalikkusest Eesti Vabariigis
Ulla Kadakas 78

Sõda ja katk käsikäes. Põhjasõja-aegsed matmispaigad Tartus ja Tallinnas
Martin Malve 82

80 aastat Juminda miinilahingust
Sander Jürisson, Kadi Karine, Maili Roio 84

Lõmala neiu muinasaegne luustik
Nele Kangert, Liivi Varul 87

Ontika aare
Ivar Leimus 87

Arheoloogia Rannu Martini kirikus
Heiki Valk 88

Ehitusarheoloogia Kolga mõisa peahoones
Villu Kadakas 89

Meie inimesed

Ma räägin sulle selle loo ära! Mõnusaid jutte Mati Mandeliga
Oliver Orro 90

Kuldse taibu ja teraskätega meister Jaan Märss
Viljar Vissel 95

Kõnnivad katuseid mööda. Plekksepad Andrus Raie ja Kalvi Kondio
Dan Lukas 98

Ükski meister ei kuku taevast. Ain Pihl
Üllar Alev 102

Kes on Marju Kõivupuu?
Epp Alatalu 104

Heiki Valk – arheoloogiapärandi mõtestaja ja hoidja
Ulla Kadakas 105

Tudengitööd

Muinsuskaitseameti eripreemiad üliõpilaste teadustööde konkursil 106

Kadrioru koge nahkjalatsileiud
Tuuli Jõesaar 107

Arheoloogilised tekstiililеiud jutustavad keskaja õmbluskunstist ja tarbimiskäitumisest
Jaana Ratas 108

Tulevikukindel pärandihoidla
Saamuel Rammo 109

Ehitismälestiste teisaldamine: mitte mingil juhul! Või siiski?
Minni Tang 110

Kalatopised konservaatori töölaual
Eleri Paatsi 111

Päevakajaline

Kas kolhoosiarhitektuuri säilitada või lammutada?
Piia Tammpuu 112

Kelle linn on Helsingi?
Riin Alatalu 114

Muinsuskaitsesüsteem Tšehhis
Jiří Tintěra 116

Muinas-giidi mälestused
Triin Talk 118

Järva-Jaani traktoriõppeklass kui ainulaadne muinsuskaitseobjekt
Andrus Laansalu 120

Tehnikamälestise staatus ja saatus
Frank Lukk 121

Kroonika

Muinsuskaitseameti aastapreemiad 2021 122

Muudatused kultuuripärandi nimekirjas
Laura Ingerpuu 124

Narva-Jõesuu talgud
Linda Lainvoo 126

Üle poole Eesti looduslikest pühapaikadest on inventeeritud
Pikne Kama 127

Euroopa Majanduspiirkonna ja Norra toetuste uuel perioodil tegeldakse Eesti muinsuskaitsealadega
Liina Jänes 128

Euroopa ranniku- ja merealade kultuuripärandi ümbermõtestamine
Maili Roio 129

Eesti Arhitektuurimuuseum 30
Epp Alatalu 130

Pärandihäire suvekool
Riin Alatalu 131

Unistus Saarte SRIK-ist sai teoks
Karin Kirtsi 131

Uued raamatud 132

Aastast 2021 jääb meelde ... 134

***In memoriam*: Kalli-Maia Holland (28.03.1939—26.09.2021)**
Elo Sova 135

Monumentaal-dekoratiivkunst Nõukogude Eestis. Plastgraanulitest metallvarbadeni
Anu Soojärv 136

Väärtus on tunne

2021. aasta teoks valis Muinsuskaitseamet Viljandi vallas asuva Pärsti lasteaia restaureerimise. Kommenteerides nii seda ettevõtmist kui ka paljude teiste pärandiobjektide kordategemist möödunud aastatel, ütles Viljandi vallavanem Alar Karu: „Emotsionaalne tulemus on kindlasti hiljem seda kulutust mitu korda rohkem väärt." Ta lisas: „Mida rohkem suudame pärandarhitektuuri säilitada ja taastada, seda rohkem hakkavad inimesed mõistma selle olulisust meie avalikus ruumis ja mõistavad selle tähtsust kogu meie rahva identiteedile."

Need kaks mõtet võiksid olla eeskujuks kõikidele omavalitsus- ja riigijuhtidele, nendele, kes otsustavad mõne kultuuriväärtusliku objekti saatuse – säilimise ja mittesäilimise – üle. Kulust kaalukam on tunne, mida korda tehtud hooned ja paigad kogukonnale pakuvad, milliseks muutub elukeskkond ja kelleks see tegevus muudab tegijad. Elukeskkonna elatavaks muutmine ei tohi sõltuda odavusest ja kõiki probleeme ei ole võimalik lahendada vaid linna- või külakeskuse arhitektuurivõistlusega.

Me peame automaatselt väärtuslikumaks neid paiku, maju ja ka ettevõtmisi, milles oleme ise osalenud, sest meie panus on väärtus – osa enesemääratlusest ja eneseteostusest. Seome ennast ju ainult sellega oma elus, mis on tähtis ja tähenduslik. Muinsuskaitsealade uute kaitsekordade koostamise protsess on elav näide sellest, kuidas miski saab omaks: vanalinn on meie oma, sest oleme osalenud selle väärtuste määratlemisel ning säilitamistingimuste ja -nõuete kehtestamisel. Huvitav on olnud näha, kuidas koos teadlikkuse kasvuga on suurenenud ka kogukondade nõudlikkus. Muinsuskaitse toimibki kõige paremini südame, mitte seaduse sunnil.

2021. aasta kaalukaim avalik arutelu oli kindlasti Estonia teatri juurdeehituse poleemika, mis kaasnes riiklikult tähtsate kultuuriobjektide väljavalimise ja rahastamise otsuse ettevalmistamisega. Esile kerkinud isiklikest arvamustest tähtsam on aga see, kuidas me selliseid dilemmasid lahendame: kuidas me kõiki asjaolusid välja selgitame ja väärtusi kaalume. Keeruliseks tegigi selle diskussiooni asjaolu, et vastastikku olid erinevad kultuuriväärtused: olemasolev hoone ja teadaolev arheoloogia ning kavandatav uus kultuuritempel.

Vahekokkuvõtteks võib julgelt öelda, et meil tuleb veel veidi harjutada selliseid arutelusid. Et asjad liiguksid loogilises ja mõistlikus järjekorras, peaks rahastamisotsusele eelnema üleüldine võimalikkuse arutelu, et vältida punnseise, kus tehtud otsus ei ole elluviidav või on teostatav suurte mööndustega, millega lõpuks keegi ikka rahul pole. Riiklikult tähtsate kultuuriobjektide rajamine peaks igal juhul looma kõigile osalistele hea tunde – lisanduse olemasolevale väärtusele.

Muinsuskaitseameti peadirektor
2015–2021

Foto Kadri Purje

Marju Kõivupuu

Viiuldaja(na) traditsioonide ja pärandi klaashoone katusel

Sõnaga *traditsioon* seostub mul miskipärast alati piimamees Tevje Anatevkast, kes iseendaga dialooge pidades küsib alatihti, kuidas hoida end keerulises ja muutuvas maailmas tasakaalus. Ja vastab, käsi juudi kombe kohaselt teatraalselt taeva poole tõstes: „Traditsioonid!"

Traditsioonid korraldavad ja korrastavad väikeses juudi kogukonnas Anatevkas kõike alates argielu pisiasjadest ning lõpetades filosoofiliste ja eksistentsiaalsete küsimustega. Ent seesama Tevje kogeb tütreid mehele pannes, kuidas põlvest põlve edasi pärandatud ja vastuvaidlemist mittesallivad traditsioonid tema oma eluajal muutuvad ja murenevad. Paiguti sedavõrd radikaalselt, et ta on sunnitud vaatama maailma ja maailmale sootuks uute nurkade alt ja küsima ka selliseid küsimusi, mida varem ei ole olnud kogukonnas kombeks küsida – no näiteks oma naiselt, kellega on koos elatud aastakümneid ja lapsedki täisealiseks kasvatatud: „Kas sa armastad mind?"

21. sajandit võime nimetada julgesti kultuuripärandi sajandiks, sest viimased paarkümmend-kolmkümmend aastat oleme sellega tegelenud eri tasanditel rohkem kui kunagi varem, otsides pärandi tutvustamise ja populariseerimise kõrval moel või teisel vastust küsimustele: kui pärand kuulub meile kõigile, siis kellele ta ikkagi kuulub? Mitu põlve peab mingi nähtus vana olema, et seda saaks nimetada juba pärandiks või traditsiooniks, ehk kui kaua peab midagi (rituaalselt) kordama, et saaksime sellest kõnelda kui traditsioonist? Milline osa kultuuripärandist õigupoolest kuulub sellesse ringi, mille kohta ütleme *meie*, ja kas meil üldse on õigust niimoodi küsida? Niisiis – kelle traditsioonid?

Mitu põlve peab mingi nähtus vana olema, et seda saaks nimetada juba pärandiks või traditsiooniks ehk kui kaua peab midagi (rituaalselt) kordama, et saaksime sellest kõnelda kui traditsioonist?

Tõsi on, et vaimset pärandit loovad traditsioonid püsivad suuresti rituaalsel kordamisel, näiteks tekstidesse või muusikasse talletatud märgiliste sõnumite ja sümbolite taasesitamisel. Vabariigi aastapäeval loeme ette „Manifesti kõigile Eestimaa rahvastele" ning kindlasti kõlab sel päeval vähemalt üks kord Heino Elleri „Kodumaine viis", tantsupeod on kombeks lõpetada Anna Raudkatsi „Tuljakuga", viimaste aastate laulupeod aga Peep Sarapiku viisistatud Juhan Liivi luuletusega „Ta lendab mesipuu poole". Vabas ühiskonnas sünnivad sedasorti traditsioonid ja rituaalid inimeste siiramate emotsioonide ja ühtekuuluvustunde koostoimel ning kannavad parimal moel edasi kultuurimälu. Nii nagu seda on näiteks Lõuna-Eesti matustel ristimärgi lõikamine puusse kohas, kus seda on mäletatavasti alati tehtud. Ja selliseid ristimärkidega puid ei tule kohalikel inimestel mõttessegi edaspidi tarvitada millekski muuks kui vaikiva austuse avaldamiseks siitilmast lahkunutele. Traditsioonid!

Traditsioonid ei sünni kabinetis laua taga ega juurdu käsulaudade toel. Samuti pole põlvest põlve edasiantud kombeid ja traditsioone võimalik inimeste mälust ning kombekäitumisest kergesti kustutada. Kui kogukond tunneb, et tema hääl pole piisavalt tugev kaitsmaks kogukonnale olulisi väärtusi, astub mänguväljakule uus tegelane – see on pärandi eestkõneleja või eestkostja, ühiskondlik hääletoru, kes kordavas kõneviisis põhjendab ühe või teise traditsiooni hoidmise ja väärtustamise olulisust. Mõnel teisel puhul aga otsib ta vajadusel vaarvanemate aardekirstust välja midagi, mis võiks tänast põlvkonda

kõnetada ja seeläbi selle rahvakillu traditsioone elus hoida, olgu selleks naiste maarjapäeva tähistamine, traditsiooniliste tantsude festival „Sabatants“ või kadri- ja mardisandikoolitus „Hakkame santima“. Traditsioonid!

Pärandi eestkõneleja võidakse kogukonnale appi kutsuda ka sellistel juhtudel, kui inimestel või huvigruppidel on erinevatel põhjustel tekkinud oma traditsioonide hoidmise või järgimisega probleeme. Olgu selleks näiteks kolmandate isikute tegevus, mis kahjustab või koguni hävitab traditsioonidele toetuvat ainulaadset pärandit. Ajast aega on mälestusriste lõigatud puusse tavaõigusel põhineva metsa- ja maakasutuse järgi. See, kas praegusaja inimesed saavad traditsioone järgida, sõltub pahatihti (uus)omaniku suvast või armulikkusest. Nii mõnelgi juhul aga ei kuulu omanik kogukonda ja kohalikud kombed teda ei kõneta, vaid pigem segavad. Ähh, need paganama traditsioonid!

Sestap tuleb sageli kaitsta pärandit meie endi eest ja paragrahvi jõul, kuigi sõnades oleme kõik ju pateetiliselt ja aateliselt ühte meelt, et traditsioone ja pärandit tuleb hoida. Aga seda muidugi juhul, kui see pärand ei asu isiklikult minule kuuluval maalapil, ei kahjusta minu isiklikke huve ega küünita oma ahnet kätt minu isiklikku rahakotti. Ja vahet pole, kas see *mina* on füüsiline või juriidiline isik. Ohh hoidku küll, jälle need traditsioonid!

Emotsionaalsest vaatekohast on kultuuripärandisse kestvuse ja jätkuvuse kõrval kodeeritud arvestatav kogus tunnetatud paratamatust kõige kaduva pärast, teist samapalju romantilist nostalgiat kunagiste mütoloogiliste kuldaegade järele. Paraku ka ressursside nappusest tingitud väärtuslike kultuurimälestiste hääbumist, läbikaalumata otsuseid ja/või otsustamatust, mille mõju kultuuripärandile on olnud nii mõnigi kord pöördumatult hävitav.

1

1. Surnutele puusse lõigatud mälestusristid sümboliseerivad Võrumaal ka kodude ja külade vaikset ning valusat hääbumist. Vastse-Roosa 2012. Foto Marju Kõivupuu
2. Marju Kõivupuu ristipuid inventeerimas. Foto Ulla Kadakas

Ükskõikseks ei jäta pärandi ja traditsioonide teema üldjuhul kedagi ning kultuuripärandisse kätketud väärtuste esiletõstmine on alati (kultuuripoliitiliste) valikute küsimus. Eks see viimanegi tõdemus ole taas kordamine. Ikkagi – traditsioonid!

Elavat pärandit ei saa sulgeda klaashoonesse, mille katuselt kuulduvad sellel tasakaalu hoidva viiuldaja valusnukrad helid. Pärand elab meie ümber, hoidkem ja märgakem seda ning võtkem süda rindu, et selle eest seista. Elagu traditsioonid!

2

Lastele loodud ruum
Pärsti mõisalasteaia lugu

MK AP 20 21

AASTA TEGU

Aadress: Mõisa tee 10, Pärsti, Viljandi vald
Uuringud: H&M Restuudio OÜ
Arhitektuurne projekt: OÜ Hekse (Eva Tammpere)
Sisearhitektuurne projekt: Ruumimeister OÜ (Kaari Metslang)
Ehitus: AS Eviko
Muinsuskaitseline järelevalve: Koolmeistri OÜ (Alo Peebo)
Tellija: Viljandi Vallavalitsus

Mõne aasta eest võis Eesti Arhitektuurimuuseumis vaadata näitust „Kes aias, kes aias? Moodsad lasteaiad", mis andis esimest korda põhjaliku ülevaate Eesti lasteaedade arhitektuuri ja kultuuri kujunemisest. Esimene spetsiaalselt lastele ehitatud hoone oli Tallinna Kopli lasteaed, mis rajati 1928. aastal arhitekt Herbert Johansoni projekti järgi. Näituse kataloogi koostaja Sandra Mälk kirjeldab hoonet kui mõisahäärberliku ilmega haridustemplit, mis oli tõukejõuks hoiakule, et hea keskkond ja arhitektuur toetab lapse arengut.[1]

1. Mustriline mängutuba. Foto Martin Siplane

2

3

4

2. Pärsti mõisa ainus ajalooline interjöörifoto u 1930. aastast. Foto Viljandi Muuseum, VM VMF 480:25 F 8954
3. Vaade magamisruumi enne restaureerimistöid. Foto Kaari Metslang
4. Riietusruum peituse mängimiseks. Foto Martin Siplane

AJALOOST

Varaseimad teated Pärsti mõisa kohta pärinevad 16. sajandi lõpust. Praegune osalt ühe-, osalt kahekorruseline historitsistlik puidust peahoone on ehitatud mõisnik Friedrich von Stryki ajal 1872. aastal. 1893. aastal andis von Stryck mõisa oma õemehele Peter Clapier de Colongue'ile, kelle käes oli see kuni võõrandamiseni 1919. aastal. Seejärel kolis 1920. aastal mõisahäärberisse kool, mis tegutses erinevate nimede all (algkool, mittetäielik keskkool, 7-aastane kool, 8-klassiline kool, lasteaed-algkool, põhikool) kuni 2010. aastani. Pärast seda jäid mõisahoonesse tegutsema lasteaed, raamatukogu ja mõned huviringid.[2]

Saja aasta jooksul, mil majas haridust antud, on seda korduvalt ümber ehitatud ja renoveeritud. Põhjalikumalt tehti seda 1980. aastatel, kui Viljandi EKE koostatud projekti järgi ehitati välja ruumid hoone katusekorrusel ja vahetati välja enamik mõisa originaalakendest. Umbes samal ajal viidi hoonest minema ahjud ja arvatavasti ehitati ka saali läbiv koridor. Seinad ja laed kaeti puitlaast- või kipsplaadiga ning remontide käigus eemaldati varasemad viimistluskihid[3]*.*

Niisiis võtsin julguse otsustada täiskasvanute eest, et küll nad midagi välja mõtlevad, ja ega neil igale poole kogu aeg asja olegi ...

5

Lasteaedade ja koolide rajamine tühjaks jäänud mõisahoonetesse on olnud hoopis teistpidine protsess: ruumid kohandatakse kasutaja vajadustele vastavaks. Nii on tekkinud justkui nihkes ruumid, mille puhul jääb mõisa olemus asutusele tüüpilise praktilisuse varju. Toredate, uhkete fassaadide taga on mõnegi mõisakooli interjööris tunne nagu mistahes hoolega remonditud majas – puhas, korras ja neutraalne –, aga eriline ajalooline keskkond on varju jäänud ...

6

Umbes nii võtsid mind vastu Pärsti lasteaia ruumid: laminaatparkett põrandal, kõrgetes lagedes luminofoortorude ja alumiiniumreflektoritega kontorivalgustid, tualettruumi alumiiniumraamis kabiinid ning armsalt lapselike bordüüridega liigendatud kõrged värvitud seinad. Lasteaed oli tegelikult sisustatud üsna uue ja korraliku mööbliga, kuid eri ajal hangitud mööblitükid mõjusid erineva värvi ja materjalivaliku tõttu juhuslikena.

Soov oli luua uue kujundusega keskkond, mis lähtub lasteaia vajadustest, laste mõõtkavast ja ühtlasi mõjub natuke suursuguselt. Loomulikult ootasin ärevalt viimistluskihtide uuringu tulemusi: mida põnevat annab mõis ise ette? Millele saab uue kujunduse puhul toetuda ja kas saab ehk mõne mustri motiivi taaselustada? Selgus aga, et suurim ajalooline väärtus on säilinud puitpõrandates ja siseuste aaderduses, kuid jälgi maalingutest või tapeedist ei ole.

Hetkeks käis mu peast läbi ka mõte kasutada mõnd mõisa välisosa puitdekoori motiivi interjööri ehtena, kuid kokkuvõttes tundus see siiski pigem liiga dubleeriv ja oleks võib-olla lahjendanud originaaldetailide mõju nende asukohas. Pidasin nõu Hilkka Hiiopiga H&M Restuudiost, et olla kindel, ega uue mustrikeele loomine lähe kuidagi vastuollu restauraatorite põhimõtetega vana ruumi renoveerimisel. Sain justkui õnnistuse uue peatüki kirjutamiseks Pärsti mõisa viimistluskihtide ajalukku.

5. Salauksega magamistuba. Foto Martin Siplane
6. Salauks mängutuppa. Foto Martin Siplane

7. Vaade koridori. Foto Martin Siplane
8. Mänguline tualettruum. Foto Martin Siplane

7

8

9

10

Siin tuli appi maalingurestauraator Kristiina Ribelus, kes aitas vormistada idee putukatest ja lehtedest piiramata pinna mustrisse. Mustrite kasutamine suurte ruumide seinapinna liigendamiseks oli algusest peale mu kinnisidee. Nii oli see ilmselt seetõttu, et esimest korda ruume külastades astusin maja põhjaküljes asuvasse 3,6 meetri kõrguse laega magamistuppa, mis oli maast laeni n-ö haiglatooni heleroheline ning mõjus külma ja kõledana. Pindade elavdamine ja liigendamine tundus kohe hädavajalik.

Kui lasteaed projekteeritakse uude majja, siis arvestatakse ruumid optimaalsete ühikutena, mis enamasti tähendab seda, et kusagil ei ole üleliigseid ruutmeetreid. Riietusruum on tavaliselt täpselt nii väike, et kapid mahuksid ritta ja pink kuhugi nende vahele. Pärsti lasteaia riietusruum oli natuke liiga suur, et täita pelgalt garderoobi rolli. Seepärast on riietumine selle ruumi ainult üks funktsioon ning pingi-ruumiinstallatsiooni ümber võib vahepeal vabalt peitust või kulli mängida. See ruum on värskelt rohelise koloriidiga, et varane ärkamine ja lasteaeda saabumine ei oleks nii raske. Seintele on paigutatud pildiraamid, kus saab eksponeerida laste loomingut.

Lapsed ei taha üldse minna pissile ja käsi pesema! Sellepärast suhtusin lasteaia tualettruumi eriti mänguliselt ning püüdsin muuta selle põnevaks ja kutsuvaks. Kollane rõõmus värv, päikesemotiiv ja kaskaadvalamu peaksid lapses tekitama tunde, et ta siseneb erilisse võlumaailma ning mäng ei katke ka elu argisemate toimetuste ajaks.

Laste tasandit on arvestatud igal pool. Lapsed saavad liikuda koridori ja magamistoa vahel läbi salaukse ning jõuavad mängumajja, kust nad leiavad mitmesuguseid sopistusi eraldumiseks või koos olemiseks. Kõnealune salauks on muide oma algses asukohas: siit pääses mõisaajal tualettruumi. Mängumaja teiselt tasandilt saavad lapsed vaadata läbi siseakna mängutoa poole ning ka siin asub aken oma algses asukohas, kus ta tõi omal ajal valgust tualettruumi.

Võib öelda, et laste tasandil mõeldes jätsin mängumaja puhul tagaplaanile küsimuse, kuidas käib täiskasvanu kõiki nurgataguseid koristamas: peab ju teisele tasandile pääsemiseks kasutama osavust ja ronimiskive. Niisiis võtsin julguse otsustada täiskasvanute eest, et küll nad midagi välja mõtlevad, ja ega neil igale poole kogu aeg asja olegi ...

Kuidagi oli projekteerimise ajal jäänud süüvimata selle teadaolevalt ainsa ajaloolise interjööripildi detailidesse, mis oli esitatud muinsuskaitse eritingimuste dokumendis. Nüüd, kui ruumid valmis ja kasutuses, märkasin ajaloolisel fotol seinapinda liigendavat lambriid. Seega olin kuidagi alateadlikult toonud sama lahenduse lasteaia koridori ja osaliselt mänguruumi.

Kõige praktilise kõrval on neis Pärsti mõisa läänetiiva ruumides nüüd loodetavasti taaselustatud ajaloolist tunnetust ja toredust ning mõisa interjöör on jälle kooskõlas maja kauni välimusega.

9.–10. Lehtede ja putukatega trafarettmustrid.
Fotod Martin Siplane

11

[1] M. Siilivask, Muinsuskaitse eritingimused siseruumide osaliseks ümberehitamiseks ja fassaadide restaureerimistöödeks. 2017. Muinsuskaitseameti arhiiv.
[2] H&M Restuudio OÜ, Pärsti mõisa peahoone viimistluskihtide uuringud. Aruanne. 2019. Muinsuskaitseameti arhiiv.
[3] S. Mälk, Kes aias, kes aias? Moodsad lasteaiad. Koost S. Mälk, toim S. Mälk, T. Ojari. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2019.

11. Garderoobi seintel olevates raamides saab eksponeerida laste loomingut. Foto Martin Siplane
12. Pärsti mõisahoone välisvaade. Lasteaed võtab enda alla vaid osa hoonest. Foto Martin Siplane

12

Koolid ja muinsuskaitse

Eestlaste suur huvi koolide ja koolimajade vastu on kindlasti seotud sajanditepikkuse rahvusliku ideaaliga anda oma lastele haridus. Eduka talumehe kriteerium oli see, mitu last ta jaksas külakoolis koolitada ja kas ta jaksas saata nad ka linna, kõrgema astme kooli.

Üks oluline samm teel oma riigini oli Jaan Tõnissoni ja teiste riigimeeste eestvedamisel esimese eestikeelse keskkooli, Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi I järgu Tütarlaste Kooli rajamine Tartusse 1906. aastal. Georg Hellati projekteeritud, praegu Miina Härma Gümnaasiumina tegutseva kooli esinduslik maja sai katuse alla enne Esimest maailmasõda.

Eesti Vabariigi kehtestamise järel – sajand tagasi – oli oma riigi üks esimestest ülesannetest pikendada kohustuslikke kooliaastaid ja ehitada välja korralik koolivõrk. Vallad kasutasid usinalt võimalust kohendada mõisahooneid koolimajadeks: kool koliti peaaegu igasse kolmandasse riigistatud mõisa. Üsna pea asusid aga edasipüüdlikumad vallad ja linnad püstitama uusi, väga moodsaid ja hästi varustatud koolimaju.

Nõukogude aastatel ehitati peamiselt tüüpprojektide järgi ja pigem väga suuri koolimaju. Uued tuuled tulid 1980. aastatel enneköike arhitekt Maarja Nummerti projekteeritud lapsesõbralike eriprojektidega.

Nüüdisaegne õpikäsitus soosib eri kooliastmete lahutamist, sest algklasside koolimajale on teised ootused kui gümnasistide omale. Nooremad õpilased vajavad kontrollitud ja turvalist keskkonda, vanemad aga ka ruumilist vabadust end tõestada. Uusi tuuli paremate õpitingimuste loomiseks järgib riigigümnaasiumide rajamise programm.

Praegusaja maailmas tuleb enne uute hoonete ehitamist alati kaaluda, kas saab kasutada olemasolevat.

Paraku on koolivõrgu korrastamisel ka varjukülgi. Riik on juba aastaid meelitanud omavalitsusi väiksemaid koole (eriti põhikoole) sulgema ja koolimajade ruutmeetrite arvu vähendama. Igal aastal saame uudiseid kümnetest suletud või ümberkorraldatud koolidest. Ometi viitab koolide tähtsusele regionaalpoliitika võtmetegurina ka uusim inimarengu aruanne.

Eriti pandeemiaaja maale tagasi kolimise laines tasub vaadata maakoolide sulgemise otsus üle, sest kool on piirkonna süda ja põhjus, miks noored pered elavad maal. Masside nakatumine viirushaigusesse osutab vajadusele soosida väiksemaid koole. Ka koolipsühholoogid peavad kooli optimaalseks suuruseks 300 õpilast. Miks siis liikuda tagasi nõukogude ajal läbi proovitud mammutkoolide poole?

Muinsuskaitset puudutab Haridus- ja Teadusministeeriumi tegevus mitmeti, kuna oluline osa koole – eelkõige maapiirkondades – tegutseb väärikates, tihti kaitse all olevates hoonetes. Koolide väljakolimise järel jäävad need kasutuseta. Noorte perede lahkumine koolide kannul jätab tühjaks ka elamud ja muud hooned.

Aga koolimajade hülgamine ei ole ainult maapiirkondade probleem. Praegusaja maailmas tuleb enne uute hoonete ehitamist alati kaaluda, kas saab kasutada olemasolevat. Mõru näitena varjutavad riigigümnaasiumide programmi Rakvere, Kohtla-Järve ja Pärnu.

Rakvere hariduse ja kultuurielu sümbol, Alar Kotli projekteeritud Rakvere Gümnaasium ei jää küll tühjaks, kuid oleks väärinud kohandamist gümnaasiumiks. Sellega oleks välditud tänava kohale uue hoone ehitamisega linnaehitusliku loogika muutmist ja oleks korrastatud linna teised koolimajad.

Rakvere linna valik ehitada uus koolihoone johtus arvestusest, et riigigümnaasiumi ehituseks kasutatakse riigi, valdavalt Euroopa Liidu toetuste raha. Olemasolevaid

koolimaju korrastatakse teatavasti omavalitsuste, üldjuhul ka hangitud toetuste raha eest. Maksumaksja jaoks selline rahakoti erinevate taskute vahel laveerimine säästlik ei tundu.

Pärnus hüljati 1881. aastal ehitatud koolimaja, milles on asunud nii kreis-, linna- kui ka kõrgem algkool, kaubanduskool ja viimati kutsekool: riigigümnaasium ehitati Pärnu äärelinna. Vana koolimaja pani Riigi Kinnisvara AS 2021. aastal müüki.

Äärmiselt kahetsusväärne on olukord ka Kohtla-Järvel, kus jäeti kasutuseta 1938. aastal Anton Soansi projekti järgi valminud Eesti üks uhkemaid koolimaju. Kuressaares loobuti samuti vana koolihoone kasutuselevõtust, aga seal ei jäänud majad tühjaks.

Ometi on kooliuuenduses ka suurepäraseid näiteid selle kohta, kuidas kohandada ajalooline hoone nüüdisaegseks õpikeskkonnaks, mis soosib loomingulist ja erilmelist ruumiprogrammi. Sellised on mõisakoolid, aga me näeme ühtlasi, millise hoolega korrastatakse muid ajaloolisi koolimaju nii maal kui ka linnas. Mitu sellist koolimaja on pälvinud muinsuskaitse tunnustuse. Näiteks Haapsalu riigigümnaasium asub Artur Perna projekteeritud ajaloolises gümnaasiumikompleksis. Väga hea, vanu väärtusi toetav ning samas uusi loov lahendus leiti Viljandis ja Võrus. Värskeim näide on Paide, kus samuti anti uus sära ajaloolisele koolimajale.

Uuenenud õpikäsitusega rõhutatakse, et haridus ei ole mitte ainult ülesannete lahendamine, vaid kasvamine oma ümbrust märkavaks kodanikuks. Majadel, kus lapsed koolis käivad, on nende maailmavaatele väga suur mõju. Õppimine vanas, ent hoitud majas aitab kasvatada traditsioone ja kodukohta väärtustavat inimest.

Alar Kotli projekteeritud Rakvere Gümnaasiumi hoonest kolib gümnaasium välja. Foto Martin Siplane

Maarja Tomps, Karen Klandorf

Riigigümnaasiumi rajamine Paide vanalinna

Aadress: Posti 12, Paide
Muinsuskaitse eritingimused: Arhitektuuribüroo R.A.E. OÜ (Riina Lepp)
Arheoloogilised uuringud: MTÜ „Arheoloogia ja ehitusajaloo grupp AEG" (Peeter Piirits, Silja Möllits)
Konstruktsioonide uuringud: Ehitusekspertiisibüroo OÜ (Jarno Kelu)
Projekt: Salto arhitektuuribüroo OÜ (Ralf Lõoke)
Ehitus: AS Megaron-E (Tanel Tamme)
Muinsuskaitseline järelevalve: OÜ Keskkonnaprojekt (Nele Ruusmaa)
Tellija: Riigi Kinnisvara AS, Haridus- ja Teadusministeerium

Paide riigigümnaasiumile sobiva koha leidmine on olnud pikk lugu, mis on toonud kaasa keerulisi arutelusid. See leidis õnneliku lõpu, kui 2021. aasta 26. novembril sai koolipere lõpuks alustada õppetööd vanalinnas asuvas värskelt restaureeritud ajaloolises koolimajas.

1. Restaureeritud ajalooline koolimaja ja uus selle taga. Foto Martin Siplane
2. Uue hoone tagakülg. Foto Martin Siplane

Plaani järgi ehitati kahekorruseline historitsistlik tellis-kivihoone 1908. aastal poeglaste linnakooliks. Pärast valmimist 1910. aastal anti see suure pahameele kiuste hoopis äsja asutatud tütarlaste gümnaasiumile. Hoone ehitus läks omal ajal maksma aukartustäratavad 24 000 rubla. Tõsi, raha oli hästi kasutatud, sest kohalike elanike silmis on see vaieldamatult kogu Paide vanalinna üks kauneimaid maju.

Hoone oli koolimajana, 1964. aastast Paide pioneeride majana (1989. aastast koolinoorte huvikeskus) ja hiljem Järvamaa Keskraamatukoguna aktiivses kasutuses 2001. aastani. Sealt alates jäi hoone 20 aastaks kasutu-seta seisma, kuni riik kinnistu omandas ja asus seda Paide Gümnaasiumi uueks koolimajaks ümber ehitama.

Tundliku asukoha tõttu Paide linnuse vallikraavi nõlval kaasnesid planeeritud ehitustöödega mitmed arheoloo-gilised uuringud, mis tõid endaga kaasa nii põnevaid leide kui ka mõne kibeda pisara, mis tuli alla neelata.

Kaevetööde kõige kaalukam leid oli 16. sajandi teisel poolel rajatud lubjapõletusahi, mille puhul tehti raske südamega otsus see arheoloogiliselt läbi uurida

1 2

ja lammutada. Lisaks lubjapõletusahjule peitis maapõu endas haruldast keskaegse hoone kivikonstruktsiooni, mis andis väga väärtuslikku teavet Paide keskaegsete elamute kohta. Nii varajasest ajast oli seni väga vähe teada.

Ootuspäraselt pakkus restaureerimise käigus meeliülendavaid üllatusi ka vana maja ise. Juba hoone projekteerimise aegsete konstruktsiooniuuringute ajal sai selgeks, et senine ajalugu ei räägi minevikusündmustest päris tõtt.

Nimelt oli seni teada, et 1941. aasta augustis sai koolimaja tugevalt kannatada, kui seda tabas lennukipomm, mis tungis läbi hoone katuse ja teise korruse saali allkorruse fuajeesse. Uuringute käigus ilmnes aga, et hoone katusekonstruktsioonid ja teise korruse vahelagi on säilinud algupärasel kujul. See tähendab, et majas toimus küll plahvatus, ent see ei saanud olla põhjustatud lennukipommist. Plahvatanud pomm oli majja toodud ilmselt hoopis peasissepääsu kaudu.

Projekteerimise ajal tehti ka siseviimistlusuuringuid. Varem teati vähemalt kahes ruumis asuvast seinamaalingust, kuid uuringu käigus ilmnes omapäraste maalingute grandioosne ulatus ja trepikojas paiknevate eriskummaliste maalingute käekiri. Kahjuks said teise korruse saali seintel olnud maalingufragmendid ehitustööde käigus kahjustada, ent trepikoja maalingud otsustati konserveerida täies ulatuses võimalikult autentsetena.

Maalingute konserveerimise ajal leidis kinnitust ka hüpotees, et tegu on tuntud Eesti kunstniku August Roosilehe loominguga. Roosileht on hinnatud õpetaja ja kultuuritegelasena jätnud Paide ajalukku kustumatu jälje, mis nüüd on koolimaja trepikojas kõigile vaadeldav.

Rõõmustavaid üllatusi pakkus ka hetk, mil koolihoone pööningult tuli ilmsiks marmorist mälestustahvel, mida peeti hävinuks. Mälestusplaat on pühendatud Paide Poeglaste Reaalgümnaasiumi õppursõduritele Johannes Niimannile ja Tõnis Tammele, kes langesid Vabadussõjas.

Pööningule varjule pandud mälestustahvli leidmise teeb tähelepanuväärseks ka asjaolu, et see on teadaolevalt üks väheseid tervelt säilinud Vabadussõja mälestustähiseid. Loodetavasti leiab mälestustahvel koolimaja seinal taas auväärse koha.

Ühes vana korrastamisega jõudis kooli juurdeehitisena üle kümnete aastate Paide vanalinna ka tänapäevane kvaliteetarhitektuur. Hoone asukoht on seejuures eriliselt nõudlik: arhitektidel tuli luua koolipere kõigile vajadustele vastav hooneosa Paide linnuse varemete vahetusse lähedusse. Nii on ajaloolisse keskkonda paigutatud moodne arhitektuur nüüd kaunilt vaadeldav kõigile Paide vallimäel jalutajaile.

Paide riigigümnaasiumi loomine ja vanalinna kolimine on eeskujulik näide mälestisele uue võimaluse andmisest, mis tõi endaga kaasa ka märkimisväärse positiivse muutuse kogu linnapildis. Loodetavasti annab Paide uus koolimaja eeskuju ka teistele Eestimaa piirkondadele, kuidas väärtustada vana ja kohandada uut.

3

4

5

3. Kooli ehitamine. Foto Dmitri Kotjuh
4. Korrastatud ajalooline saal. Foto Martin Siplane
5. Uut ja vana ühendab sarnane karge mustjashallikas värvigamma. Foto Martin Siplane
6. Saali valgusti rohke stukkdekooriga. Foto Martin Siplane

6

Hilkka Hiiop

August Roosileht ja Paide Gümnaasiumi maalingud

Uuringud ja konserveerimine: H&M Restuudio OÜ

„Kogu kooli kaunistamine on tema töö: rahvuslikud mustrid seintel, korrustevahelise trepikoja laest allarippuv lambiarmatuur on valmistatud tema poolt, õpetajate toa mööbel tema kavandite järgi, – üldse, mida näete koolimajas kunstipärast, on tema teene.“[1]

Nii kirjeldab Paide Gümnaasiumi omaaegne direktor Anton Härma oma mälestustes Paide legendaarse modernisti, dekoraatori ja sisekujundaja August Roosilehe kunstilist panust koolihoonesse 1920. aastate teisel poolel. Ja tõepoolest, trepikoja seintelt leiti 2020. aasta uuringute käigus ulatuslikud maalingud. Kuna need on modernismiajastu viimistluse ainulaadne näide, otsustati maalingud täismahus avada.

MAALINGUTE AUTOR

August Roosileht (1887–1941) oli Paidest pärit multitalent, kes naasis sinna pärast õpinguid Peterburis, Münchenis ja Riias. Ta avaldas disaineri, sisekujundaja, graafiku, kujutava ja tarbekunstnikuna, teatrilavade dekoraatorina ning kunstimõtte arendaja ja kirjamehena märkimisväärset mõju nii Paide kui ka kogu Eesti kunstipildile.

Roosilehe mitmekesisest pärandist moodustab huvitavama osa rahvusromantikast kantud *art déco*’lik kujunduskeel, mida vürtsitab eksootikaihalus ja orientaalne motiivistik. Sellesse loominguringi paigutuvad ka Paide Gümnaasiumi maalingud oma dekoratiivse geomeetrilise mustri ja kontrastsete ekspressiivsete värvidega. Selliseid mustreid ja värve võib leida nii tema mööblikangastelt, seinavaipadelt, graafilistelt lehtedelt kui ka raamatukujundustest, kuid tuleb rõhutada, et Roosilehe puhul ei ole niivõrd oluline üksikese, kuivõrd kujunduse terviklikkus ja tema loomingu totaalsus. Kahjuks tunneme tema loomingut peamiselt vaid fotodelt, needki valdavalt mustvalged.

1. Paide Gümnaasiumi maalingud: detail pärast avamist, pärast toneerimist ja digitaalselt rekonstrueerituna. Fotod Hilkka Hiiop ja Martin Siplane, digitaalne rekonstruktsioon Markus Johann Väli

1

2

2. Trepikoda pärast maalingute konserveerimist. Foto Martin Siplane
3. August Roosilehe kavandatud lamp, mis paiknes Paide Gümnaasiumi trepikojas (praegu Järvamaa muuseumis). Foto Jaanus Heinla
4. August Roosilehe kavandatud mööbel. Foto Järvamaa muuseum, PM F 2127:135.

3

4

Seda arvestades on Paide Gümnaasiumi maalingud eriti väärtuslikud – need on ainsad teadaolevad säilinud Roosilehe dekoratiivmaalingud.[2] Ka gümnaasiumi trepikoja maalingud ei seisnud üksi ja irdsena. Mustvalgetelt fotodelt teame, et sarnases võtmes lambrii jätkus saalis ja komplekti juurde kuulus võimas trepikoja ripplamp (praegu Järvamaa muuseumis).

MAALINGUTE KONSERVEERIMINE

Uuringute käigus tehti ettepanek ulatuslikult säilinud, aga raskesti avatavad maalingud täismahus eksponeerida. Fragmentselt säilinud maalinguid ei soovitatud rekonstrueerida: korduvatele elementidele taandatud mustri puhul on küll lihtne seda teha, kuid sellega kaoks töö ajalooline unikaalsus ja autentsus. Lisaks oleks keeruline sobitada äärmiselt jõulise iseloomuga dekoori nüüdisaegsesse (kooli)keskkonda. Küll aga tehti maalinguleidude alusel digitaalne rekonstruktsioon, mida saab kasutada nii maalingute algse ilme illustratsioonina kui ka tootedisaini või kunsti(ajaloo) õppematerjali alusena.

Pärast avamist toneeriti fragmentsed maalingud nn koloreeritud neutraalretuši põhimõttel: ornamendi geomeetria toodi esile heleda taustatooniga, kuid kujundite sees olevate kadude silmatorkavust vähendati vaid algtoonist heledama koloriidiga. Sel viisil hoomab vaataja originaali mahtu ning autori ja konservaatorite tehtu eristub selgelt.

Roosilehe laiahaardelisele rollile Teise maailmasõja eelses Eestis on tänamatult vähe tähelepanu pööratud. Kogu tema loomingu ja isiksuse terviklikum mõtestamine ootab veel ees ning sellele võiks kaasa aidata Paide Gümnaasiumi trepikoja maalingud. Maalinguleiu tähtsust on raske ülehinnata – seni ainukese teadaoleva seinadekoorina annab see pildi Roosilehe vormidest ja värvidest ning on igapäevaselt kättesaadavas ruumis olev tunnistus tema tegevusest.

[1] A. Härma, Tuled sudus II. Elukeeristes. Käsikiri. Järvamaa muuseum, PM 4896:2 ArD 1946, lk 168–169.
[2] Siiski, säilinud on ka Paide kiriku idaseinale maalitud kompositsioon inglitega, aga see on teistsuguse kujundikeele ja teostusega.

Kirsi-Merilin Luik

Tallinna Muusikakooli restaureerimise õppetunnid

Aadress: Narva mnt 28, Tallinn
Muinsuskaitse eritingimused: Aiki Kama
Uuringud: AS KAR-Grupp
Projekt: Eesti Ehitusprojekt OÜ
Ehitus: Tarrest LT OÜ
Maalingute konserveerimine: AS KAR-Grupp
Muinsuskaitseline järelevalve: AVP OÜ
Tellija: Tallinna Linnavaraamet

Tallinna Muusikakool on Narva mnt 28 hoones tegutsenud alates 1958. aastast, seega on mitme põlve jagu lapsi seal muusikaharidust saanud. Kuigi tallinlaste jaoks on see hoone ilmselt alati olnud kool, projekteeriti see elamuks. Hoone natsionaliseeriti ja pärast tagastamist rentis linn seda aastaid, kuni kas pika traditsiooni või hea asukoha tõttu kesklinnas otsustas selle 2015. aastal välja osta ja muusikakooli hoones põlistada.

Väliselt imearmsa historitsistliku elamu, milles oli kaks eri korrustel paiknevat korterit, projekteeris Nikolai Thamm juunior 1903. aastal. Hoones on ümberehitusi tehtud mitmel korral: esimest korda 1930. aastatel, kui seal tegutses erakool, Anna Tõrvand-Tellmanni Inglise Kolledž, ja põhjalikumalt 1947. aastal, kui see kohandati 94 (!) naisõpetaja ühiselamuks. Kahtlemata on muudatusi tehtud ka muusikakooli ajal, kuid selle kohta ei leitud dokumente.

Kui Narva mnt 28 hoone rekonstrueerimise põhiprojekt siinkirjutajani saabus, olid muinsuskaitse eritingimused ja eelprojekt juba kooskõlastatud: suured klotsid tegevuste jadas olid paika sätitud, lahendada jäid detailid. Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakonnas kontrollisime põhiprojekti vastavust eelprojektile, lugesime pedantselt üle algsed avatäited ja püüdsime mõtestada nende erinevat kujundust, ent suures plaanis olid asjad paigas. Muusikakool pidi saama moodsad õpperuumid koos kaua soovitud kontserdisaaliga, millele leiti koht hoone pööningul.

Esimesel ehituskoosolekul rõhutasime, et tööde loa lisatingimuste kohaselt tuleb teha viimistlusuuringud hoone nendes ruumides, kus oli midagi veel säilinud: juugendliku trepivõrega peatrepikojas, esimese korruse saalis ja kabinetis, kus oli säilinud katkeid karniisidest.

Nii eritingimuste koostaja kui ka muinsuskaitselise järelevalve tegija olid arvamusel, et uuringutega ei leia väga tõenäoliselt midagi ning tehti õigesti, kui eritingimustes lubati siseviimistlusuuringud teha pärast töödega alustamist, kui tellingud on juba hoones.

Tööde graafik oli tihe, sest riigilt COVID-19 mõjude leevendamiseks saadud raha pidi olema ära kasutatud 2021. aasta lõpuks. Iganädalased ehituskoosolekute protokollid saadeti ülevaatamiseks. Ühest jaanuari protokollist võis üllatusega lugeda: „Tööprojekti koostamise käigus tuvastas konstruktor, et teise korruse vahelae kandevõime on ületatud üheksa korda. Konstruktor väljastab uue või tugevdatud vahelae konstruktiivsed lahendused ülevaatamiseks ning otsuse vastuvõtmiseks." Otsustati valada uued raudbetoonvahelaed. Algne talalagi säilis tugevdatud kujul vaid verandal ja ühes väiksemas ruumis.

1. Tallinna Muusikakooli restaureeritud hoone. Foto Martin Siplane

2

2. Päästetud juugendmaalingutega trepikoda. Foto Martin Siplane
3. Juugendmaaling trepikojas. Foto Martin Siplane
4. Trafarettmaalingu sondaaž trepikojas. Foto Martin Siplane
5. Leitud maalingud eksponeeriti sondaažiaknana. Foto Kirsi-Merilin Luik

Märtsis alustati siseviimistlusuuringuid. Trepikoja võlvidel paljandusid ruum ruumi haaval laebordüüri piirkonnas historitsistlikud trafarettmaalingud Hiina sinivihma, karikakra- ja mustikamotiividega. Teisel korrusel oli tunda teise omaniku käekirja: maalingud olid juugendlikud ja peenema joonega.

Maalingute eksponeerimise kontseptsioon sai lihtne: sondaažiaknas eksponeeritakse maalingu mustrikordus, maaling puhastatakse ja kinnitatakse, kaod viiakse neutraaltooni. Kuna valdav osa oletatavast maalingust säilis krohvi all, siis pidi seinal krohvi säilitama ja uus viimistlus tuli selle peale kanda.

Jääb teadmata, kas lammutatud lagedel oli säilinud algset krohvi ja kas ka nendel võis olla maalinguid. 1930. aastate erakooli päevilt säilinud fotodelt ei ole näha, et lagedel oleks maalinguid olnud. Võimalik, et väiksema remondi käigus värviti need üle.

Uute vahelagede valamise käigus tekkisid probleemid. Keraamilistest tellistest seinad imasid värskest betoonist tingitud niiskuse endasse ja suurt osa seinte krohvist ei olnud võimalik säilitada. Õnneks ei liikunud niiskus laebordüürini, mistõttu ei läinud maalingutega kihistust rohkem kaotsi. Mis saaks veel valesti minna?

Üks vahelagede valamise põhjuseid oli ka vajadus kommunikatsioonid vahelagedesse paigutada. Nende projekteerimisel ei osatud aga arvestada seina ülaosas paiknevate maalingutega. Ühisel pingutusel nihutasime tööprojektis torusid sedavõrd, et vaid üksikutes ruumides tekkis vajadus lagedesse maalingu eksponeerimiseks sisselõikeid teha.

Muusikakooli rekonstrueerimise õppetund näitas, et avaliku funktsiooniga hoonete puhul tuleks uuringud teha enne eritingimuste koostamist. Isegi kui hoone funktsioon jääb samaks, võivad tarindid olla ajaga oluliselt amortiseerunud. Sellega on vaja arvestada nii töögraafiku kui ka eelarve kavandamisel – kõnealusel juhul ei sobinud kummagagi neist talade läbipainde likvideerimine loodimise teel. Teiseks õppisime, et betoonivalu ja vanale krohvile kantud maalingud ei käi kokku.

3

4

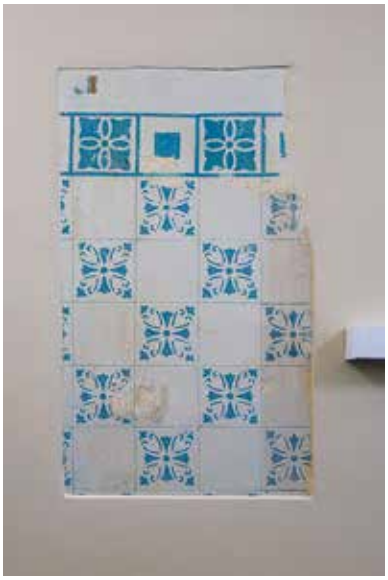

5

Jiří Tintěra

Valga Priimetsa Kooli uus-vana koolimaja

MK AP 20 21

UUSEHITIS AJALOOLISES KESKKONNAS

Aadress: Vabaduse 13, Valga
Muinsuskaitse eritingimused: Marksi Maja OÜ (Agu Roht)
Siseviimistlusuuringud: Kõrgem Kunstikool Pallas (Heli Tuksami juhendamisel)
Projekt: SIA Lauder Architects
Ehitus: Rennes OÜ (Priit Pruul)
Muinsuskaitseline järelevalve: Procula OÜ (Janek Bahovski)
Tellija: Valga Vallavalitsus

Sügisel 2020 sai Valga Priimetsa Kooli pere endale uue kodu vanas, laiendatud koolihoones Valga muinsuskaitsealal. Koolihoonetega on alati emotsionaalselt tugevalt seotud väga palju inimesi: endised ja praegused õpilased, õpetajad, töötajad ja nende pered. Seetõttu on otsus kool ümber kolida väga raske ja peab olema selgelt põhjendatud. Miks aga Valgas otsustati seda teha?

Valga linn on jäänud oma elanikele liiga suureks. Inimesi on kolmandiku võrra vähem kui 30 aastat tagasi ning seetõttu leidub linnas palju mahajäetud ja alakasutatud hooneid. Neid on paraku ka kesklinnas, muinsuskaitsealal, kus mahajäetud hooned on märkimisväärse ajaloolise ja arhitektuurse väärtusega.

Kui inimesi on vähem, tuleb väiksemaks saada ka linna struktuur, kuid seda niimoodi, et kõige väärtuslikum hoonestus kesklinnas säiliks. Tuleviku Valga on keskel tihedam ja elavam ning mujal hõredam ja rohelisem. Üks viis, kuidas seda saavutada, on kolida avalikke funktsioone kesklinna mälestistesse ja anda nendele nii uus elu.

Priimetsa põhikool asus varem tüüpprojekti järgi ehitatud nõukogudeaegses koolihoones linna ääres. Kuna õpilaste arv oli tunduvalt kahanenud, oli vaja koolimaja väiksemaks muuta. Riigi pakutava koolivõrgu optimeerimise toetuse abil otsustas Valga omavalitsus nõukogudeaegse maja uuendamise asemel viia kooli hoopis kesklinna üle. Idee sündis aastal 2016 ja kohalike veenmine otsuse õigsuses võttis peaaegu aasta. Otsustavaks sai lõpuks tollase koolidirektori Marina Krotova tugev toetus ümberkolimisele.

Arhitektuurivõistlusega otsiti parimat lahendust sellele, kuidas ühendada aastal 1911 ehitatud endise tütarlastegümnaasiumi juugendlik hoone kõrval asuva 1930. aastatest pärineva funktsionalistliku haldushoonega ning lisada Vabaduse ja Kungla tänava nurgale uus, nüüdisaegne juurdeehitis. Tütarlastegümnaasiumi hoone oli just tühjaks jäämas, haldushoone oli seisnud mahajäetuna juba paarkümmend aastat ja tänavanurgal varem asunud kortermajad olid 1990. aastatel maha põlenud.

Noorte Läti arhitektide projekti järgi valminud, kolme ajastu hoonetest koosnev koolikompleks pakub õpilastele ja õpetajatele inspireerivat õppekeskkonda ning tugevdab kooli identiteeti. Koolipere on oma kooli üle uhke ning Valga kesklinn sai jälle natuke elu ja silmarõõmu juurde.

1

2

3

Riigi pakutava koolivõrgu optimeerimise toetuse abil otsustas Valga omavalitsus nõukogudeaegse maja uuendamise asemel viia kooli hoopis kesklinna üle.

1. Valga Priimetsa Kooli endine hoone. Foto Valga Vallavalitsus
2. Valga Priimetsa Kooli uus õppekompleks koosneb vanast tütarlastegümnaasiumi hoonest, 1930. aastate haldushoonest ja nüüdisaegsest juurdeehitisest. Foto Elvo Jakobson
3. Vaade hooviküljelt. Foto Valga Vallavalitsus

Traditsioone hoidvad Tori tallid

MK AP 20 21

HÄSTI RESTAUREERITUD MÄLESTIS

Aadress: Pärnu mnt 10, Tori
Projekt: OÜ Arcus Projekt (Tiit Raev), DIVI Projekt OÜ
Ehitus: OÜ Silindia Ehitus, PREV OÜ, OÜ SampoEhituse
Muinsuskaitseline järelevalve: OÜ Ehitusagentuur (Priit Raba)
Tellija: SA Eesti Maaelumuuseumid (projekti algataja Merli Sild)

Kui paljude mõisate abihoonete omanikud on hädas neile uue funktsiooni leidmisega ja hooned kipuvad seetõttu lagunema, siis Tori mõisa tallid on näide traditsiooni püsivusest. Hobusekasvatuse ja -aretusega on Pärnumaal Toris tegeletud juba 165 aastat ning muinsuskaitsealused tallid taastati siin just nimelt selleks, et nende ajalooline kasutusviis tallidena saaks jätkuda.

Tõsi, nelja aasta jooksul restaureeritud hoonetes – kuues tallihoones, endises nn uues sepikojas ja veel paaris kompleksi kuuluvas mittemälestises, mis samuti korrastati – jäi hobuste kõrval ruumi inimestelegi. Võimalus on korraldada seminare, samuti on avatud kohalikku ajalugu tutvustav näitus.

Hoonete kõrval ennistati veel kivist piirdemüür koos ansambli sümboliks kujunenud neogooti motiividega uhke väravaehitisega. See oli aegade jooksul viltu vajanud ja sikutati tööde käigus püstisemasse asendisse tagasi.

Restaureerimistööd on tehtud asjatundlikult, kandes edasi käsitööoskuste väärt traditsiooni. Tellistest ja maakivist müürid vuugiti uuesti, kusjuures maakivist müüridel taastati aega ja head kätt nõudev Mulgi vuuk. Interjöörides on säilitatud ja eksponeeritud hulk iseloomulikke ajaloolisi detaile alates algsetest vahvärktarinditest kuni omaaegsete betoonist valatud künadeni.

Uued osad ei eristu Tori tallides mitte viimasel ajal moevõtteks saanud kontrastiprintsiibil, vaid tulenevad vanadest lahendustest, aidates sel viisil hoida tunnetust ühtsest tervikust. Käik Tori tallidesse on nagu minek ajamasinasse: umbes nii võiski Eestimaa esimene hobusekasvandus ülemöödunud sajandi keskpaiku välja näha.

1

2

3

4

1. Tori hobusekasvanduse värav. Foto Elvo Jakobson
2. Üks kuuest Tori mõisa restaureeritud hobusetallist. Foto Elvo Jakobson
3. Talli sisemus hobuselatritega. Foto Elvo Jakobson
4. Hobusekünadest kujundatud vitriinid. Foto Elvo Jakobson

Kuurordiraudtee veetornid

1905. aastal käiku antud, riigi eestvõttel rajatud Keila-Haapsalu raudtee sündis esmajoones vastutulekuna Haapsalu suvitajatele, kelle hulgast ei puudunud tsaaririigi mõjukad võimukandjad. Kui jaamahoonete kujundusel kasutati valdavalt samu tüüpprojekte, mis oli kasutatud 15 aastat varem valminud Riia-Pihkva raudteel (välja arvatud muidugi Haapsalu, mis sai siinses kontekstis enneolematult uhke ja kuurordipärase jaamahoone), siis veetornidele loodi siiski uus tüüplahendus.

Kuigi ka mainitud Pihkva raudteeliinil olid kuuekandilisele tellisjalamile toetuvad ühepaagilised tornid, siis Haapsalu raudteel kasutatud lahendus oli esteetiliselt lõpetatum ja läbitöötatum. Tasub lisada, et nimetatud liini ehitust juhtis sama insener Peter von Götte, kelle käe all oli valminud Riia-Pihkva raudtee ja kellele kuulunud historitsistlikust villast Tartus Veski 6 tegime juttu 2018. aasta muinsuskaitse aastaraamatus.

Keila-Haapsalu liinil on kokku kolm veetorni: Riisiperes, Ristil ja lõppjaamas Haapsalus. Need on klombitud graniitkividest massiivsel soklil tellisrajatised, mida kroonib puiduga kaetud paagiosa. Tellisosa lõpetab massiivne astmeline karniis. Kaarjate avade kohal on dekoratiivsed sillused, karniis ja sillused on krohvitud.

Kolm identset torni (täpsustusena tuleb siiski lisada, et erisusena on Haapsalu veetorni külge ehitatud väike pumbamaja), kolm erinevat stsenaariumi. Kolmest tornist on Haapsalu oma ainsana kaitse all riikliku kultuurimälestisena. Võiks arvata, et asukoht kuurortlinnas annab sellele tänapäevase kasutuse leidmisel rohkem eeliseid kui väikestes asulates Ristil ja Riisiperes. Tegelikkuses on nagu ikka kõik vastupidi. Haapsalu on püsinud juba mitukümmend aastat nukkuvas seisundis justkui liblikavastne, Ristil ja Riisiperes on aga toimunud suured muutused.

RISTI

Risti veetorn on säilinud nii eksterjööris kui ka interjööris erakordselt autentsena – koos paagi, torustiku, küttesüsteemi ja malmist keerdtrepiga – ning kuulub omavalitsusele. Torn on antud hallata kohalikule MTÜ-le Risti Huvi, mis hoolitseb ka raudteejaama peahoone ja pumbamaja eest.

Risti raudteejaam sai mõni aasta tagasi uue värvikuue ja on olnud mitme sündmuse toimumise paigaks. Toetusrahaga on korrastatud ka veetorn, mis on praegu museaalses funktsioonis. Külastajad saavad seal tutvuda veetorni toimimise põhimõttega ja näha selleks vajalikke algupäraseid detaile. Ansamblisse kuulub veel algupärane hüdrant, mille kaudu jõudis vesi auruvedurini.

Hoone enda korrastamisel on oldud delikaatsed ja algupära austavad ning isegi natuke edevad: kui puitosa oli varem õige tumedates toonides (ookrikarva laudis ja pruunid liistud), siis nüüd on see värvigamma asendatud säravalt heleda valge-halli kombinatsiooniga.

Pehastunud puitdetailid on algsete eeskujul asendatud, krohvitud karniis ja sillused on samuti valgeks värvitud. Interjöörid ootavad järgmisi projekte. Kahtlemata on tegu aleviku kõige märgilisema hoonega nii kõrguse kui ka ajaloo ja tähenduse poolest.

RIISIPERE

Hoopis julgemalt on lähenetud Riisipere veetornile. Pikka aega müügis olnud ja nukralt uut omanikku oodanud torni ostis kaheksa aastat tagasi kirglik veetornide huviline Toomas Plaan, ikka eesmärgiga see korda teha ja rajada sellest endale suvekodu. Koos veetorniga tuli kaasa jaamakompleksi kuulunud väike paekivist saunahoone, mis asub kohe torni kõrval ja korrastati esimesena.

Veetorniga oli aga lahendamist vajavaid küsimusi õige mitu. Üks oli selge: tellistest tornitüvi ja metallist keerdtrepp tuleb restaureerida ja säilitada algupärasel kujul. Puidust paagiosa asemele oli omanikul soov saada

1

Kui Risti torn on selline valge ja kenake nagu Haapsalu sall, siis Riisiperes on mulje hoopis industriaalsem.

2

3

1. Säästlikult restaureeritud Risti veetorn. Foto Martin Siplane
2. Risti veetorni sees saab aimu selle ülesehitusest. Malmist paagi ja rõhtpalkidest väliskambri vaheline kitsas käik. Foto Martin Siplane
3. Risti veetorni sisemine ilu täiesti autentsel kujul. Foto Martin Siplane

kahekorruseline eluruum, ent nii, et torni algupärane välisilme üldjoontes säiliks. Seega asendus siin restaureeriv suund pigem rekonstrueeriva lähenemisega.

Selleks eemaldati paak, mis paigaldati endise saunamaja kõrvale (tulevikus peaks sellest saama uus saun), ja rajati sarnase välisilmega uus maht, mis on aga endisest mõnevõrra kõrgem ja paari lisaaknaga. Viljandimaalt juhuslikult leitud „taevatrepp“ (see lihtsalt seisis ja ei viinud kuhugi) sai torni varuväljapääsuks ja andis ühtlasi võtme kogu edasisele lähenemisele.

Kui Risti torn on selline valge ja kenake nagu Haapsalu sall, siis Riisiperes on mulje hoopis industriaalsem. Interjööris domineerivad puhastatud tellisseinad ja restaureeritud keerdtrepp, vajalikud uued piirded on tehtud (vee)torudest ning neid ühendavad toruliitmikud loovad mulje, et kõikjal kulgevad veetorni olemusega hästi sobivad torustikud.

Torni sisseseadest säilinud detailid on korrastatud ja mitmel pool ruumis eksponeeritud. Eksterjööris hakkas mängu suunama „külaline“ Viljandimaalt ehk torni külge paigaldatud „taevatrepp“. Selle industriaalne loomus dikteeris hoone puitosa ümbritseva rõdu metalse kujunduse: võrkrauast rõdupõrand ning seda ümbritsevad torudest ja trossidest lihtsad piirded on nagu masinasaalist.

4

5

6

Ühelt poolt kompleksi tööstuslik stiil ja teisalt soov eristuda Risti veetornist tingis puitlaudise ning krohvitud karniisi ja silluste hoopis tumedama värvigamma. Valitud hallid toonid on ansamblis nii punase tellise, kõrval paikneva saunahoone paekivi kui ka industriaalsetes meeleoludes metallosadega.

Riisipere ja Risti veetorn vaatavad lootusrikkalt tulevikku. Nad demonstreerivad ilmekalt, et pärandi hoidmiseks ja tulevikku viimiseks on eelkõige vaja inimesi, kes on hingega asja juures. Kultuurimälestisena kaitsmisest ei pruugi palju abi olla, nagu näeme Haapsalu veetorni puhul.

Riisipere puhul tuleb ilmekalt esile ka nii keerulise objekti funktsioonimuutuse võimalikkus. On meil ju kümneid ajaloolisi veetorne, mida me tahaksime edaspidigi näha maastikku ja linnapilti ilmestavate vertikaalsete aktsentidena, aga raske on hoida objekte, millel pole kasutust.

4. Riisipere veetornile lisab industriaalset iseloomu Viljandimaalt toodud „taevatrepp“. Foto Martin Siplane
5. Riisipere torni kõrval on endine paekivist saunahoone ja tornist alla tõstetud paak, millesse peaks tulema saun. Foto Martin Siplane
6. Riisipere veetorni suisa sakraalsena mõjuvas siseruumis annavad tooni ajalooline keerdtrepp ja restaureeritud tellisseinad. Foto Martin Siplane

Karin Paulus

Uusrenessanssilosside uuestisünd

MK AP 20 21

HÄSTI RESTAUREERITUD MÄLESTIS

Viljandi mõis
Aadress: Tasuja pst 4, Viljandi
Muinsuskaitse eritingimused: Restor AS
Viimistlusuuringud: H&M Restuudio OÜ
Projekt: Restor AS (Mart Keskküla, Reet Saluvere, Liis Keskküla, Mari-Ann Esajas, Kadi Särgava, Alari Pira)
Ehitus: Unico Eesti OÜ
Muinsuskaitseline järelevalve: Inseneribüroo Telora OÜ (Viljar Laidvee)
Tellija: OÜ Modify (Viktor Siilats, Aivar Lõhmist)

MK AP 20 21

HÄSTI TAASTATUD HOONE MUINSUSKAITSEALAL VÕI KAITSEVÖÖNDIS

Villa Friedheim
Aadress: Supeluse 2, Haapsalu
Projekt: AS Tari (Aivar Roosaar, Merike Raid)
Ehitus: Vilcon Ehitus OÜ (Aivar Midri ja Taavi Lang)
Tellija: OÜ GMP Investeeringud

Viljandi mõis ja villa Friedheim Haapsalus on kaks „linnapaleed", mis on hiljuti üles vuntsitud ja kasutuses sarnaselt: hotellina. Mõlemad on sündinud Aphrodite kombel elumerevahu luksusimena.

VILJANDI MÕIS

Paljudele tuleb Viljandi mõisahäärberi olemasolu üldse üllatusena. Hoone oli nii ilmetu ja kehvas seisus, et pidi olema hea kujutlusvõime, et näha ses mingitki väärtust. Lisaks varjas vaadet praeguseks lammutatud postmodernistlik parteimaja. Nüüd on Vabaduse platsi uus kujundus selline, mis aitab märgata ka veidi taamal olevat mõisa.

Praegune peahoone pole esimene omataoline. Ordulinnuse juures oli mõis juba sajandeid ja ka Ungern-Sternbergide tellimusel rajatud hoone kõrval paiknes pikalt eelmiste omanike, Tšoglokovide püstitatud elamu – tahaks öelda, et barokktare.

Uue, 1880. aastal valminud hoone ehitamist juhtis põhiliselt Rakvere kandis tegutsenud Friedrich Ferdinand Modi. Eesti Vabariigi tulles kolis „uude lossi" aktsiisivalitsus ja Viljandi maakonna riigimaade ülem. 1934. aastast oli see aga kodu prefektuurile, mistõttu oli nõukogude ajal hoones Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaat (NKVD) ja Siseministeeriumi kontor, hiljem Viljandi Rajooni RSN Täitevkomitee siseasjade valitsus. Pärast iseseisvuse taastamist tegutses hoones loogilise jätkuna kuni 1998. aastani politseiprefektuur.

Seejärel pidi majast saama hotell-pansionaat seenioridele. Alustati hoone renoveerimist, kuid plaan ei teostunud. Praeguse butiikhotelli omanik on ettevõtja Viktor Siilats. Nüüd taas saksakeelne või saksiku (maitse asi) nimega Schloss Fellin on selliseks ettevõtmiseks vaat et ideaalne: ümbruskond on uskumatult tore oma meie oludes dramaatilise pinnamoe, linnusevaremete, Jaani kiriku, laululava ning teisele poole Valuoja jääva koolimaja ja Ugala teatriga.

Hoone on asümmeetriline, praegu kollast karva, kaunistatud valge stukkdekooriga (nurgakvaadrid jm) ning kerges puitpitsis tuulekodadega. Hoone üks tiib on ühe-, teine kahekorruseline. Et 19. sajandil toimus kiire ehitustehniline edenemine, siis on sisse toodud ka metalli, mis oli toona moekas materjal. Nii on hoone tagaküljel mitte just kõige hõrgumatel metallpostidel rõdu ning uus talveaiana lahendatud kohvik. Kohvik ongi kasvumaja moel kujundatud sobivalt taimede ja Viini toolidega, eriline vaatamisväärsus on klaaskattega kaev. Võib tõdeda, et häärber on eriti õnnestunult renoveeritud väljast.

Sees on huvitavaim osa restoran, mille seinu kaunistab aaderdatud pruunides toonides tahveldis, mis on konserveeritud ning haakub viimistluse poolest uuesti aaderdatud uste ja sisemiste aknaluukidega. Restaureerimiskontseptsioon nägi ette algse aaderdatud viimistluse

1

2

1. Viljandi mõisa restaureeritud peahoone. Foto Elvo Jakobson
2. Uus Veneetsia lühter Viljandi mõisa suures saalis. Foto Karin Paulus

3

4

nähtavale toomise kogu oma totaalses suurejoonelisuses ja meisterlikus teostuses. See on aaderdatud pindade puhul üldiselt ebatüüpiline, sest harilikult piirdutakse rekonstruktsiooniga.

Tuhmilt mahedad originaalmaalingutega seinad koos vana roseti südames rippuva Muranost pärit lühtri ja uue, kuid ajaloolises laadis mööbliga moodustavad siiski veidi küsitava koosluse. Jah, uurimuslikus ning ka hotellile vajaliku turundusliku loo jutustamise mõttes on tahveldise säilitamine omaette kunsttükk, kuid piir imiteerimise ja autentse vahel on ehk esteetiliselt liiga ebamäärane.

Nii pole selge, kas paruness Alexandrine Emily von Ungern-Sternbergi mälestuses esinev suure saali Veneetsia kroonlühter pidi just andma põhjuse tuua sisse kitši piiril kõndiv roosade lilleõitega uus klaaslühter või kunagiste klassikute koopiamaalide asemel uuesti kehvavõitu reprod.

Numbritubades, mida on kokku 17, rõhutatakse luksust. Kummardusi tehakse ka ajaloole ning nii kannab üks tubadest meie lennunduse edendaja ja lennukiehitaja Heinz von Ungern-Sternbergi nime ja teine nime „Arhitekti salong Friedrich“. Uhke on ka raamatukogu, ent siiski on kurb näha, et nõukogudeaegne vääriskirjandus on ikka pigem rekvisiidiks. Keldris on veesilmaga lõõgastusala ning säilitatud on ekstreemsusi armastavale persoonile paar arestikambrit oma õõvastavate metallustega.

Üldmulje on siiski meeldiv ja võib olla tänulik, et linnapildis on taas üks vana korras maja.

3. Viljandi mõisa konserveeritud ja taastatud aaderdusega restoranisaal. Foto Karin Paulus
4. Välja puhastatud ajalooline aaderdus kõrvuti rekonstruktsiooni ning uste uue aaderdusega. Foto Triin Reidla
5. Haapsalu restaureeritud villa Friedheim. Foto Elvo Jakobson

5

VILLA FRIEDHEIM

Viljandiga on kontseptsioonilt üsna sarnane Friedheimi villa Haapsalus. Seda peab GMP Grupp, kelle tegemistest on seni huvitavaim olnud Pühajärve restorani (Mai Roosna, 1960) kujundamine hotelliks.

Haapsaluski on asukoht täiesti hunnitu: otse madala sulni lahesopi ääres, kuursaali kõrval, kuid ometi intiimses tänavas ehk linnakese kõige maalilisemas ja vahest ka parimas paigas.

1885. aastal ehitatud, kaugele paistva torniga neorenessansi ning -klassitsismi kokku sulatav suvemaja oli aina enam kuurordina kuju võtva Haapsalu üks uhkeimaid hooneid. Lossi lasi mahapõlenud puumaja asemele ehitada Peterburi kaubamaja omaniku Krehmeri tütar Annette von Siemens, kelle üks abikaasa töötas oma venna Werneri tänapäevalgi tegutseva tehnoloogiafirma Siemens heaks.

Hiljem hakkasid häärberit kasutama Annette õe pianist, Rudolf Tobiasele klaverit õpetanud Katharina von Gernet ja tema abikaasa Rudolf, kes edendas purjetamist ning juhtis meie vanimat jahtklubi. Eesti Vabariigi ajal oli majas pansionaat, kuhu jõudsid suvitama ka diplomaat Oskar Kallas ja tema kirjanikust abikaasa Aino Kallas. 1950. aastatel paigutati majja neuroloogiahaigla.

Kaua nutuses seisus olnud hoone on nüüd lõpuks üleni korda tehtud ja seda lausa nii hästi, et pälviti Muinsuskaitseameti 2021. aasta tunnustus hästi taastatud hoone eest muinsuskaitsealal.

Välisilmet rikastab täpselt nagu Viljandiski uusehitise kujul triiphoonena vormistatud kohvik, mida ümbritseval väliterrassil on vahest ehk liiga odavad lillepotid ja magus metallmööbel. Selline väline ja eriti vanas osas nähtav sisemine sulandumine haakub üldiselt linnas viljeldud taktikaga, mis rõhutab ajaloolise õhustiku tabamise soovi või ka Viollet-le-Duc' moodi algupärase asja stilistilist „parendamist".

Hoone ees tõmbab endale pilgu metallist varikatuse väänelvormide ja monogrammiga dekoratiivvõre, mille originaal on praegu personali magamistoas. Vahva on ka Gernetite ankruga vapp seinal.

Valkjas hoone on väliselt taastatud õnnestunult, ent sees on näha, et seni oodati ikka jõukamat Vene klienti. Restoran on täidetud raske purpurpunase ja tumeda puitmööbliga, seintel on maale, vitriinkapid on täis lauahõbedat. Kohvik on seevastu õhulisem ja taas kohtame Thoneti ainetel sündinud istmeid.

Ööbimiseks on ainult kuus valikut, kuid kõik sviidid on vägevad ja eripärased. Algupäraseid detaile siiski ülemäära pole ja interjööri ehedust on ilma abita tuvastada raske. Kindlasti tasub minna ilusat originaaltreppi pidi torni, mis on sisustatud nüüd nii, et siit oleks hea kaugele kiigata, ja väheste teostega, ent netti raamatukokku.

Viljandi lenduri loss ja Haapsalu purjetaja villa taastulek näitavad, et ei kardeta olla vajaduse korral jõuline ning sekkuda, teha valikuid. Ei häbeneta koos kasutada originaali ja koopiat, mis jätab stilistilise ilme ühtlasemaks, ent kohati kaotab tunde, et oled päriselt vanas kohas, mitte stiliseeringu keskel.

6. Vaade villa Friedheimi saalist söögituppa 1939. aastal. Foto SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, HMF 1539:4 Ff
7. Villa Friedheimi suur saal. Foto Elvo Jakobson
8. Villa Friedheimi tornikamber. Foto Elvo Jakobson

6

7

8

Kaarel Truu

Aja jäljed Tallinnas Lai 13 fassaadil

Muinsuskaitse eritingimused: FE Arhitektid OÜ
Viimistlusuuringud: Kamenik SAB OÜ
Projekt: FE Arhitektid OÜ (Heli Ernesaks)
Raiddetailide ja polükroomia konserveerimine: H&M Restuudio OÜ
Muinsuskaitseline järelevalve: OÜ Ehitusagentuur (Priit Raba)
Tellija: Kloostri 1 OÜ

Tallinnas Lai 13 asuva elamu restaureerimisel tulid ilmsiks keskaegse fassaadilahenduse jäänused. See on ühtaegu üllatav ja täiesti ootuspärane.

Üllatusmoment seisneb loomulikult selles, et keegi ei olnud siledaks krohvitud seina sees paiknevaid keskaegse hoone osasid mitusada aastat näinud ja nendest puudus teadmine. Lai 13 hoonestuse keskaegsele päritolule ja kujunemisele viitavad kirjalikud allikad ning keldriplaan.

Kõnealune maatükk koosneb mitmest keskaegsest kinnistust ning nähtavasti on Laia tänava ääres asunud kaks peamist hoonemahtu. 1825. aasta tänavaseinte joonisel on need liidetud juba ühise katuse alla. Näha on osaliselt kolme elukorrusega suur maja, mille kõrge viil on suunatud Suur-Kloostri tänava poole. Viilu liigendavad kõrged nišid, mis on võrreldavad näiteks nn piiskopimaja (Kuninga 1) fassaadiga. Laia tänava äärsel fassaadil nüüd ilmsiks tulnud varasematest avadest pole sel joonisel märke.

1

1. Lai 13 hoone Tallinnas pärast restaureerimist. Foto Martin Siplane
2. Kolme kõrge teravkaarse akna piidad Laia tänava poolsel fassaadil. Foto Martin Siplane

2

Keskaegsete juurtega ja etapiliselt arenenud hoonestus sai 1849. aasta ümberehituse käigus – nagu on kirjutanud Sulev Mäeväli – võrdlemisi tuima klassitsistliku fassaadi.[1] Viil lammutati ja ajaloolised hoonemahud ühtlustati sirgete aknaridadega. Kuni viimase ajani olid ainsaks märgiks hoone varasemast ilmest Suur-Kloostri tänava äärse seina müüritrepi valgusavad ning ümara postina vormistatud paekivist nurgakett.

Vaatamata leidude suhteliselt heale ja ulatuslikule säilivusele on tegu siiski jäänustega. Terviklikust algsest fassaadikujundusest ja varasemast ruumijaotusest puudub selge ettekujutus. Nagu Tallinna vanalinna keskaegsete hoonete puhul ikka, ei ole teist täpselt sellist maja ega sarnast fassaadi. Lai 13 hoonestuse erandlikkus on lisaks tingitud paiknemisest tänavanurgal.

Kõige silmapaistvam osa ajaloolisest fassaadilahendusest on kolm kõrget kõrvuti asetsevat teravkaarset akent, mis on kuulunud nurgapealsele hoonele. Ümberehituste käigus mahutati nende avade taha kaks elukorrust, kummagi jaoks rajati sobiva suuruse ja kujuga aknad. Fassaadi Lai 11 poolses osas on ka teise ajaloolise hoone esiseina jäänused, mis on säilinud fragmentaarsemalt. Seal võib aimata kahe kõrge ristkülikukujulise akna raidpiitade jäänuseid.

Leiud on ootuspärased, näidates veel kord Tallinna keskaegsete elamute ümberehitustele iseloomulikku alalhoidlikkust. Isegi suured muudatused, mille käigus ühendati mitu varasemat hoonet klassitsismi ideaalile lähedasema korrapärase fassaadi taha, lahendati sageli selliselt, et hoone kandvad seinad jäid suures osas alles.

Märgid sellisest lähenemisest on eksponeeritud mitme hoone fassaadil (näiteks Vene 22 ja 23, Oleviste 3). Lammutatud müüride materjal kasutati ehituse juures ära ning ka Lai 13 konstruktsioonides leidub palju taaskasutatud materjali: äratuntavaid detaile jm töödeldud pinnaga kive.

19. sajandi ja 20. sajandi alguse ümberehitustele on ühtlasi iseloomulik antikvaarsest huvist lähtuv komme eksponeerida esinduslikumaid kasutuseta jäänud detaile. Selle praktika näidetena on Lai 13 hoovis siseportaalide silluskivid ja üks suuremõõtmeline bareljeef.

Palju on räägitud sellest, et keskaegne Tallinn ei olnud hall kivine linn, sest raidkivipinnad olid fassaadidelgi kaetud värvikihiga. Tõestusmaterjali sellest on seni näha vaid üksikutes kohtades (näiteks Viru 2 portaal). Lai 13 fassaadi raiddetaile ilmestavad triibud ja mustrid olid säilinud üllatavalt hästi ning on nüüd konserveerituna kõigile näha.

Lai 13 restaureerimise kontekstis oleks loomulikult põhjust rääkida enamast kui pelgalt fassaadist. Hoone sisemuses on samuti kõikide selle arenguetappide jälgi: müüritreppide jäänuseid, siseportaale ja raiddetaile ning erinevaid viimistluskihte, sealhulgas tapeete ja maalingute fragmente.

[1] Arhitektuuriajaloolised eritingimused vanalinna hoonete rekonstrueerimiseks. Tallinn, Lai t. 13/Nooruse t. 1. Koost Sulev Mäeväli, konsultant Helmi Üprus. Vabariiklik Restaureerimisvalitsus, Tallinn, 1976. P-2795, ERA.T-76.1.2614. Muinsuskaitseameti arhiiv, A-4089.

3. Polükroomse viimistlusega nišš Laia tänava poolsel fassaadil. Foto Martin Siplane
4. Varasema akna polükroomiajälgedega piit Laia tänava poolsel fassaadil. Foto Martin Siplane
5. Lai 13 hooviseinas eksponeeritud raidkivid. Foto Martin Siplane

3

4

5

Sirje Sorok

Tönnies Wibbekingk ja voorused
Maalingud Tallinnas Lai 11 dornses

Muinsuskaitse eritingimused: Restor AS
Projekt: Liis Lindvere
Uuringud ja konserveerimine: AS KAR-Grupp (Sirje Sorok, Nele Hanson)
Ehitus: Meisel Ehitus OÜ
Muinsuskaitseline järelevalve: OÜ T-Linnaprojekt (Tiina Linna)
Tellijad: Liis Lindvere ja Rain Raabel

Tallinna vanalinnas Lai 11 asuva elamu ajalugu ulatub keskaega. Kuigi hoone fassaad on oma esialgse ilme kaotanud, on esimesel korrusel säilinud *diele*-dornse-tüüpi ruumilahendus.

2020. aastal selgus dornse viimistlusuuringutel, et ruumi seinu ja aknapalesid katva krohvikihi all on tellismüüritis. See otsustati eemaldada. Aknasilluste laudise, roomati ja krohvikihi ning seinte paksu krohvikihi ja müüritise alt avanesid polükroomsete maalingutega raidkivid.[1]

Viimistlusuuringud ja järgnevad konserveerimistööd tehti 2021. aastal. Ajamahukaks osutunud konserveerimise käigus tuli leida sobiv lahendus sammaste ja aknasilluste tugikonstruktsiooniks. Maalingute väljapuhastamist raskendasid maalingu pinnale tugevalt kinnitunud hilisemad viimistluskihid, mis olid koos maalinguga kivipinnast eemaldunud ja varisemisohtlikuks muutunud.

Lai 11 kinnistu on läbi aegade kuulunud jõukamatele linnakodanikele. Esimest korda on kinnistut mainitud 1432. aastal. Kinnisturaamatu järgi sai 1540. aastal maja omanikuks Tönnies Wibbekingk, kes abiellus oma naise Barbaraga tõenäoliselt seitse aastat hiljem. Mitu leidu maja interjööris viitab asjaolule, et just siis kujundati hoone ümber.

Dornse raidkivist siseportaali silluseplaadil on aastaarv 1547 ja kaks vapikilpi. Vasakpoolsel on sirutatud tiibadega luik, külgedel nimetähed T ja W. Parempoolsel vapikilbil on Wibbekingki peremärk ja külgedel samad nimetähed.[2]

Wibbekingki peremärk ehib ka üht kolmikakna samba kapiteeli esikülge, teisel on aastaarv 1547. Seega saab kindlalt öelda, et just sel aastal lasi Tönnies Wibbekingk paigaldada raidkivid, mis avati dornses 2021. aastal.

1. Lai 11 dornse pärast restaureerimist. Foto Martin Siplane

Leidude põhjal võib tõdeda, et hoone interjööris tehti suuri muudatusi: ehitati ümber aknaavad ja lisati raidkivist portaal. Eelmised, raidkivist profiilidega aknaraamid eemaldati ja neid kasutati uue kolmikakna sammaste toestuseks. Ühtse komplektina on säilinud raidkivist aknasillused, aknapaled, kolmikakna kaks sammast ja siseportaal.

Tänu akna raidkividetailidel säilinud esimesele maalingukihile on võimalik saada ettekujutus hiliskeskaja jõuka kodaniku elamu dornse interjöörist. Seinanišis säilinud algsel krohvikihil olevate viimistluskihtide põhjal selgus, et raidkivide tumedama tonaalsusega, kirevat ja kullatisega täiendatud värvilahendust tasakaalustasid seina heledad (valge, hall või beež) toonid, mida kaunistati mõnes viimistluskihis tagasihoidliku mustrivööga. Ukseportaal oli värvitud tumehalliks.

Ruumi nelja raidkivist aknapalet kaunistavad esimeses maalingukihis allegoorilised voorused, mis annavad teada omaniku väärtushinnangutest.

2

3

4

Lootus (ld Spes) on kujutatud ankrule toetava noore naisena. Ankur oli varakristlikus kultuuris lootuse ja lunastuse sümbol. Maali keskmes on toodud rõhutatult esile rüü all olev kõht, mille kohal Lootuse kokku pandud sõrmed moodustavad allapoole suunatud tipuga kolmnurga. Seda sümbolit on seostatud vee ja naiseliku seksuaalsusega, eluallikaga.

Õiglus (ld Justitia) on kujutatud tugeva, sõjaka naisena. Ta hoiab paremas käes mõõka, mis on jõu sümbol, ja vasakus käes kaalusid, mis sümboliseerivad tasakaalu. Pead kattev loorberipärg on võidu sümbol, kuid võib viidata ka Õigluse algsele Kreeka päritolule.

Armastus (ld Caritas), ka Halastus või Heategevus, on kujutatud noore, emaliku naisena. Armastuse süles istub paremal käel laps ja vasakus käes on Armastusel tuvi, kes sümboliseerib armastust, truudust ja rahu, aga ka Püha Vaimu.

Kujutised on jäänud väljendusrikkalt ilmekaks isegi kulunud kujul. Vooruste alla on maalitud musta tooni ovaalsed tekstitahvlid, millel on gooti kirjas kullaga tekst.

Neljandal aknapalel, mille esimene maalingukiht on enamuses hävinud, eksponeeriti barokne, õite ja akantuseväätidega kolmas maalingukiht. See on aknasillustel ja samba kapiteelidel nähtava maalinguga samaaegne.

[1] Vt ka R. Paju, Põnevaid raidkivileide Tallinna vanalinnas. – Muinsuskaitse aastaraamat 2020, lk 111–112.

[2] Vt Wibbekingki peremärki Märt Laarmanni graafiliste lehtede mapis „Majamärkide kogu VII". Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakonna arhiiv, n 10, s 70.

2. Siseportaali silluseplaat Tönnies Wibbekingki initsiaalide ja vappidega. Foto Martin Siplane
3. Tönnies Wibbekingki initsiaalid ja peremärk kolmikakna samba kapiteelil. Foto Martin Siplane
4. Aastaarv 1547 kolmikakna samba kapiteelil. Foto Martin Siplane
5. Lootuse allegoorilise vooruse kuju aknapalel. Foto Martin Siplane
6. Õigluse allegoorilise vooruse kuju aknapalel. Foto Martin Siplane
7. Armastuse allegoorilise vooruse kuju aknapalel. Foto Martin Siplane
8. Barokne lillemaaling aknapalel. Foto Martin Siplane

5

6

7

8

Tallinna tööstuspärandi uus elu

MK AP 20 21

HÄSTI TAASTATUD HOONE MUINSUSKAITSEALAL VÕI KAITSEVÖÖNDIS

Miinisadama elektrijaama hoone
Aadress: Staapli 10, Tallinn
Muinsuskaitse eritingimused: OÜ Eensalu & Pihel
Projekt: Apex Arhitektuuribüroo OÜ
Ehitus: 1Partner Ehitus OÜ
Muinsuskaitseline järelevalve: Urve Rukki
Tellija: Kuuba Group OÜ

Ajalooliselt hooldati ja laaditi Tallinnas Miinisadamas aluseid. Lisaks ladudele, töökodadele ja suuremale katlamajale ala keskosas rajati sadama idanurka 1913. aastal väike katlamaja-elektrijaam koos korstnaga. Tänapäeval asub see Noblessneri laevatehase mälestiste kaitsevööndis, kuid ei ole eraldi riikliku kaitse all.

Restaureerimistööde käigus lammutati nõukogudeaegne silikaadist lisamaht, mis varjas T-kujulise põhiplaaniga vana hoone madalamat külge ja oli algse kehandi uputanud robustselt enda sisse. Originaalehitis muutus selgelt loetavaks ja madalam osa sai endale peale teise korruse, mille uus stiilne diagonaalsest puitlaudisest fassaad eristub silmanähtavalt.

Vana hoonemahu keraamilisest tellisest fassaadid restaureeriti. Osaliselt säilitati ja eksponeeriti siseviimistlus ja ajaloolised detailid: väljas metallkorsten, konsool ja elektrikannud ning interjööris trepp ja terastaladest vahelagi koos ringrööbastega. Ühes ruumis säilitati rohelist ja punast tooni kuusnurksed põrandaplaadid, mida leidub ka samal perioodil ehitatud naaberhoonetes. Hoonele paigaldati ajaloolise jaotusega aknad.

Tänu omaniku soovile ja ehitaja kompetentsile jõuti eeskujuliku tulemuseni: hoone restaureeriti kvaliteetselt, minevikuviiteid säilitades. Parima lõpptulemuse saamiseks kaasati muinsuskaitseline järelevalve, mis selle hoone puhul ei olnud kohustuslik.

1. Staapli 10. Foto Elvo Jakobson
2. Tselluloosi kvartali sisetänav. Foto Terje Ugandi

Tselluloosi kvartali sisetänav
Aadress: Tartu mnt 80, Tallinn
Muinsuskaitse eritingimused: OÜ Eensalu & Pihel
Maastikuarhitektuurne projekt: OÜ Kino Maastikuarhitektid (Mirko Traks, Juhan Teppart, Uku Mark Pärtel, Kristjan Talistu, Karin Bachmann), Alari Suurmets
Arhitektuurne projekt: Lumia OÜ (Margit Aule, Toomas Adrikorn, Katri Mets, Laura Ojala), studio ARGUS OÜ (Margit Argus, Katariina Teigar)
Ehitus: AS Merko Ehitus Eesti, Fausto Capital OÜ
Muinsuskaitseline järelevalve: EKS Invest OÜ, AB Artes Terrae OÜ
Tellija: Fausto Capital OÜ

Eesti esimese paberivabriku alal valmisid Jacques Rosenbaumi projekti järgi 1910. aastal esimene paberivabrik ja 1912. aastal teise paberivabriku hoone, mille visuaalne ühendaja on Tartu maantee poolne galerii.

Ajalooliste hoonete paefassaadid restaureeriti valitud kontseptsiooni kohaselt: alumisel osal on taastatud juugendlik dekoratiivvuuk, ülemisel on nõgus vuugitäide. Tõmbid, kõrgepingeisolaatorid ja muud metalldetailid fassaadidel eksponeeriti kontrastselt musta tooniga.

Galerii katuse arhitektuurikeel on loogiline jätk meediamaja fassaadimustri motiividele. Galeriis eksponeeriti fassaadid tervenisti, sealhulgas räästakarniis ja esimese paberivabriku kõrgem keskne frontoon.

Maastikuarhitektuurne eskiis oli esmapilgul jahmatav, kuna ajaloolistes tööstuskvartalites tavapäraselt ju haljastust ei leidunud. Lahendus on selgelt eristuvalt uus, taotlust minevikuviidetele ei ole. See mõjub veenva kontrastina, kuid meeldiva sümbioosina ajaloolise halli ja uue rohelise vahel.

1

2

Malelauasokkel Kuremaa mõisa peahoonel

Viimistlusuuringud: Restklubi OÜ (Maris Mändel)
Projekt: Sova Arhitektid OÜ (Elo Sova)
Ehitus: OMA Fassaad OÜ (Martin Kärner, Sergei Sorgin)
Muinsuskaitse järelevalve: P.P. Ehitusjärelevalve OÜ (Urmas Tammemäe)
Tellija: SA Kuremaa Turismi- ja Arenduskeskus (Tiina Tegelmann), Jõgeva Vallavalitsus

2021. aasta suvel said värske välisilme Kuremaa mõisa peahoone (1844) välisseinad. Tööde eel tehtud uuringutega tuli päevavalgele hulk Eesti ehitus- ja arhitektuuriajalugu rikastavaid leide.

Kõige erakordsemaks võib pidada peahoone sokli algset viimistlust, mis oli halli tsemendipiimase kihi alla mattunult vajunud unustusehõlma. Suurtest graniitkividest laotud soklit ilmestab Mulgi vuuk, kus mörti on kaunistuseks surutud kivikillud.

Sellist ilustusvõtet on kasutatud mitmel pool Kesk- ja Lõuna-Eestis, peamiselt mõisa abihoonetel (nt Vaimastvere mõisa ait) või uhkematel maa-arhitektuuri näidetel (nt Tarvastu vallamaja). Sageli on kivikillud sätitud etnograafiliste sugemetega mustritesse.

Kuremaa mõisa sokkel erineb aga teistest teadaolevatest näidetest, sest siin on kivikillud paigutatud rangelt korrapärasesse malelauamustrisse, kus vahelduvad punastest ja tumehallidest graniiditükikestest laotud väljad.

Kujundusvõtte eeskujud on ebaselged, idee taga võib olla nii mõisaomanik, ehitusmeister kui ka arhitekt. Viimase kasuks räägib asjaolu, et mõisate peahoonetel muidu erandlikku Mulgi vuuki kohtab ka Suure-Kõpu mõisa peahoone soklil, seal küll ilma malelauamustrita. Suure-Kõpu ja Kuremaa mõisa peahoone on projekteerinud sama arhitekt, Läti päritolu Emil Julius Strauss.

Entusiastliku ehitaja eestvedamisel puhastati sokli säilinud originaalviimistlus tsemendipiimast ja konserveeriti. Puuduvad kohad rekonstrueeriti, et algne kujundusidee oleks loetav. Kivikildude lõhestamine ja mörti sobitamine oli aeganõudev käsitöö, ent nüüd võib Kuremaa mõis uhkustada ilusti taastatud ja Eestis ainulaadse soklilahendusega.

Ülejäänud leidudest tuleks kindlasti esile tuua uuringutega tuvastatud Teise maailmasõja aegne kamuflaažviimistlus – hoone oli maastikku sulandamiseks tumehalliks võõbatud – ning peafassaadi ehtivatelt stukkidelt leitud meistrimärk.

1

2

3

1. Kuremaa mõisa restaureeritud peahoone. Foto Maris Mändel
2. Restaureeritud Mulgi vuugiga sokkel. Foto Maris Mändel
3. Meistrimärk peafassaadi stukil. Foto Maris Mändel

Kostivere mõisa küüni ümberehitamine puhkekeskuseks

MK AP 20 21

UUS AJALOOLISES KESKKONNAS

Aadress: Seene 3, Kostivere alevik, Jõelähtme vald
Muinsuskaitse eritingimused: Eva Laarmann
Projekt: Diagonaalprojekt OÜ (Eva Laarmann, Liina Tammaru)
Tellija: OÜ Raidmaa
Tööd: Kaldkatuse OÜ, OÜ Raidmaa, OÜ Grüps, Salava Grupp OÜ
Muinsuskaitseline järelevalve: OÜ Bilder (Kristjan Penu)

1900. aastal ehitatud Kostivere mõisa küün oli halvas seisus: lagunes ja oli hooldamata, säilinud olid vaid looduskivimüürid ja osaliselt paeplaatidest laotud põrand. Katuse kandekonstruktsioonid ja vahelagi olid sisse varisenud, ümbrus võsastumas.

2018. aastal alustatud restaureerimistööde käigus korrastati müürid ja põrandaplaadid, muu ehitati uuena. Eesmärk oli jätta välisilme pigem traditsiooniliseks, plekist viilkatuse ja lihtsate puitustega, et hoone haakuks mõisaansambliga. Üleni klaasitud otsaviil ja plankuste taha peituvad suured klaasuksed ei jäta siiski kahtlust, et tegu on tänapäevase lisandusega ajaloolisele hoonele, mis on kasutuses puhkekeskusena.

1

1. Kostivere mõisa küün enne restaureerimist. Foto Ly Renter
2. Kostivere mõisa küün pärast restaureerimist. Foto Elvo Jakobson

2

Inga Raudvassar

Vara mõisa kellatorn kui mõisa mälestuse hoidja

Tegevuskava ja tööd: OÜ Haspo
Tellija: Peipsiääre vald

Vara mõisa kellatorn seisis varemetes aastakümneid. Pärast mõisa peahoone hävimist on just see väike hoone pargi servas jäänud ainsaks märgiks Vara mõisa olemasolust. Kellatorn restaureeriti kohaliku omavalitsuse ja kogukonna ühisel eestvedamisel 2021. aastal.

Alates 2005. aastast kattis kellatorni käepärastest vahenditest ajutine, konserveeriv katus. Nüüd otsiti infot kellatorni algse välimuse kohta, kuid tulutult. Seepärast oli vaja leida uus lahendus nii katusekujule kui ka -materjalile.

Katusematerjaliks valiti madalakaldeline bituumensindelkatus. Müürid konserveeriti ja tellistest kaarsillused taastati. Hoonele anti viimane lihv laudadest luukidega.

Tulevikus on plaanis paigaldada kellatorni tagasi ka kell.

Restaureeritud Vara mõisa kellatorn. Foto Inga Raudvassar

Maarja Tomps, Karen Klandorf

19. sajandi tegevuskeskuse rajamine Paide vanalinna

Restaureeritud tegevuskeskuse kompleks. Foto Eliis Õunapuu

Aadress: Tallinna 9/11, Paide
Arheoloogilised uuringud: MTÜ „Arheoloogia ja ehitusajaloo grupp AEG" (Peeter Piirits), OÜ Muinasprojekt (Ants Kraut, Kalle Lange)
Projekt: OÜ IBG-Ehitus (Indrek Tamberg)
Tööd: Haart Ehitus OÜ
Muinsuskaitseline järelevalve: OÜ AB Ansambel (Toivo Tammik)
Tellija: SA Ajakeskus Wittenstein

Teatavasti võib ajaloolise hoone funktsiooni muutmine osutuda üpris keeruliseks. Järvamaa muuseum võttis selle suure ülesande vastu, kui 19. sajandi tegevuskeskus otsustati rajada Paide ordulinnuse edelabastioni külje all paiknevasse hoonekompleksi ning ka muuseumikogud sinna üle viia. Varem olid hooned täitnud lao otstarvet: seal oli hoitud vanamaterjali, teedevalitsuse masinaid ja linatagavara.

Uus tegevuskeskuse kompleks koosneb kolmest osast: historitsistlikust tellishoonest, tänavaga ristuvast palkhoonest ja vaheosast, millele ehitati nüüd peale teine korrus.

Ehitus- ja restaureerimistööde ajal nõudis enim tähelepanu see, kuidas juhtida hoonest eemale linnuse nõlvadelt ning suurelt katusepinnalt alla valguv sademevesi, samuti ulatuslike niiskus- ja külmakahjustustega müüride taastamine.

Historitsistlikule välisilmele lisaks on omaette vaatamisväärsus hoone katusekorruselt avanev vaade omapärastele katusekonstruktsioonidele, mis on nüüd restaureeritud ja jäetud interjööris nähtavale.

Hilkka Hiiop, Hannes Vinnal, Varje Õunapuu

Kuusalu aardejaht: kullast tähed, krahvi süda, keskaegne reliikvia ja pähklipuu

Uuringud ja konserveerimine: Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

Kuusalu Laurentsiuse kirik, mis ehitati 13. sajandi lõpuveerandil Gotlandi Roma kloostri tsistertslaste juhtimisel, on üks Põhja-Eesti vanimaid kivikirikuid. Pühakoda on aja jooksul mitu korda ümber ehitatud ja see on ka sõdades kannatada saanud – nii saame vaid oletada, milline nägi see välja algusaegadel.

Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakonna siseviimistlusuuringute käigus muutus aga tähenduslikuks märksa hilisem aeg. Nagu paljud teised tolleaegsed kirikud, sai ka Kuusalu 19. sajandi lõpu rekonstrueerimistööde käigus (pühitseti 1890) neogootiliku ilme. Ümberehitusprojekti autor oli Friedrich Axel von Howen. 1899. aasta sügisel tehti sisetöid. Pastori peetud kirikukroonikas[1] on kirjas: „... arhitekt härra parun A. v. Hoveni juhendamisel, koos maalermeister Masingu töölistega Tallinnast. Kiriku altariruum (koor) kaeti üleni õlivärvidega, seinad värviti õlgkollaseks, võlvid helesiniseks ja sinna peale väikesed ehtsa kullaga kullatud taevatähed."

Pastor lisas järgneval aastal planeeritud ehitustööde kohta: „Ülejäänud rahaga on plaanis, kui Jumal lubab, jätkata järgmisel aastal remonti kiriku pikihoones, värvida pingid, seinad ja võlvid. Siis aga on soovitav, juba ainuüksi hinna tõttu, kasutada õlivärvi ainult müüri alumises osas, kus sein muutub niiskuse tõttu plekiliseks või määrdub inimeste hõõrumisest, st teha umbes ühe sülla kõrgused valged paneelid; mujal sobib müüride ja võlvide jaoks liimvärv. Õlivärviga kaetud võlvid on talvel otsekui tilkuvad pilved, nagu me altariruumis kahjuks täheldasime."

2021. aasta kevadel asus Eesti Kunstiakadeemia uurima, kas kirikukroonikas kirjeldatud ja ajaloolistel fotodel nähtav viimistlus on hilisemate (lubi)värvikihtide all alles ja kas see vastab krooniku kirjapandule. Ja tõepoolest, mööda võidukaart ja roideid kulgeb lineaarne jõuliste toonidega taimornament, mis on pinnale kantud trafaretiga ja mida on täiendatud vaba käega.

Maaling on tõesti teostatud õlivärvidega värskelt krohvitud pinnale. Ehisvööde puhul on kasutatud vähemalt kahte erisugust motiivi: viinamarjaväädid ja gooti krabimotiivist inspireeritud väänduv kollaka pungaga taimornament. Tumedale punakaspruunile taustale maalitud mustrit ääristab ookerkollane lint.

Ka kroonikas mainitud õlgkollased seinad, siniseks tähistaevaks maalitud võlvlagi ja kullakarva tähed on täiesti olemas. Naelaga kinnitatud viisnurkseid plekist valtsitud tähti on „taevalaotusele" kinnitatud ligi 250. Kirikukroonika andmetel kaeti tähed ehtsa kullaga – tõepoolest, hilisema pronksikihi alt paistsid mõnel tähel kullalehe jäljed. Ehtsa kulla kasutamist kinnitas ka elementanalüüs röntgenfluorestsentsmeetodil (XRF).[2] Kohalike meenutusel kaeti tähed pronksvärviga 1960. aastatel, kui võlve lubjati.

Maalingute sünniloo kohta annab vihjeid juba tsiteeritud kirikukroonika. Nimelt on seal kirjas, et 1899. aastal annetas kiriku kaunistamiseks 1000 rubla Kolga krahvihärra poeg Peter Stenbock. See helde annetus ei ole iseenesest üllatav – olid ju Kolga mõisnikud läbi sajandite Kuusalu patronaadihärrad, kiriku olulisemad toetajad ja kirikuasjades kaasarääkijad.

Huvitav on aga see, et annetus tehti Moskvas peetud õigeusu pulmade puhul, kus Peter Stenbock (1869–1931), Kolga tolleaegse valdaja noorem poeg, abiellus Natalja Haritonenkoga (1880–1939). Too oli omakorda ülirikka suhkrutöösturi, Peterburis ja Moskvas tegutsenud silmapaistva kunstimetseeni Paul Haritonenko (1852–1914) tütar.

Võib kahtlustada, et Stenbockid püüdsid selle üürikeseks jäänud abieluga (lahutus 1907) leevendada oma

1

kroonilisi rahamuresid. Pole välistatud, et ka Kuusalu kiriku maalingud valmisid Haritonenkode rahaga. Muu hulgas tõmbab kroonikas tähelepanu märge, et kiriku interjöör kujundati annetajate maitse järgi.

KOORIRUUMI MAALINGUTE AVAMINE JA EKSPONEERIMINE

Kuna tegu on meie kultuuriruumis väga erilise ja silmapaistva historitsistliku tervikuga, otsustati kooriruumi viimistlus avada täismahus. Kuusaluga väga sarnane on Paistu kiriku tähistaeva ja roidemaalingutega kooriruum, kuid ka see on hiljem osaliselt üle maalitud. Paistu kiriku interjööri pole teadaolevalt põhjalikumalt uuritud. Praeguste teadmiste kohaselt ei ole Paistu kiriku võlvide roided ja muud kaarpinnad, erinevalt Kuusalust, kaetud taimornamendiga, vaid lihtsama kalasabamustriga.

1. Kuusalu kirik pärast historitsistlikku renoveerimist (1910. aasta paiku). Foto DIGAR
2. Ehisvööde ornament: viinamarjaväädid. Foto Peeter Säre

2

Kooriruumi terviku osana käsitleti lisaks maalitud võlvidele, ornamenteeritud roietele ja võidukaarele ka õlgkollaseks nimetatud seinapindu, mille algviimistlus otsustati koos võlvidega avada ja eksponeerida maksimaalses säilinud ulatuses. Puuduvad osad kaeti originaalilähedase tooniga.

Avamise ulatuseks valiti võidukaare läänepoolne ornamenteeritud diagonaalpind, mis pikihoone poolt vaadatuna justkui raamistab kooriruumi uhket kompositsiooni. Kuna algselt olid taevatähed säranud ehtsas kullahelgis, siis otsustati need uuesti kullata, et saavutada kooriruumi võimalikult terviklik ja originaalilähedane ruumimõju.

Kooriruumi viimistluse avamise otsust toetas asjaolu, et see oli väga hästi säilinud – ilmselt on selle üks põhjuseid õlivärvi kasutamine. Katvate lubjakihtide ja algse õlivärvi nake on sedavõrd halb, et hilisemad kihid eemaldusid suhteliselt lihtsasti.

Uuringud kinnitasid kirikukroonikas öeldust ka seda, et kooriruumiga sarnane maaling (küll ilma metalltähtedeta) jätkub pikihoones. Nagu kroonika kirjutab, on seal kasutatud liimvärve, mille avamine on märksa keerukam just liimvärvi ja hilisemate kihtide hea nakke tõttu.

Uuringute käigus leiti ka kooriruumi põhjaseina ülaosast 19. sajandi eelse krohvi fragmente. Kuna see on Kuusalu kiriku ajaloo seisukohalt tähtis leid, mis kinnitab varasemate (oletatavasti keskaegsete) müüride ja viimistluskihtide osalist säilimist, võeti eesmärgiks ka seda mingis ulatuses eksponeerida. Konserveerimistööde käigus jäeti sondaažiaknas ajaloodokumendina avatuks ka väike ala varasemat kihistust.

Aga sellega Kuusalu kiriku üllatusleiud ei piirdunud ...

3

3. Roiete ornament: gooti krabimotiivi meenutav vääduv kollaka pungaga taimornament. Foto Peeter Säre
4.–5. Taevatähed enne ja pärast kuldamist. Fotod Eesti Kunstiakadeemia
6. Karikas kooriruumi lõunaseina nišis. Foto Eesti Kunstiakadeemia

4

5

KRAHV ERICH STENBOCKI SÜDA KUUSALU KIRIKU KOORIRUUMIS

1861. aastal Saksamaal surnud krahv Erich Friedrich Magnus Dietrich Stenbocki süda on müüritud koori lõunaseina. Oma surma hetkel kõigest 26-aastane krahv olevat võidelnud alkoholisõltuvusega, mis oli kuulujuttude järgi tema enneaegse surma põhjus. Mehe süda jõudis kodukirikusse üsna pea pärast ta surma.

Kuna krahv Erich oli Inglismaal tegutsenud dekadendist kirjanik Eric Stenbocki isa, on Kuusalus paiknevat südant eksikombel omistatud ka tema pojale. 1969. aastal väitis just niimoodi kirjanik John Adlard, lisades värvika kirjelduse: „Seda hoiti klaasurnis lahuse sees, seina sisse ehitatud kapis. Kapil oli mustast marmorist uks, mida kaunistas suur üheksa kuuliga kuldkroon. Võti oli pastori käes ja Kolga lastel oli kombeks igal pühapäeval kirikus käies südant vaadata.“[3]

Tegelikkuses on süda hoiul metallist karika sees, palju tagasihoidlikuma puust ukse taga koori lõunapoolses seinas. Kirjeldatud üheksatipulise krahvikrooniga mälestustahvel kooriruumi idaseinal kuulub hoopis kirjanik Eric Stenbocki vanaisale, Carl Magnus Stenbockile (1804–1885). Erich Stenbocki südamega karikat pole kirikuõpetaja Jaanus Jalaka sõnul kunagi avatud ja ka uks, mille taga see peitub, on Eesti esimesest iseseisvuse ajast saadik järjepidevalt lukus olnud.

Kogu komplekt on säilinud hämmastavas 19. sajandi sentimentaalse surma- ja mälestuskultuuri stiilipuhtuses ja terviklikkuses. Karikas paikneb kuldnarmastega lillal sametkangal ümbritsetuna kuivanud elupuuokstest, pärlitest, helmestest ja (tõenäoliselt kadunukesele kuulunud) juuksekiharast. Kõike seda looritab sajandite tolmukiht.

Kaane alt kinni joodetud karika praost õnnestus siiski valguskiire ja fotoaparaadi abil sisse piiluda ja saada kinnitus, et karika sees on tõesti süda.

6

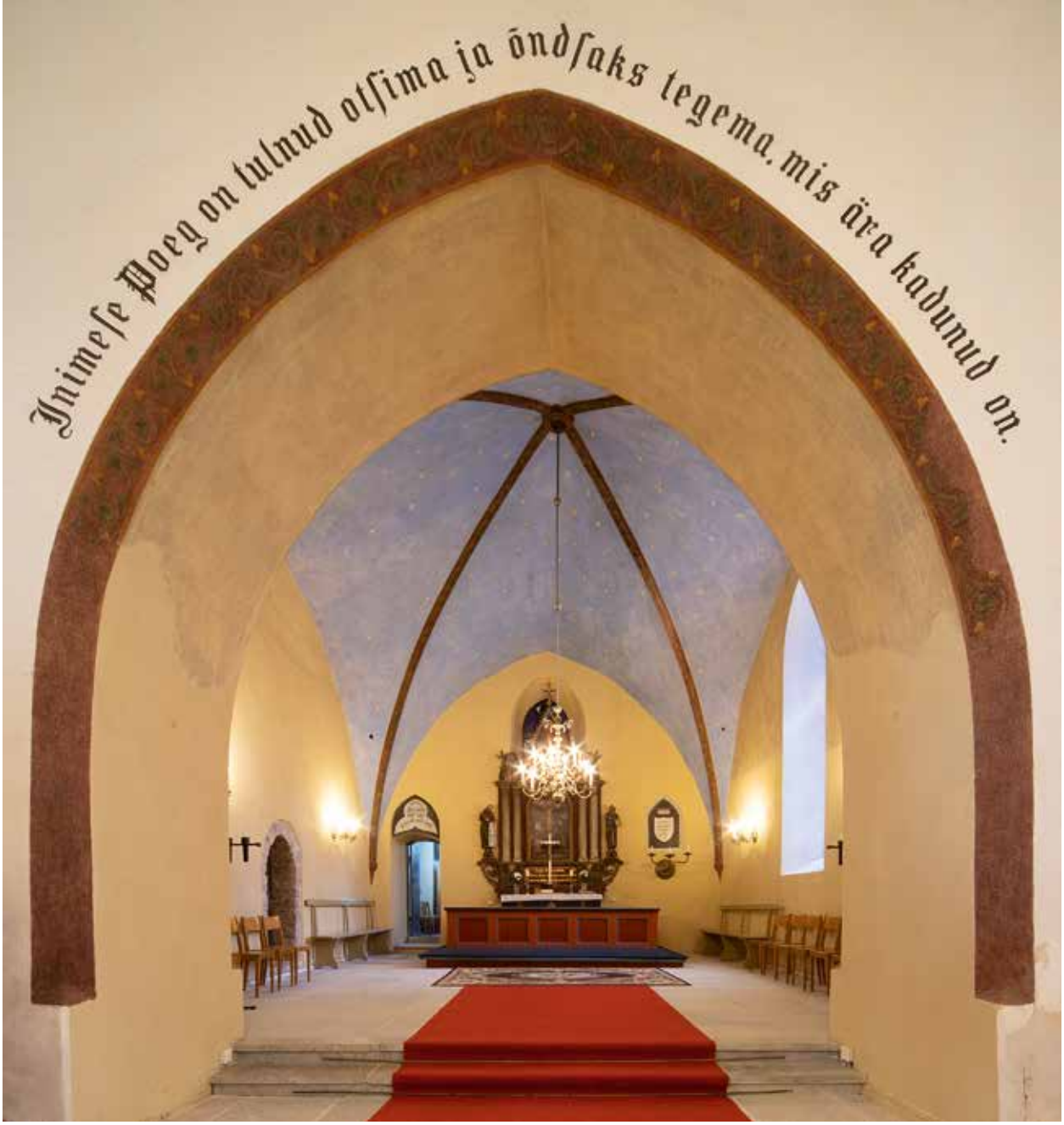

7

7. Vaade kooriruumile pärast restaureerimist. Foto Martin Siplane
8. Karikaalune sametkangas, kuivanud elupuuoksad, pärlid, helmed ja juuksekihar. Foto Eesti Kunstiakadeemia

8

Kaane alt kinni joodetud karika praost õnnestus siiski valguskiire ja fotoaparaadi abil sisse piiluda ja saada kinnitus, et karika sees on tõesti süda.

PÜHA LAURENTSIUSE RELIIKVIA

1876. aastal lõhuti kirikus liiga suureks ja rõskeks peetud keskaegne kivialtar ning selle asemele ehitati puidust altarilaud, mis on säilinud tänapäevani. Nende tööde käigus tuli kivialtari seest välja sinna keskajal müüritud reliikvia: väidetavalt pühale Laurentsiusele kuuluvad luukillud, iga killuke mähitud siidkangasse ja paigutatud metallist karpi.

Avastamisest saadik on reliikviakarpi hoitud käärkambri raudkapis. Kirikuõpetaja Jaanus Jalaka sõnul on raudkapp liikunud pastoraadihoone ja käärkambri vahet, kuid säilmed ise ei ole sealt tihti väljas käinud. Tulevikus on plaanis lasta Tartu Ülikooli arheoloogidel reliikviat lähemalt uurida. See on Eestis väga haruldane ese: seni on laiemalt tuntud vaid Pirita kloostri arheoloogilisel kaevamisel leitud katolikuaegne reliikvia.

9

9. Arvatav püha Laurentsiuse reliikvia: luukillud, igaüks mähitud siidkangasse ja paigutatud metallist karpi. Foto Eesti Kunstiakadeemia

10.–11. Nötebomide suguvõsa vappepitaaf ja selle juurde kuulunud nikerdatud pähklipuu Kuusalu kirikus. Fotod Peeter Säre

10

11

NÖTEBOMIDE VAPPEPITAAF

17. sajandil tegutsenud Nötebomide (rts 'pähklipuu') perekonna vappepitaaf leiti kiriku tornist 2003. aastal. Vapi konserveeris Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise eriala tudeng Maria Lillepruun samal aastal.[4] Vapi ülaosast puudu olev pähklipuu avastati altari alt aga alles 2021. aastal. Kaunilt nikerdatud detailil on üksikutes kohtades säilinud originaalpolükroomia jäljed: lehestik on olnud kaetud rohelise lüstervärviga, suured Kreeka pähklid aga on olnud kullatud.

Miks Nötebomide vapp just Kuusalu kirikus paikneb, pole teada. Teada on, et sellele suhteliselt väikesele suguvõsale läänistati 1628. aastal Orbentzi-nimeline küla Eestimaa hertsogkonnas. Kas Orbentz võis olla mõni maavaldus Kuusalu kihelkonnas, mis seletaks epitaafi paiknemist kirikus, on esialgu veel teadmata.

KOKKUVÕTE

Kuusalu kirik on täis üllatusi eri ajastutest. Kooriruumis on nüüd taas näha Eesti kirikuarhitektuuris harva originaalkujul säilinud historitsistlik interjöör.

Seal paikneb Elert Thiele töökojas valminud barokkaltar, mis on samuti 19. sajandil ümber kujundatud ja sobitub avatud seinamaalingutega ansamblisse. Sealsamas on veel krahv Erich Stenbocki süda, salapärane püha Laurentsiuse reliikvia ja Nötebomide vappepitaaf. Need on vaid mõned erakordsed ajaloofragmendid, mille pärast Kuusallu minna. Sellel, kes veel Kuusalus käinud pole, on igal juhul põhjust külastada seda imelist muuseumilaadset oaasi kesk kaunilt korrastatud kirikuparki.

[1] Kuusalu kirikukroonika 1837–1914. Die Kirchenchronik von Kusal. Välja andnud A. Rost ja T. Mäeväli. Kuusalu: EELK Kuusalu Laurentsiuse kogudus, 2014, lk 253.

[2] Mõõtmised tehti Eesti Keskkonnauuringute Keskuse kaasaskantava XRF-seadmega.

[3] J. Adlard, Stenbock, Yeats ja üheksakümnendad. Tlk Riina Jesmin. Valkla: Ulmus Domini, 2019, lk 101.

[4] Maria Soboleva (Lillepruun), Vapp-epitaafide areng, vappide sümboolika. Kuusalu kiriku vapp-epitaaf. Eesti Kunstiakadeemia restaureerimiskooli kursuseprojekt, 2003. Käsikiri Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakonna arhiivis.

Anneli Randla

Ambla Maarja kiriku maalingud

Uuringud: Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

Jälle on augusti algus, jälle on muinsuskaitseüliõpilaste uurimispraktika ühes Eesti kirikus, jälle on paari päevaga nähtavale tulnud keskaegsed maalingud. See on aastatega nii tavaliseks muutunud, et ei ületa isegi kohalikku uudiskünnist. Aga kas see on ikka nii tavapärane ja iseenesestmõistetav?

Õigupoolest on see pigem ime, et Eesti keskaegsete kirikute algne ja kiht kihi peal ka hilisem siseviimistlus on meieni säilinud sõdade, tulekahjude ja vaeste aegade kiuste, vaatamata reformatsioonile, pietismiideaalide levikule ja arhitektuurimoe muutustele. Osalt on just kokkuhoidlikkus aidanud väärtusliku materjali säilimisele kaasa: seinad ja võlvid on pigem üle võõbatud kui puhtaks kraabitud ja uuesti krohvitud-värvitud.

Nii ka Amblas: Järvamaa tõenäoliselt vanim kivikirik on rajamisest saati püsinud ehituslikult pea muutumatuna. Praegu rangelt valge kolmelöövilise pikihoone võlvid kõrguvad pruuni pingistiku ja kantsli kohal, avar võidukaar avaneb valgesse kooriruumi, mille keskmes on raskepärane neogooti vormides altariretaabel. Selline värvilahendus pole aga vanem kui pool sajandit ja varem on kirik olnud tunduvalt värvilisem.

Kõige varasemad kujutised on kaks kiriku rajamise aegset pühitsusristi kooriruumi idaseinal. Kui need olid kiriku sissepühitsemiseks vajalikud elemendid, siis ülejäänud keskaegsetel maalingutel oli pigem usu praktiseerimist toetav otstarve. Võlvi servjooni mööda jooksvad punased mustaga ääristatud triibud lõpevad liiliamotiiviga, kaartel ja akende ümber on punamusthall ja punavalge kvaadermaaling. Liiliad võivad siin viidata kiriku nimipühakule Neitsi Maarjale.

Uurimispraktikal puhastati välja vaid maalingute fragmendid. Ettekujutuse sellest, kui erinev nüüdsest võis olla Ambla keskaegse kiriku ruumimõju, võib saada sõsarkirikus Koerus, kus maalingud on ulatuslikult avatud.

1

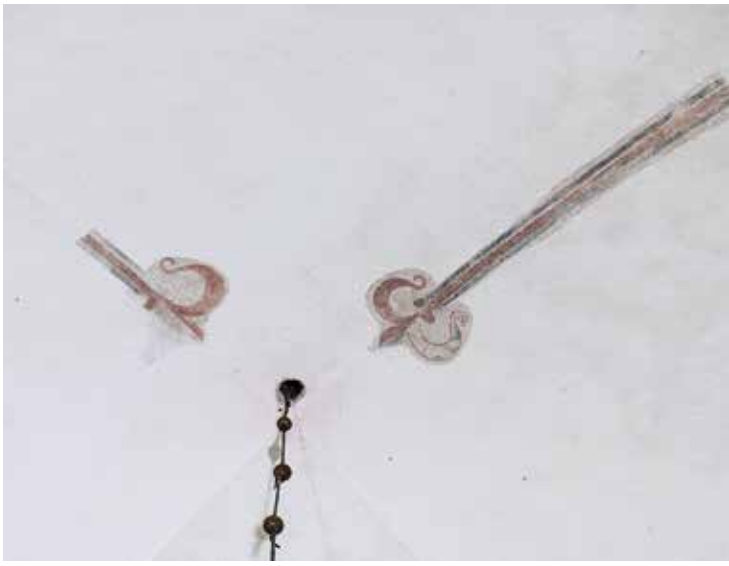

2

1. Ambla Maarja kiriku pühitsusrist. Foto Peeter Säre
2. Maalingud kooriruumi võlvil. Foto Peeter Säre

Jõhvi Mihkli kiriku altarimaali konserveerimine

MK AP 20 21

HÄSTI RESTAUREERITUD KUNSTIMÄLESTIS

Konserveerimine: H&M Restuudio OÜ (Merike Kallas ja Kristjan Müil)

Jõhvi Mihkli kirikusse 1900. aastal tellitud altarimaali „Kristuse taevaminek" autor on Ernst Friedrich von Liphart, kuulus baltisaksa päritolu Eesti kunstnik. Ta sündis Tartus Raadi mõisas, mis on siiani tuntud kunagise Baltimaade suurima kunstikogu poolest.

Kirg kunsti vastu südames, suundus noor Liphart pärast esmaseid õpinguid Eestist laia maailma: Münchenisse, Firenzesse, Pariisi. 1886. aastal kolis kunstnik lõpuks Peterburi, kus temast sai Ermitaaži maaligalerii kuraator. Ka Lipharti enda töid on nii Ermitaaži kogus kui ka Moskva kuulsas Tretjakovi galeriis. Jõhvi altarimaal on Lipharti üks väheseid religioosse loomingu näiteid: hoogsalt ja hingestatult maalitud ning tehniliselt meisterlik teos.

Jõhvi Mihkli kiriku altarimaali saatusele, nagu kogu Jõhvi linnale, sai pöördepunktiks 3. august 1943. Kiriku leerimajas peatunud Saksa sõdurite hooletusest alanud kahjutuli süütas kirikutorni ja hävitas Jõhvi linna vanema osa. Tulemöllu eest põgenevad jõhvilased üritasid päästa nii enda kui ka kiriku vara, maal lõigati kiirustades raamist välja ja toimetati ohutusse paika. Tollast sündmuste kulgu ette kujutades võib arvata, et ligi nelja meetri kõrgune maal vajus väljalõikamise käigus oma raskuse tõttu alla ning just siis tekkisid lõuendisse suured horisontaalsed rebendid ja maalikihti värvikaod.

Pärast sõda oli maal täies ulatuses kinnitatud ehk dubleeritud vaha-vaigupastaga uuele lõuendile, nii et 1947. aastal kaunistas see taas kirikut. Kahtlemata sai hiiglasliku lõuendiga sellise töö ette võtta vaid professionaalne maalirestauraator. Kuna Eestis tegutses vaid mõni üksik restaureerimisele spetsialiseerunud kunstnik, siis tekkis küsimus, kes neist võis olla taastanud Jõhvi altarimaali.

2021. aasta kevadel alanud konserveerimistööde keerukaimad ülesanded olid tugevalt tumenenud lakikorra eemaldamine, Kristuse näo ja ülakeha piirkonda koondunud silmatorkavate rebendite ning piki maali serva asuvate lõikejoonte töötlemine. Ees ootas ka ulatuslik ja imepeen retušeerimistöö, kuna mingil põhjusel olid varem tehniliselt täiuslikult restaureeritud maalil jäetud värvikaod taastamata. Tänu sellele, et just samal ajal valmistati Tartu Kunstimuuseumis ette näitust kunstnik Lilly Waltherist (1866–1946), kes hilisemas eas pühendus restaureerimisele, leiti vastused mitmele õhku jäänud küsimusele. Selgus, et Jõhvi altarimaal oli Lilly Waltheri viimane restaureerimistöö.

Walther, kes oli nii tundliku käega kunstnik kui ka Eesti restaureerimise teaduslikele alustele viinud meister, oli oma oskused saanud tuntud saksa restauraatorilt ja kunstiteoste uurijalt Max Dörnerilt Münchenist. Enne seda, kui juba väga eakas Lilly Walther jõudis töö lõpetada, küüditati ta Siberisse, kus ta samal aastal suri. Nii on Jõhvi altarimaali konserveerimine ka kummardus Lilly Waltherile.

Ees ootas ka ulatuslik ja imepeen retušeerimistöö, kuna mingil põhjusel olid varem tehniliselt täiuslikult restaureeritud maalil jäetud värvikaod taastamata.

1

2

3

4

1.–2. Jõhvi Mihkli kiriku altarimaal (E. F. von Liphart, 1900; õli lõuendil) enne ja pärast konserveerimist 2021. aastal. Fotod Merike Kallas

3.–4. Detail maalist konserveerimise käigus ja pärast konserveerimist. Fotod Merike Kallas

Juhan Kilumets

Kolme kuke aasta

Kihelkonna Mihkli kiriku tornikiiver

Muinsuskaitse eritingimused ja põhiprojekt: OÜ Rändmeister
Ehitus: OÜ Rändmeister ja Saare Katus OÜ
Kuke ja kuuli restaureerimine: OÜ Sepatööd
Kuke ja kuuli kuldamine: Sille Siidirätsep ja Anita Staub
Tornikuulist leitud dokumendi konserveerimine: SA Eesti Vabaõhumuuseum konserveerimis- ja digiteerimiskeskus Kanut
Muinsuskaitseline järelevalve: Ain Pihl
Tellija: EELK Kihelkonna Mihkli kogudus

1

Kihelkonna rahva sajanditepikkune soov saada oma kirikule viisipärane torn täitus pärast mitut ebaõnnestunud algatust lõpuks 1899. aastal. Rõõmu suurendas asjaolu, et valminud torn oli (ja on siiani) Saaremaa kõrgeim: 30-meetrine kiviosa jätkub 28,3 meetri kõrguse telkkiivriga, mille tipus on kuul ja kukk.

Kiivri kandekonstruktsioon ei kuulu ühtegi meil levinud tüüpi. Ainulaadse tarinduse põhjal võib pakkuda, et see on kohalike laevaehituse taustaga puuseppade töö. Paarissarikaid toetavad risttalastikud ja X-kujulised sidemed, keskpost on lühike, kasutati nii täiskant- kui ka ümarmaterjali. Algne kimmkate asendati hiljem tsingitud terasplekiga.

Puitdetailidel esines nii seen- kui ka puidumardikakahjustust ning paiguti olid detailid hävinenud kogu ristlõike ulatuses. Esimese tööna paigaldati ebapiisavaks muutunud kandevõimega ankurduse asemele uus. Järgnes karniiside parandamine ja kandekonstruktsioonide proteesimine ning uute räästatõstjate ja roovlaudise paigaldamine. Projektikohane kate – tsingitud terasplekk – asendati tellija soovil vaskplekiga (0,7 mm, tahvel 500 × 1200 mm).

Randlastele kohaselt oli lahendatud ka tornitipu varras: see koosnes neljast sepistatud ja kokku keevitatud ankrusäärest. Kuna varras oli kannatada saanud, asendati see uue, roostevabast terasest lahendusega.

Omal ajal kohaliku sepa Jaen Himmisti tehtud Saaremaa ainus tornikukk on valmistatud paksust vaselehest, mis pärimuse järgi lõigati madalikule sõitnud laeva katla küljest. Restaureerimisel sai lind uued tugirauad ja laagripuksid ning lehtkullast katte.

1. Kihelkonna kiriku restaureeritud tornikiiver enne tellingute lahtivõtmist. Foto Peeter Säre

Tornitipu kuul (diameeter 42 cm) on aga pärit Tallinnast, mida tõendab kuuli seest leitud „sünnitunnistus“. Kuul joodeti lahti, suleti püssikuuliaugud ja löödi välja mõlgid. Seejärel neediti kuuli pooled taas kokku ja kuul kaeti samuti 24-karaadise lehtkullaga.

Tööd kestsid 2020. aasta oktoobrist järgmise aasta suveni. Kukk ja kuul pühitseti ning paigaldati 25. juunil 2021.

2. Kihelkonna kiriku tornikukk ja kuul enne restaureerimist. Foto Peeter Säre
3. Restaureeritud tornikukk ja kuul enne kuldamist. Foto Peeter Säre
4. Kullatud kukk torni tipus. Foto Peeter Säre
5. Kose kiriku restaureeritud tornikiiver enne puittellingute lahtivõtmist. Foto Peeter Säre
6. Kose kiriku allavõetud tornikukk ja rist enne restaureerimist. Foto Peeter Säre

2

3

4

5

6

Kose Nikolause kiriku tornikiiver

Muinsuskaitse eritingimused ja põhiprojekt: OÜ Rändmeister
Ehitus: OÜ Rändmeister ja Valtsimees OÜ
Kuke ja kuuli restaureerimine: OÜ Sepatööd
Kuke ja kuuli kuldamine: Sille Siidirätsep ja Anita Staub
Muinsuskaitseline järelevalve: Einar Kaldam
Tellija: EELK Kose Püha Nikolause kogudus

Kose kiriku neogooti vormides torn koos kolmnurkfrontoonidelt lähtuva saleda telkkiivriga (kõrgus 52,2 m) valmis 1873. aastal. Lühikese keskpostiga kiiver esindab Saksa arhitekti Georg Molleri tüüpprojekti.

Risttalastikud toetavad sarikaid ja moodustavad korruseid, sarikate tasapinnas paiknevad X-kujulised sidemed. Ankurdus on puitkonstruktsioonis. Kiivri katteks on algusest peale olnud lattroovil laast.

Peamised kahjustused olid koondunud esimese risttalastiku piirkonda, kus oli enamik sisse müüritud talaotsi hävinud kogu ristlõike ulatuses. Korduvalt lapitud laastukatte tööiga oli samuti lõpukorral.

Esmalt paigaldati uus ankurdus. Järgnesid kandekonstruktsioonide proteesimine, uute frontoonikatuste ehitamine ja roovlaudise paigaldamine. Projektikohane kate – täistsinkplekk – asendati tellija soovil vaskplekiga (0,7 mm, tahvel 500 × 1200 mm).

7

Kose kiriku tornitipu vaskplekist kuul läbimõõduga 92 cm on meie maakirikute üks suurimaid. Ka kuuli läbivate püssikuuliaukude hulga poolest – neid oli tervenisti 104 – pole talle ilmselt võrdset. Peamiseks tööks kujuneski aukude lappimine, lisaks valmistati vardaavade ümber uued kraed.

Kahest poolest kokku pandud kuke avamisel tuli välja meistrimärk „F.F. Thiel in Weissenstein". Tegu on Paide lukkseppmeistri (sks *Schlossermeister*) Franz Thieliga, kelle tööde hulka võib vormianaloogia põhjal otsustades kuuluda ka Türi kiriku tornikukk.

Restaureerimisel paigaldati kukele uued laagrid ja rinnaossa tasakaalustamiseks mitu kilo pliid. Tööde käigus avastatud remondijäljed lubavad oletada, et kukk kuulus kokku kiriku eelmise torniga. Kuul, kukk ja varrast lõpetav rist kaeti lehtkullaga.

2017. aastal alanud ja mitmesse etappi jaotunud tööd lõpetati 2021. aasta augustis.

7. Restaureeritud tornikukk ja kuul Kose kirikus enne ülespanekut. Foto Peeter Säre
8. Lahtivõetud tornikukk töökojas: kaks poolt. Foto Peeter Säre
9. Meistrimärgid tornikukel. Foto Peeter Säre

8

9

10. Viljandi Pauluse kiriku tornikukk enne restaureerimist. Foto KAR-Grupp
11. Viljandi Pauluse kiriku restureeritud tornikuke ja kuuli sisseõnnistamine 16. juulil 2021. Foto Olev Kenk, ERR

10

11

Viljandi Pauluse kiriku tornikukk

Muinsuskaitse eritingimused ja põhiprojekt: OÜ Rändmeister
Ehitus: Plekimees OÜ ja Scandec Ehitus OÜ
Kuke ja kuuli restaureerimine: AS KAR-Grupp (Eino Jööts)
Muinsuskaitseline järelevalve: Leili Männik
Tellija: EELK Viljandi Pauluse kogudus

2021. aastal lõppesid Viljandi Pauluse kiriku tornikiivri restaureerimistööd ja uue kuldse kuue said ka tornikukk ja kuul. Nagu Kosel ja Kihelkonnal oli ka Viljandi kukk ja kuul tehtud vaskplekist. Algselt olid need kaetud pronksivärvi, hiljem alumiiniumvärviga. Nüüd kukk ja kuul puhastati, parandati ja kaeti kahekordse lehtkullaga.

Külli Erikson

Ühissümpoosion
Ajaloolised orelid

15. septembril 2021 toimus Tallinna Jaani kirikus Muinsuskaitseameti ja EELK ühissümpoosion, mis oli seekord pühendatud Eesti rikkalikule orelipärandile. Varasematel sümpoosionidel on käsitletud kirikukellasid, vitraaže ja kirikutekstiile.

Eestis, aga ka mujal Baltimaades ja teistes Ida-Euroopa riikides konserveerus ajalooliste kirikuorelite pärand 20. sajandi teise poole sotsialistlikes ühiskondades sealse kiriku vaimse ja finantsilise isolatsiooni tulemusel. Samal ajal toimus Lääne-Euroopas orelite mahukas nüüdisajastamine, mistõttu nii autentset romantilise ajastu või varasemate ajastute orelikõla ning ehedal kujul säilinud oreliehituse traditsioone neis riikides enam ei leidu.

Ettekannetes oli juttu orelipärandi väärtustest ning ajalooliste pillide praktilise kasutamise eelistest, puudustest ja tingimustest. Oreli teoloogiat tutvustas vaimulik Gustav Peeter Piir. Praktikutena kõnelesid oreliehitaja Olev Kents ja organist Kristel Aer: esimene vanade orelite hooldamise igapäevast ning teine nendel mängimise kogemustest.

Kunstiajaloolane Tiina-Mall Kreem vahendas arhiivimaterjalidest orelite kohta leitud huvitavaid infokilde. Päeva lõpetasid muinsuskaitseteemadesse süvenevad ettekanded Muinsuskaitseameti kunstipärandi valdkonna juhilt Linda Lainvoolt ning kunstiajaloolaselt ja oreliekspertidilt Külli Eriksonilt.

Kuna orelitemaatika on laiemalt pigem tundmatu, sillutasid eri valdkondade ettekanded teed oreli kui mitmetahulise kunstiteose mõistmisele.

Tallinna toomkiriku orel. Foto Peeter Säre

Anneli Randla

Tallinna Jumalaema Sündimise Kaasani Pühakuju kirik

Muinsuskaitse eritingimused: Vana Tallinn OÜ (Elo Sova)
Projekt: Vana Tallinn OÜ, Rändmeister OÜ
Interjööri konserveerimine: AS KAR-Grupp
Ehitus: Rändmeister OÜ, Menpluss Eesti OÜ
Muinsuskaitseline järelevalve: EKS Invest OÜ
Tellija: MPEÕK Tallinna Jumalaema Sündimise Kaasani Pühakuju kogudus

2021. aastal tähistati Tallinna Jumalaema Sündimise Kaasani Pühakuju kiriku 300. aastapäeva. Juba viis aastat varem, 2016. aasta lõpus hakati kirikut restaureerima. Kahe aastaga said uue vaskpleki katused, tornikiiver ja kuppel. 2018. aastal alustati fassaadi restaureerimist ning rekonstrueeriti tehnosüsteemid. Järgnesid ulatuslikud konserveerimistööd interjööris, mis kestsid mitu aastat.[1] Viimaks jõudis järg ka ikoonideni ning kiriku aastapäevaks restaureeriti kiriku olulisimad pühakujud.

[1] Vt E. Kangor, Kaasani kiriku maalingute restaureerimine. – Muinsuskaitse aastaraamat 2019, lk 84–85.

1

2

1. Tallinna Jumalaema Sündimise Kaasani Pühakuju kirik pärast restaureerimist. Foto Peeter Säre
2. Kiriku interjöör ikonostaasi ja nimiikooniga (paremal). Foto Peeter Säre

Jumalaema sündimise ikooni konserveerimine

Konserveerimine: Mallereet OÜ (Malle-Reet Heidelberg)
Metallkatte konserveerimine: AS KAR-Grupp (Eino Jööts)
Tellija: MPEÕK Tallinna Jumalaema Sündimise Kaasani Pühakuju kogudus

2021. aasta suvel vajas konserveerimist Tallinnas Liivalaia tänaval asuva Kaasani õigeusu kiriku nimiikoon, mis kujutab Jumalaema sündimise stseeni. Peamiselt valmistas muret ikooni puitaluse seisukord. Seda polnud aga lihtne kindlaks määrata, sest ikoon oli üleni metallkattega kaetud – nii eest, tagant kui ka külgedelt. Igast naelaaugust pudenes koipuru.

Pärast katte eemaldamist ja esialgset ehmatust, et kõik laiali pudeneb, selgus, et ikooni põhiosa oli päris heas seisundis ning kahjustatud olid põhiliselt küljed, mida oli võimalik tugevdada ja toestada.

Päevavalgust nägi ka ikoon. Selgus, et see on terviklikult maalitud ja tunduvalt vanem kui kate, millel on aastaarv 1800.

Ikoonil kajastub aja jooksul toimunu – tuleõnnetus, mille tõttu on pinnakate korpa tõmmanud ja värvi muutnud ning värnitsanired laiali jooksnud. Samuti on näha hilisemad robustsed ülemaalingud, mida ei saa täielikult eemaldada, sest originaalmaal nende all on sedavõrd kahjustatud.

Ikooni puitalust on väiksemaks saetud, et see väiksemat mõõtu raamistusse mahutada. Maalingu pinnal oli rohkelt naelaauke ja kriime. Paraku jääb kogu ajaloo ilu vaataja silme eest varjatuks, sest metallkatte alt jäävad ikoonist paistma vaid killukesed ja needki on enamjaolt hilisemad ülemaalingud.

1

2

1. Jumalaema sündimise ikoon pärast konserveerimist. Foto Mait Heidelberg
2. Ikoon metallkatte all. Foto Toivo Vallimaa

Isabel Aaso-Zahradnikova

Hans Pawelsi kenotaafi restaureerimise lugu

Uuringud: Isabel Aaso-Zahradnikova, Helle Perens, Andres Uueni ning Janka Hradilová ja Kateřina Šídov (Academic Materials Research Laboratory of Painted Artworks, Tšehhi Vabariik)
Tellija: Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Oleviste Kogudus, Tallinna Linnaplaneerimise Amet

Tallinna kaupmehe ja Oleviste kiriku eestseisja Hans Pawelsi kenotaaf, mis ehib Tallinna Oleviste kiriku Maarja kabeli välisseina, on üks kõige silmapaistvama teostuse ja kompositsiooniga hilisgooti stiilis kunstiteos Eestis.

Kompositsioonilt meenutab 1516. aastal valminud teos tiibaltarit, millele on raiutud kaheksa passiooniteemalist reljeefi. Rikkalikus ornamentaalses raamistuses kesknišš on olnud juba pikalt tühi. Teadaolevalt paiknes seal ümarplastiline skulptuur „Kristus ristil".[1] Altari predellaks on ornamentaalses raamistuses kitsam nišš, mille tagaseina tahvlil on tekst ja vapikilp Pawelsi peremärgiga. Niši põhjas lamab luukere.

Kenotaafi varasemate parandustööde kohta pole dokumente säilinud. Seekordsete tööde kavandamiseks tuli võrrelda ajaloolisi fotosid tehniliste analüüside tulemustega.

Geoloog Helle Perensi varasematest uuringutest oli teada, et Hans Pawelsi kenotaaf on raiutud Orgita dolomiidist, mis on Eesti parim raidtööde materjal.[2] Nüüd leidis Helle Perens, et predella ornamentaalses raamistuses on kasutatud ka Ungru lubjakivist plokke.

Kuna Ungru lubjakivist raiddetailide seisukord on palju parem kui Orgita dolomiidist reljeefide oma, siis võib oletada, et tegu on kiriku 1820. aasta tulekahju järgsete parandustega. On teada, et 1829.–1830. aastal tahusid

1. Hans Pawelsi kenotaaf Tallinna Oleviste kiriku Maarja kabeli välisseinas 2021. aastal ehitatud varikatuse ja konserveeritud piirdetarinditega. Foto Peeter Säre

1

Tallinna skulptori Johann Gottfried Exneri käealused Ungru paest Oleviste kiriku akende raidraame, mis laevatati Haapsalu kaudu Tallinna.[3] Kenotaafi predella raamistuse parandustöödeks tahutud Ungru kivist fragmendid on oletatavasti raiunud samal ajal samad meistrid.

Meistrid ei piirdunud kenotaafi raidraami korrastamisega. Suuremad Exneri-aegsed plastilised parandused on tehtud reljeefil „Püha õhtusöömaaeg". Sellele on lisatud Peetruse nuga ja Kristuse parema käe sõrmed, millest on säilinud ainult tüübli jaoks puuritud auk randmel. Tänu vanadele fotodele, kus käsi on veel näha, võib väita, et plastilised parandused jälgivad delikaatselt figuuride proportsioone ja dünaamikat. Arvestades paranduste kvaliteeti, on võimalik, et ka need on teinud Johann Gottfried Exner.

Praegu võib ainult ajalooliste fotode põhjal järeldada, et kenotaafi viimane värskendamine võis olla seotud 1980. aasta Tallinna purjeregati ootusega. Reljeefid võõbati üle kahte tooni kollakasvalge, kivi imiteeriva värviga. Figuurid värviti heledama ja taust tumedama värviga. Kivi omaduste parandamiseks kasutati vesiklaasi, mida kinnitavad stratigraafiliste analüüside tulemused.

Kenotaafi värvimine muutis reljeefide välimuse ajutiselt ühtlasemaks, kuid ei peatanud raidkivi lagunemist. Vastupidi: vesiklaasi kasutamine kiirendab dolomiidi kihistumist.

2017. aastal alustati uute konserveerimistööde ettevalmistusi. Lisaks uuringutele tehti kenotaafi raidreljeefide seisukorrast 3D-mõõdistus.

2021. aastal rajati kenotaafi kohale uus varikatus, korrastati Oleviste Maarja kabeli idaseina alumist osa kontraforsside vahel, samuti soklit ja sillutisriba. Tööd tegi OÜ Trust Ehitus Olavi Nõmmiku projekti järgi ja Urmas Tammemäe järelevalvel.

2022. aastal saab alustada kenotaafi konserveerimist ülemisest figuuride reast ja liikuda edasi allapoole.

2a

2b

2c

2. **a.** Kahjustustega reljeef „Kristus Kaifase ees" 1970. aastatel. Foto Mai Lumiste. **b.** 1980. aasta olümpiamängude eel üle värvitud reljeef. Foto Erik Raiküla. **c.** 2018. aastal oli reljeefil näha katkeid heledamast värvist figuuridel ja tumedamast toonist taustal. Foto Isabel Aaso-Zahradnikova

3. Kivi kahjustused reljeefil. Foto Isabel Aaso-Zahradnikova

4. Kivipinna stratigraafia mikroskoobi all: 1. kiht – kivi läbistanud naatriumsilikaat Na_2SiO_3 (vesiklaas); 2. kiht – vesiklaas; 3. kiht – pinnamustus; 4. kiht – kollast tooni silikaatvärv, mille sideaineks on kaaliumvesiklaas K_2SiO_3. Analüüs ja foto Janka Hradilová ning Kateřina Šídov

[1] M. Loit, Hans Pawelsi kenotaaf (1513–1516) hiliskeskaegsel *macabre*'i maastikul. – Kunstiteaduslikke uurimusi 11. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk 67.

[2] H. Perens, Paekivi Eesti ehitistes IV. Tallinn: Eesti Geoloogiakeskus, 2010, lk 67.

[3] A. Hein, „Esialgses vormis, ilma olulisema inetamise ja muutmiseta". Tallinna Oleviste kiriku taastamine pärast 1820. aasta tulekahju. – Vana Tallinn, kd 26 (30). Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2015, lk 80–81.

3

4

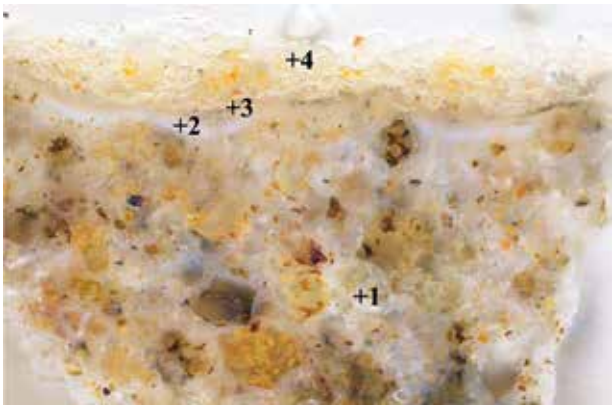

Isabel Aaso-Zahradnikova

Tallinna Oleviste kiriku kirju peaportaal

Uuringud ja raidkivi konserveerimine: Isabel Aaso-Zahradnikova, Aleš Zahradnik
Krohviparandustööd: Eva Mölder
Puituste konserveerimine: Puidutohter OÜ
Tellija: Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Oleviste Kogudus, Tallinna Linnaplaneerimise Amet

Tallinna Oleviste kiriku läänefassaadi kaunistab 15. sajandi portaal. Tallinna keskaegsetele raidportaalidele tüüpiliselt on teravkaarne peaportaal astmelise palestiku ja arhivoldi ning sirgete, servalt profileeritud talumitega. Teiste sama tüüpi portaalide hulgast tõuseb Oleviste oma esile silmatorkava suuruse, sügavuse ja erilaadselt raiutud palestikuga. Helle Perensi hinnangul on portaal raiutud Lasnamäe ehituslubjakivist.

Portaali kahjustused olid tekkinud ilmastikutingimuste ja varasemate konserveerimistööde koosmõjul. Kogu portaali ulatuses oli suure tsemendisisaldusega parandusi, mis pärinesid valdavalt 19. sajandist. Ebasobiva materjaliga tehtud parandused olid originaalmaterjali kahjustanud.

1

2

1.–2. Tallinna Oleviste kiriku peaportaal ja uksed enne ja pärast konserveerimist. Fotod Isabel Aaso-Zahradnikova

3. Polükroomialeiud portaali arhivoldil. Foto Isabel Aaso-Zahradnikova

2021. aasta konserveerimistööd algasid portaali seisukorra analüüsi ja raidkivide puhastamisega. Portaali arhivoldi kivide puhastamisel tulid üllatuslikult välja polükroomia katked, mida polnud eelmiste tööde tegijad kirjeldanud. Visuaalselt sarnanesid need Oleviste lõunakabeli fassaadil eksponeeritud kunagise siseportaali kivide viimistlusega ja seega võib väita, et portaale värviti mujalgi kui kiriku interjööris. Millal peaportaal üle maaliti, pole teada.

Portaali palestike kive tuli puhastada väga ettevaatlikult, sest nende pealispind oli pärast viimast restaureerimist osaliselt kahjustunud. Järgmisena eemaldati tsementmördiga tehtud ebasobivad parandused. Tsementmördid eristusid originaalmaterjalist tugevuse, värvi, tekstuuri ja vormi poolest ning põhjustasid raidkivide seisukorra halvenemist.

Pärast tsementmördi eemaldamist arhivoldi välisservalt tekkis võimalus eksponeerida raidprofiile umbes 8–16 cm laiemalt kui varem. Raidkivi plastilist retušši alustati piirkondades, kust tsementmört oli eemaldatud. Stabiilses seisukorras kividele plastilisi parandusi ei tehtud. Täitmist vajasid ka kõik praod, et tagada sademevee äravool portaali kividelt.

Raidkivide vuukidest eemaldati 2000. aastate keskpaiku tehtud valkjad parandused ja tühjendatud vuugid täideti sobivama mördiga. Toneeringuid tehti lokaalselt ainult nendel raidkiviplokkide kunstkivist parandustel, kus kivi originaaltoon oli tumenenud.

Konserveerimistööde lõppedes saavutati portaali raidkivide esteetiliselt sobivam ja ühtlasem väljanägemine, kuigi lähivaatlusel on tänu polükroomialeidudele pilt palju kirjum.

Juhan Hint

Juuru Mihkli kiriku lääneuksed

Juuru Mihkli koguduse 783. aastapäeva eelõhtul 2021. aasta septembris paigaldasime tagasi Juuru kiriku värskelt restaureeritud lääneuksed.

Kolm kuud kestnud tööprotsessis osales eri etappides kogu Piit ja Pross OÜ kollektiiv. Võtsime äravajunud ukselehed algelementideks lahti ja liimisime need lisakiiludega uuesti kokku. Samuti puhastasime kobrutavate värvikihtide alt välja peene nikerdustöö ehisviilul ja valmistasime koopiad paljudest aegade jooksul kadunud ehisdetailidest.

Väärika täpi i-le vormistas konservaator Erle Kaur, kelle osavate käte abiga taastasime ustele viimistlusena aaderduse, mille jäänused olime leidnud detailide alt.

Juuru Mihkli kiriku uksed on valmistatud 1895. aastal kohaliku von Stahlide aadlipere toetusel kiriku renoveerimise ja ümberehituse käigus. Algul seisis ehisviilu tsentris von Stahlide kotkajala ja tiibadega vapp. Aadlivapi keskne osa eemaldati 1936. aastal kiriku remondi käigus ja asendati krutsifiksiga.

Juuru kiriku restaureeritud uks. Foto Juhan Hint

Oliver Orro

Katus kui viies fassaad Tallinna vanalinna katusemaastik kaitseobjektina

Tallinna vanalinna muinsuskaitseala loomisest möödus 2021. aastal juba 55 aastat. See pole ju mingi ümmargune juubel, kuid siiski on sel puhul põhjust ehk mõningaseks tagasi- ja edasivaateks, oma tegevuste aluste ning kaitstavate põhiväärtuste üle mõtisklemiseks. Selleks annab alust ka tõsiasi, et muudetud muinsuskaitseseadusele tuginedes on teiste linnade kõrval äsja alustatud ka Tallinna vanalinna uue kaitsekorra koostamist.

Lisaks hoonetele ja hoonerühmadele on kaitstavates vanalinnades nähtud algusest peale olulisena linnaehituslikke ja struktuurseid väärtusi, nagu tänavavõrk, kinnistustruktuur, siseõued, avatud ja suletud ruumi vaheldumine, iseloomulik kromaatiline identiteet (ühele või teisele linnale või linnapiirkonnale omane värvigamma), haljastus, tänavate katendid ja valgustus, piirded ja väikevormid.

Üks selline kaitstav väärtus on katusemaastik, st nii katuste kuju kui ka vastavas linnas levinud ja üldmuljet kujundavad katusekattematerjalid. Eriti tähtsaks tuleb seda pidada neis linnades, kus on võimalik heita avalikult ligipääsetavatest kõrgetest vaatepunktidest pilk ümbritsevate hoonete katustele. Nii on see näiteks Tartus Toomemäelt või Paides Vallimäelt avanevate vaadetega ja hoopis eripärane on tugeval reljeefil paiknev Viljandi.

Mõistagi kuulub selliste linnade hulka ka Tallinn oma Toompea vaateplatsidega, kust paistvad linnatornid ja punased kivikatused on olnud pealinna üks visiitkaarte juba enne teadliku muinsuskaitse ning massiturismi kujunemist. Lisandunud on avalikkusele vaateplatvormidena avatud kirikutornid, nagu Oleviste ja toomkirik, samuti raekoja torn.

Katusemaastikku mõtestati ühe kaitstava nähtusena ka 1960. aastail, muinsuskaitseala (toonase terminiga *kaitsetsooni*) loomisel. Juba kaitseala moodustamise eel algasid ja selle järel jätkusid Tallinna vanalinna ulatuslikud uuringud, mille käigus kaardistati (Illar Kannelmäe, Rein Zobel, Tiina Linna jt) peale kaubaluukide, puittreppide, välisuste ja muude sedalaadi hooneosade põhjalikult ka hoonete katused. Nõukogudeaegne restaureerimissüsteem võimaldas niisugust süstemaatilist lähenemist – hiljem pole seda enam olnud võimalik korrata. Alust eriteluks oleks aga küllaga. Uurida võiks kasvõi seda, kui palju katuseid on üldse meieni jõudnud ilma 20.–21. sajandil tehtud, väliselt nähtavate muudatusteta.

Tallinn on üks neid linnu, kus on katusemaastike kaitse seni üsna hästi õnnestunud. Sellega ei saa kiidelda sugugi mitte kõik muinsuskaitsealused vanalinnad Euroopas, isegi mitte kõik UNESCO maailmapärandi linnad. Nõukogude ajal ei olnud suurt survet katusemaastike muutmiseks: leppimine sellega, et majadele ei saa pideva korteripuuduse leevendamiseks näiteks korruseid peale ehitada, läks võrdlemisi lihtsalt. Tol ajal kättesaadavad ehitusmaterjalid ja -võtted, ehitusnormid ning tuletõrjereeglid pigem ei soosinud pööningukorruste kasutusele võtmist.

Olukord muutus 1990. aastatel, pärast erastamisprotsessi. Selgus, et vanalinna majad on lausa magus kinnisvara, mille puhul taheti kasumit teenima panna iga ruutmeeter. Mart Kalm kirjutas 2001. aastal: „Ühtpidi on loogiline keskaegsete kaupmeheelamute tohututе pööningute kasutuselevõtmine, aga kui õhuliseks, akende- ja rõdudeküllaseks võib muuta vanalinna põhjamaiselt suletud katusemaastiku, et teha temast Tallinna olulise müügiartikli?“[1]

Tõepoolest on püütud vanalinnas – erinevalt ajaloolistest eeslinnadest, kus ollakse ses osas palju leebemad – lubada lamedaid katuseaknaid, rõdusid ja teisi selgelt tänapäevaseid elemente ainult asukohtades, kus need ei jää ei tänavalt ega avalikest kõrgematest vaatepunktidest nähtavad. Tavaliselt nõutakse projekteerijalt sellekohast detailset analüüsi. Sajaprotsendiliselt pole peitusemäng siiski välja tulnud. Üks tänavalt vaadeldavate lamekatuseakendega maja on trehvanud otse Viru värava kõrvale, mõni katuseaken ja terrass paistab ka Toompea vaateplatvormidelt, kuid need ei näi enamjaolt väga häirivad. Tõsi, mida lähemal vaatepunktile, seda suurem on oht, et näiliselt tagasihoidlik lisand domineerib vaadetes liigselt. Nii on mitme Pika ja Laia tänava alguseosa maja hoovitiibade lamekatuseaknad Kohtuotsa vaateplatsilt silmitsedes siiski n-ö piiripealsed juhtumid.

Sageli on vanalinnas eelistatud lamedatele katuseakendele mingit laadi vintskappe või pisikesi poolringikujulisi ja kolmnurkseid uuke. Muidugi leidub maju, kus juba 1910.–1920. aastatel tehti katusesse terve rida kõrvuti asetsevaid vintskappe, asetades vahel koguni mitu katusekorrust üksteise peale. Iseenesest on säärased ülimalt „vintskapitud“ katused, isegi kui need näivad meie praegusaja maitsele kummastavad, täiesti vanalinnalik arhitektuurne motiiv. Üksikult paiknevaid ja kaugelt nähtavaid vintskappe (sealjuures selle sõna algses tähenduses, millegi üles laokorrusele või lihtsalt pööningule vinnamiseks) on vanalinnas leidunud muidugi varemgi. Samas peavad nende kõrval kindlasti säilima vanale Tallinnale samavõrd omased suured, liigendamata katusepinnad.

Uukidega on Tallinna vanalinnas sama häda mis kõikjal mujal: ajalooliselt kasutati neid ju nn külmade pööningute õhutamiseks ja valgustamiseks, ent nüüdisajal on enamasti paratamatult vajalik soojustus, mis muudab uukide plekist servaosad kummaliselt paksuks. Olukorda on küll viimastel aastatel parandanud õhemate soojustusmaterjalide kasutusse tulek ja Muinsuskaitseameti veebilehel ära toodud näidissõlmed.

Ka on noorema põlve projekteerijate hulgas probleemiks traditsioonilise arhitektuuri elementide võrdlemisi halb tundmine, mistõttu kipuvad ajalooliste eeskujude alusel tehtavad lisandused kukkuma ühtelugu välja kaunis ebaveenvad. Moodsaid kontrastseid lahendusi, näiteks üleni klaasist vintskappe, pole vanalinnas tänini siiski peaaegu kuhugi lubatud.

Vahel soovitakse rajada ka katuseterrasse ja nn sisselõikega rõdusid. Mõnel varjatud katusekelbal võikski nii ehk võimalik olla, kuid paraku on sellised – eriti just sisselõikega, katuse pinda justkui süvendatud – rõdud meie kliimas ehitishoolde seisukohalt vägagi nõudlikud. Kui neid talviti pidevalt lumest ei puhastata ja väikseimaidki tekkinud kahjustusi ei likvideerita, kipuvad varem või hiljem kujunema läbijooksud, mis võivad kahjustada alumiste

1

2

1. Üks riigile kuuluv hoone Tallinnas Toompeal, mis vajas tavapärasest suuremaid tehnoseadmeid, sai nende varjamiseks tornitaolise väljaehitise katusele. Foto Oliver Orro
2. Uukidesse ja korstnamulaaži paigutatud ventilatsioonirestid. Foto Oliver Orro

3. Kirjanike Maja katusel valitseb kaos. Pisut leevendab olukorda hoone enda asümmeetriline fassaadikompositsioon. Foto Henry Kuningas

korruste ruume, sealhulgas seal leiduvaid kultuuriväärtusega tarindeid ja detaile (talalaed, stukkdekoor). Halbadest kogemustest lähtudes on muinsuskaitsjad muutunud taoliste lisanduste suhtes üsna skeptiliseks, kuigi puhtesteetilisest aspektist oleksid need teinekord mõnes asukohas paremadki kui suured vintskapid, sest katuse põhikuju muutub nende rajamisel vähem.

Esmapilgul ehk tundub, et üks või teine katusepind õigupoolest kuhugi ei paista, ent tegelikult võib kõrgetest vaatepunktidest olla võimalus heita pilk üsna ootamatute majade katustele ning mõnigi uuselement mõjuda häirivama ja silmatorkavamana, kui esialgu arvatud. Päris veidrana näis Tallinna Linnateatri hoone (Lai 19/21) katusel kuni hiljuti alanud ulatuslike ümberehitustöödeni olnud tehniline, ilma akendeta mahukas vintskap, kuigi see asus vaatepunktist, Kohtuotsa vaateplatsist, üsna kaugel. Raekoja tornist on näha Vene tänava majade suured, osaliselt ilma ehitusprojektita rajatud katuseterrassid ning muudki ebameeldivalt üllatavad leiud.

Sootuks omaette küsimus on uued majad. Näiteks paistab Nukuteatri juurdeehitise katus Kohtuotsa vaateplatsilt ülimalt hästi. See on püütud teha äratuntavalt tänapäevane, samas rahulik ja neutraalne. Võib vist alatiseks vaidlema jääda, kas seesugune ajaloolisesse keskkonda suhteliselt häirimatult sulanduv, samas mittemidagiütlev lahja lakoonilisus oli vanalinna parim lahendus või võinuks sinna ette näha midagi äkilisemat ja huvitavamat. Igal juhul on katusemaastikele kõrgemalt avanevad vaated üks aspekt, mida tuleb vanalinnas uusehitiste kavandamisel silmas pidada. Lohakaks ei tohi minna nõukogudeaegsete hoonetegi puhul, eriti seal, kus suured katuseosad ei ole eksponeeritud mitte üksnes vaateplatvormidel viibijatele, vaid igale tänaval liikujale. Siin on tõesti hoiatavaks näiteks Kirjanike Maja kõrge katus, kus ilmneb Niguliste kiriku poolt alla jalutajale lamekatuseakende, vintskappide ja sisselõigete kakofoonia, kahetsusväärselt diskrediteerides ka hoone enda nappi modernistlikku arhitektuuri.

Õige harjumatu oleks ühtlasel punasel, üksikute roheliste aktsentidega põllul näha ühtäkki läikivaid musti laike, mis võiks kaugelt anda mulje, nagu oleks vanalinnale siin-seal kingakreemi peale määritud.

Aeg-ajalt lisanduvad täiesti uued vaated. Nii on kavas lähiaastatel külastajatele avada Niguliste torn, kust näeb mõndagi kaunist ja koledat. Vaateplatvorm on kavandatud veel vana elektrijaama (praegune Kultuurikatel) korstna otsa. Ajalooline linnapalee (praegune Teaduste Akadeemia maja Kohtu 6) ei saanud ülemisele, mansardi peal olevale madalakaldelisele katuseosale täiendavaid lamekatuseaknaid just seetõttu, et Niguliste tornirõdult jääksid need ülemäära hästi paistma.

Samas ei saa vanalinnas eritingimusi andes ja projekte kooskõlastades ilmselt siiski päris kõiki muudatusi katusetsoonides ära keelata kartusega, et äkki osutub miski, mida me praegu avalikust ruumist ei näe, tulevikus kusagilt vaadeldavaks. Eks kehtib see ju hoovidegi kohta: mõni suletud hoov võib tulevikus, kui saavutatakse omanikevaheline kokkulepe, olla poolavalik ala ning nii muutuvad kindlasti nähtavaks ka majade õuekülgedele peidetud kentsakused ja kohmakused.

Ettearvamatud vaated avanevad teatud kohtades linnamüüri avaliku ligipääsuga kaitsekäigult. Näiteks paistab Katariina kiriku rullmaterjalist katus Hellemanni ja Munkadetaguse torni vaheliselt galeriilt segava, üsna näotu halli latakana vanalinna muidu valdavalt punasel katusteväljal. Kirikuhoonel lähiajal kavandatava katusekatte vahetuse käigus õnnestub see peletis vast praegusel kujul ära kaotada, saagu uueks katteks siis punane valtsplekk või punast tooni rullmaterjal. „Vale värv“ on üks põhjuseid, miks pole vanalinna katustele tahetud seni enamasti päikesepaneele lubada. Õige harjumatu oleks ühtlasel punasel, üksikute roheliste aktsentidega põllul näha ühtäkki läikivaid musti laike, mis võiks kaugelt anda mulje, nagu oleks vanalinnale siin-seal kingakreemi peale määritud. Võimalik, et rohepöörde ajastul tuleb seda hoiakut kunagi muuta.

Oli ajajärk, mil muinsuskaitse eritingimustesse kirjutati peaaegu alati, et kivikatustel tuleb kasutada nn antiikvärvuses kivi, sealjuures ennekõike nendel majadel, mille katused on hästi nähtavad kõrgemalt, näiteks Toompealt. Tänapäeval seda enam tingimata ei tehta – nii vastava kivi tarneraskuste tõttu kui ka seepärast, et mõnelgi muinsuskaitsjal on tekkinud kahtlus, kas omaaegsest ebaühtlasest

põletuskvaliteedist tingitud laigulisuse ja aja jälgede sel moel imiteerimine on üldse põhjendatud. Materjalide vananemine peaks olema pigem loomulik.

Sageli muudetakse katusemaastikku vajaduse tõttu lahendada hoonetes sundventilatsioon ja/või tõhustada küttesüsteeme. Igasugu tehnoseadmeid katusel on vanalinnas püütud vältida, kuid alati see ei õnnestu. Ventilatsioonikorstnaid on maskeeritud tavalisteks vana kooli korstnateks, seadmeid on püütud peita vintskapi- või uugilaadsetesse väljaehitistesse.

Keerulised on erifunktsiooniga hooned, kasvõi näiteks koolimajad, sest oma kasutusviisist ning sellega kaasnevatest normidest ja nõuetest tingituna eeldavad need tavalisest suuremaid seadmeid, mida hoone mahtu sokutada pahatihti ei anna. Üks Toompeal riigile kuuluv oluline hoone, mille hädavajalikku mahukat tehnoparki tõesti ühelgi moel ära keelata ei kõlvanud ja mujale paigutada ei osatud, sai katusele suure tornitaolise väljaehitise. Esmapilgul on see ehmatav, kuid varjestamata, nähtavad tehnoseadmed oleksid Toomkiriku torni kellaluukidest alla vaadates paistnud küllap veel segavamad ning sellesarnaseid tornikesi katustel – sageli valgussahtidena trepikodade kohal – on Tallinnas leidunud üsna palju ka ajalooliselt. Eeskätt ehitati selliseid 19. sajandi lõpukümnendeil ja 20. sajandi esimestel aastatel, vahel veel aga enne Teist maailmasõdagi, muist on hiljem uuesti maha lammutatud.

Katusemaastikke ja tähtsamaid vanalinnasiseseid vaateid on kavas käsitleda ka uues, praegu koostatavas kaitsekorras. Hästi säilinud ja väheste segavate teguritega katusemaastik on kahtlemata üks vana Tallinna väärtustest. Alati tuleb meeles pidada, et vanalinna katused ei ole nähtavad mitte üksnes lindude ja inglite, vaid ka inimsilmade jaoks. Lähtugu meie otsused siis praegu ja edaspidi ikka tervest mõistusest ja avalikust huvist.

[1] Mart Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001, lk 444.

4. Tallinna vanalinnale on ühtviisi omased nii arvukate vintskappidega liigendatud katused kui ka suured lagedad kivi- ja plekipinnad. Oluline on säilitada nende vaheldumine. Foto Oliver Orro

Kristiina Kupper, Andres Levald

Maastikuväärtused muinsuskaitsealade kaitsekordades

Puiesteed ja pargid on pärandväärtusliku linnaruumi lahutamatu osa, mille jätkusuutlikkuse tagamine näitab ühiskonna kultuuritaset. Nende väärtustamisest sõltub suuresti see, millisena tahetakse näha tulevikku.[1] Seepärast on muinsuskaitsealade uute kaitsekordade koostamisel pööratud maastikuväärtuste terviklikule säilitamisele senisest suuremat tähelepanu.

Meie haljastuse ajalugu ulatub keskaega ja selle arengut on mõjutanud muudatused Euroopa suurlinnades. Euroopa ajaloolistes linnades hoogustus Napoleoni sõdade järel endiste kindlustuste promenaadideks ümberkujundamine ja alleede rajamine.[2] Linna suunduvad ajaloolised teed kujundati alleedeks ja tihedama hoonestusega aladel läksid need üle puuderidadega linnatänavateks. Kesk-Euroopas kogemusi omandanud inimeste kaudu jõudis teadmine linnatänavate haljastamisest ja tüpoloogiast ka Eestimaa ja Liivimaa kubermangu.

Eestis on keskajal kujunenud linnade ebaregulaarne tänavastruktuur üldiselt säilinud, ruudustikplaane rakendati ainult linnalaiendustel[3]. Suur mõju linnamaastikule oli kindluslinna staatuse kaotamisel (Tartus 1782., Pärnus 1834. ja Kuressaares 1836. aastal). Kindlustusest vabaks jäänud alad oli võimalik võtta kasutusele parkidena, sest seoses tööstusrevolutsiooniga liikus maalt linna tööle palju inimesi, kes vajasid elukohta, aga ka võimalust vabal ajal pargis aega veeta. Ühtlasi suunas linnavalitsusi heakorra ja haljastusega tegelema Venemaa 1870. aasta linnaseadus.

Lisaks parkidele hakati tähelepanu pöörama tänavaruumile ja sealsele haljastusele. Nagu teistes Euroopa linnades ei võtnud osa majaomanikke sel ajajärgul ka Eesti- ja Liivimaa linnades tänavate äärde istutatud puuderidasid alguses omaks. Otsustavaks sai puiesteede seostamine heaolu ja jõukusega, mis tõstis nii kinnisvara hinda kui ka suurendas majaomanike väärikust.[4]

Ajaloolistes linnades on linnatänavad teinud eelmise sajandi jooksul läbi põhimõttelised muutused. Hobuveokid on asendunud autodega, mis ei mahu tänavaruumi sõitma ega parkima. Tänavate alla rajatud tehnovõrgud konkureerivad tänavapuude juurestikuga. Puude kasvutingimused on viletsad ning tänavate remontimisel ei jagu hävinute asemel uute puude istutamiseks piisavalt ruumi ... ja vahel ka tahtmist.

1. Pärnu Ranna puiestee 1950. aastail. Foto Pärnu Muuseum, PäMu 1578:5 F 3109:5

1

Kui senistes põhimäärustes on pööratud tähelepanu eelkõige hoonete väärtusele, siis uued kaitsekorrad sisaldavad loetelu ka muinsuskaitsealal olevatest väärtuslikest parkidest, haljasaladest, aedadest ja puiesteedest.

Tartus väärib esiletõstmist 1819. aasta linnaplaanil kujutatud ja aastail 1803–1810 Johann Wilhelm von Krause plaanide alusel avalikuks pargiks kujundatud Toomemägi, mis on Euroopa üks esimesi avalikke linnaparke. Selles kajastuvad ajastu ideed, mille järgi pidid rajatised olema paigutatud nõnda, et sealt saaksid avaneda kaunid vaated linnale ja seda ümbritsevale maastikule.[5] Samal ajal sai alguse Tartu ülikooli botaanikaaed (Kroonuaed), mis pakub nii puhkeväärtusi kui ka toimib teadusliku ruumina. Pärnu vanim haljasala on Steineri aed. Keskajast saati hoonestamata alale rajati aed teadaolevalt 1757. aastal. Kindluslinnade nimekirjast kustutamise järel likvideeriti kindlusehitised, kuid rae soovil säilisid Tallinna väravast jõe poole jäävad ehitised ehk praegune Vallikäär. Linna maastik hakkas hoogsalt muutuma 19. sajandi lõpul, kui hakati ellu viima Georg Kuphaldti „linna parkide laiendamise ja kaunistamise kava".[6] Linnaarhitekt Olev Siinmaa aastal 1935 koostatud plaanilt „Pärnu suwituse ja supluse linnaosa plaan" on haljastus hästi loetav. Nii Kuphaldti kui ka Siinmaa kavandatu ilmestab nüüdset linnaruumi ning seda võeti ka Pärnu väärtuslike parkide ja puiesteede nimekirjade koostamisel arvesse.

Kuressaares alustati tänavate sillutamist ning paekivist piirdeaedade rajamist keskuses ja peatänavate ääres juba 18. sajandi lõpus. Linnale on iseloomulikud orgaaniliselt liituvad kolmnurksed, teravad tänavate ristumise kohad ning nendes asuvad platsid või haljasalad. Eraldi haljasalade rühm on praeguste avalike hoonete välialad, mis on juba ajalooliselt olnud kõrghaljastatud ja pargilikud alad vanalinnas.[7]

Uutes kaitsekordades on oluline ajaloolise linnamaastiku struktuuri, planeeringu, vaadete, väärtusliku haljastuse ja ajalooliste väikevormide säilitamine. Parke rekonstrueerides tuleb enne kaardistada erinevate ajastute haljastus, lähtuda dokumenteeritud ajaloolisest olukorrast ning pargist kui tervikust. Alleede kohta on kirjas keeld taastada need üksikpuudega – seda põhimõtet toetab ka Firenze harta[8].

Tänavaruumi ja selle osi tuleb käsitada kogumina. Samuti on oluline kasutada haljastuse taastamisel või rajamisel ajastuomaseid ja traditsioonilisi liike. Puude hooldusraiet on võimalik teha siis, kui puud on kuivanud või muutunud ohtlikuks, aga ka vaadete avamise eesmärgil. Juba projekteerimisel tuleb arvestada väärtusliku haljastuse säilimiseks seatud nõudega, et puude juured vajavad ruumi ja neid ei tohi ehitamisel kahjustada.

Uued kaitsekorrad loovad paremad eeldused säilitada ja tuua esile ajaloolise linnamaastiku väärtused.

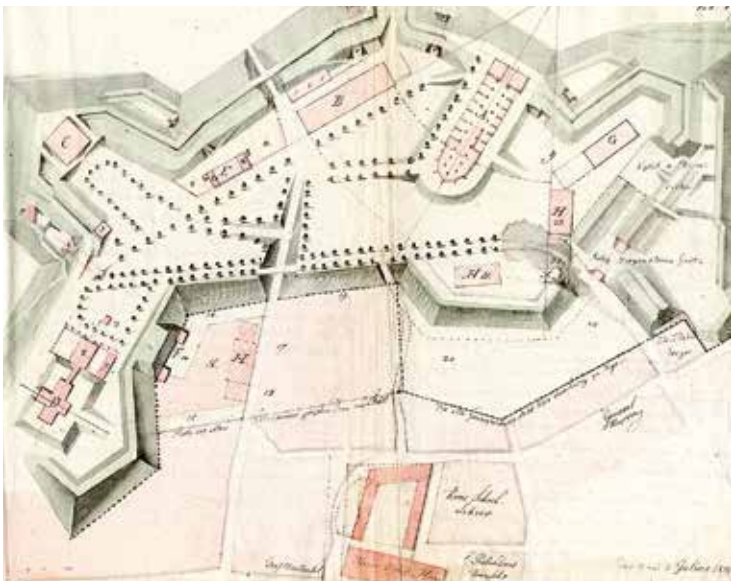

2

3

2. Tartu Toomemäe planeering, 1819. Johann Wilhelm Krause. Rahvusarhiiv, EAA.402.5.133, l. 6

3. Kuressaare kesklinn oktoobris 2021, haljak Kauba tänava ääres. Foto Andres Levald

[1] A. Levald, Linnahaljastuse planeerimisest. – Linnade haljastud ja nende kaitse. Toim H. Tamm. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2001, lk 31.
[2] D. Hennebo, Städtische Baumpflanzungen in früherer Zeit. – Bäume in der Stadt. Hrsg. Franz H. Mayer. Stuttgart: Ulmer Verlag, 1982, lk 24 jj.
[3] L. Hansar, Vene impeeriumi mõju Eesti linnaehitusele. – Eesti linnaehituse ajalugu. Keskajast tsaariaja lõpuni. Toim A. Randla. Peatoim L. Hansar. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2019, lk 307.
[4] D. Hennebo, Städtische ..., lk 39 jj.
[5] J. Maiste, *Alma mater* ja valgustusajastu ülikoolimaastik. – Eesti kunsti ajalugu. 3, 1770–1840. Koost ja toim J. Maiste. Toim A. Lepp. Peatoim K. Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 181–186.
[6] K. Kupper, S. Nurme, Pärnu Rannapargis Suvituse 9 asuva pargiosa muinsuskaitse eritingimused. AB Artes Terrae OÜ, 2018. Muinsuskaitseamet, ERA.5025.2.17492.
[7] L. Koppel, Kuressaare vanalinna muinsuskaitseala ja kaitsevööndi haljastus ja maastikulised elemendid Kuressaare muinsuskaitseala kaitsekorra koostamiseks. Kärla: Koppel Koppel Arhitektid OÜ, 2021, https://www.muinsuskaitseamet.ee/sites/default/files/eksperthinnang.pdf (vaadatud 09. II 2022).
[8] Firenze harta. Firenze: ICOMOS-IFLA Ajalooliste Parkide Rahvusvaheline Komitee, 1982. http://files.voog.com/0000/0018/2050/files/Firenze%20harta_web.pdf?fbclid=IwAR1NF7vj7hjvKGTxYYkmt3bWONRJFnTU40BDuSejH0aLAr2-CY4DIKrJy4M (vaadatud 09. II 2022).

Sulev Nurme

Kas Tallinna vanalinn on võssa kasvanud?

Tallinna vanalinnale mõeldes tulevad silme ette kilukarbisiluett, verstade kaugusele paistvad kirikutornid, linnamüüri tornikiivrite rivi ja Toompea nõlva kopeeriv hoonefront, mille siksakjale astangule annab majesteetliku lõpetuse Pikk Hermann. Vanalinna muldkindlustustele kujunenud pargimaastik moodustab selles peituva vana linnaga nüüdseks tervikliku koosluse.

Maastiku olemuslik ja paratamatu omadus on ajas muutumine. Nii elavad isepäiselt ka vanalinna ümbritsevad pargid, mille kunagi avatud maastikku istutatud või kasvama jäetud puud on suureks kasvanud ja katnud muldkindlustused rohelise drapeeringuga, peites ebaolulise ja vahel ka olulise. Tegelikult on vanalinna ümbritsev maastik 20. sajandi jooksul tuntavalt muutunud, mistõttu võib tõesti küsida: „Kas Tallinna vanalinn on võssa kasvanud?“

Just sellele suurele küsimusele proovis teiste, pragmaatiliste kõrval vastuseid leida 2020. aastal Tallinna Keskkonna- ja Kommunaalameti ja AB Artes Terrae OÜ koostöös tehtud uuring-inventuur. Seepärast avanes allakirjutanul harukordne võimalus kolada päevi koroonahirmu tõttu inimtühjades Tallinna linnamüüri ja glassii vahelistes aedades, parkides, nende armastatud ja unustatud soppides, puhata silmi sadadel fotodel, postkaartidel ja maalidel ning ajada jälgi vanadel kaunitel linnaplaanidel.

Kuigi uuringu lähteülesandes oli tööd nimetatud haljastuse inventuuriks[1], ei kaardistatud puid ega muud haljastust tavapärase dendroloogilise inventuurina (enamiku bastionivööndi haljasalade üksikpuude puhul on seda nagunii lähiminevikus tehtud), vaid vaadeldi kõrghaljastust eelkõige ajalooliselt olulisemate vanalinnavaadetega seoses.

Neid Tallinna ühtesid vanemaid puid saab Lindamäel, Harjumäel ja Rannamäel praegugi käega katsuda.

Arvestades vanalinna ümbritseva linna arengut eelkõige Kopli ja Kalamaja suunal, seati lähtekohaks vanalinna vaadeldavus endisaegsete muldkindlustuste piirilt ehk glassiipuiesteelt, mis on peaaegu kogu ulatuses ka praegusaja linnaruumis jälgitav. Bastionivööndi haljastuse käsitlemisel ei eelistatud eluta ega elusat maastikuosist, vaid vaadeldi haljasalasid kui arhitektoonide kooslusi, mida võib olla vaja muuta, et tuua esile vanalinnale iseloomulikke elemente.

BASTIONIVÖÖNDIST PARGIVÖÖNDIKS

Esimesed istutused tehti bastionidele arvatavasti 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul, kui militaareesmärkidel istutati Ingeri, Rootsi ja Skoone bastionile läänepärnasid. Neid Tallinna ühtesid vanemaid puid saab Lindamäel, Harjumäel ja Rannamäel praegugi käega katsuda. Esimesi puiesteid hakati glassiile ja Koplisse viiva tee äärde istutama aga juba 18. sajandi lõpuaastail. 1820. aastatel rajati bastionivööndisse esimesed pargid.

Bastionivööndi areng avalikuks pargivööndiks hoogustus pärast Tallinna muldkindlustuste demilitariseerimist 1857. aastal. 19. sajandi teisel poolel rajati pargid Ingeri, Rootsi ja Skoone bastionile (Harjumägi, Lindamägi, Rannamägi, Kanuti aed), rajati Hirvepark, istutati puid Toompargi vallidele, rajati Balti jaama esine haljasala, jätkati istutustega ja uuendati vanu glassiipuiesteid. Ehkki juba 19. sajandil tunnetati vajadust ja nähti võimalusi vanalinna ümber tervikliku pargivööndi loomiseks, koosneb nüüdne pargivöö eri parkidest-aedadest, millel igal on oma lugu ja isikupära. 20. sajandi algul rajati haljasalad Virumäele ja Uue turu kõrvale, samuti rajati sel ajal Toompargi vanemad osad. Parkide ja aedade kavandamisel osalesid toonased parimad asjatundjad: Eduard August von Regel, Friedrich Winkler, Georg Kuphaldt jpt.

1

2

3

Enne Esimest maailmasõda rajatud avalikele aedadele ja parkidele on iseloomulik vabakujuline vormikõne, serpentiinstiil, mis suurepäraselt kasutas ära muldkindlustuste reljeefse ülesehituse. Sarnast lähenemist kohtab nii toonaste mõisaparkide kui ka paljude Euroopa linnade rahvaparkide kujunduses. Sel ajal tegeldi aktiivselt võõrliikide introduktsiooniga. Eestimaa Aiandusseltsi eestvõttel katsetati võõrliikidega Hirvepargis, Harjumäel ja Lindamäel, mistõttu sellest ajast on tänini säilinud dendroloogiliselt äärmiselt huvipakkuv kihistus.

Tallinna bastionivööndi haljasalade hulgas on märkimisväärne Kaarli puiestee, mis ülesehituselt meenutas suurlinlikku bulvarit. Ka Kanuti aia algne lahendus oli eristuv, regulaarne, paleelik. Hoolimata ümberehitustest on selle meeleolu praegugi võimalik aias jalutades tabada.

Toonased pargid loodi mõnusaks olemiseks, millega kaasnesid kohvikud ja restoranid ning kohad lõbustusparkidele. Restoranid olid rajatud näiteks Harjumäele ja Rannamäele, Kanuti aia ja Suure Rannavärava vahelisel alal peatusid rändtsirkused ja lõbustuspargid, Virumäele ja Lindamäele olid ehitatud lustlad (paviljonid), Harjumäe ja Kaarli puiestee vahele rajati tenniseplatsid.

Eesti iseseisvuse ajal nii laiendati varasemat bastionivööndi haljastust kui ka kujundati seda ümber. Seejuures väärib mainimist Toompark, üks Eesti maalilisemaid linnaparke, mille rajamisega alustati linnaaednik Hans Lepa juhtimisel juba 20. sajandi algusaastail, ent mille praegusele ilmele panid aluse Anton Soansi kavandid 1925. aastast.

Teise maailmasõja järgne aeg tõi juurde ühe uue haljasala – nüüdse Tammsaare pargi. Ümber ehitati ka Tõnismäe haljak ja Kanuti aed. Ent parkide korrastamine ja rekonstrueerimine on jätkunud ka pärast iseseisvuse taastamist: uue näo ja hingamise on saanud Tammsaare park, ümber on ehitatud Harjumäe keskosa, uuendatud on Kuberneri aeda, Taani Kuninga aeda, Kanuti aeda ja Tornide väljakut.

18. sajandi istutused on kõige paremini säilinud Lindamäel. 19. sajandil rajatud parkidest on stiilipuhtamalt

1. 18. sajandi alguse istutustest pärinev läänepärn Lindamäe pargis. Foto Sulev Nurme
2. Harjumäe park 1870. aastatel. Rahvusarhiiv, EAA.1720.1.41.78
3. Hirvepark kevadises ehtes. Foto Sulev Nurme

4

5

4. Vaade Pikale Hermannile Falgi teelt 1880. aastal.
Foto Charles Borchardt, Ajaloomuuseum, AM.8589.F10310
5. Kinnikasvanud vaade Falgi teelt Pikale Hermannile.
Foto Sulev Nurme

säilinud Viruvärava aed ja Lindamäe park. Eesti ajal rajatud parkidest on paremini säilinud näited Kuberneri aed ja Tornide väljak, samuti Toompargi põhjaosa. Teise maailmasõja järgsetest ümberehitustest on terviklikumal kujul säilinud Kanuti aed ja Margareeta aed.

Silmapaistvate väärtuslike maastikuarhitektuursete kooslustena võib esile tõsta Virumäe ja Lindamäe pargi planeeringut, Virumäe pargi paviljoni, trepistikku ja skvääri, Kuberneri aia funktsionalistlikku kavatist ja pärnareaga bosketti, Toompargi purskkaevu ja silda, Kanuti aia regulaarset kavatist, Hirvepargi liigirikkaid istutusi. Ajalooline teedevõrk on enamikus parkides rohkem või vähem säilinud.

VAATED LÄBI AJA

Nagu eelnevast nähtub, on pargimaastik vanalinna ümber kujunenud viimase paarisaja aasta jooksul. Analüüsides vanu fotosid, postkaarte ja pargiplaane, võib üldjuhul tõdeda, et kõrghaljastuse plaanimisel on arvestatud vanalinna maamärkidega, mistõttu on osa alasid jäetud avatuks või on teadlikult suunatud vaateid märgilistele üksikhoonetele või hoone ja maastiku kooslustele.

Kui välja arvata Tornide väljak, mille rajamine on muutnud tuntavalt linnamüüri vaadeldavust rohkem kui sajandi jooksul, võib nentida, et praeguste Tallinna vanalinna vaadete olemuslikuks osaks on vanimate parkide – glassiipuiestee, Harjumäe pargi, Lindamäe pargi, Virumäe pargi ja Toompargi – raamitud ja kujundatud vaated. Need on suuremal või vähemal määral siiani tajutavad või, kui on kinni kasvanud, taastatavad. Omaaegsed panoraamvaated Kopli või sadama poolt Toompeale ja vanalinnale, aga ka Uue turu piirkonnas Viru väravale on hoonestamise tõttu pöördumatult muutunud või kadunud.

Osa vaatesuundi on ka teisenenud. Tüüpilise näitena võib siin nimetada Toomparki: ajal, kui puud on lehes, on vaated Nunne tänava glassiipoolsest otsast Toompeale üsna suletud. Kui aga liikuda Snelli tiigi kallast pidi Toompea suunas, avaneb kauneid vaatesihte nii Toompea nõlvale, Stenbocki majale, Toomkirikule kui ka Toompea lossile.

Eelnevaist probleemseim on ehk Tornide väljak, kus 1930-ndatel istutatud puud on osa mõtestatud pargitervikust. Puud on küll terved ja ilusad ning on jõudnud välimuselt kõige kaunimasse ikka, kuid sulgevad ühe Tallinna vanalinna kõige imposantsema vaate linnamüürile ja tornidele. Probleemne on ka Toompea vaate avamine Falgi teelt, kus heas seisundis ja visuaalselt ilusad puurühmad varjavad ajaloolise vaate Toompeale.

Vaateid risustavad parklad Harjumäe või Rannamäe all, Viru värava ees, trolliliinide rägastik Kaarli kiriku ümber, valgustipostid jms, mis mõjutavad vaateid haljastusest kohati märksa enam. Mõnd vana hoonet varjama kippuv suureks kasvanud vana puu võib ajaloolist keskkonda toetada, rõhutades miljööd ja võimendades muljet vanast ruumist (nagu vanad harilikud saared Kiek in de Köki Vabaduse platsi poolsel küljel). Vaadetes esile tikkuv, miljööga sobimatu taristu võib olla väga häiriv.

VAADETE TAASTAMISEST

On oluline, et kaugvaadetes säiliks tähenduslike maamärkide nähtavus ajalooliselt väljakujunenud kohtadelt ehk vaated Toompea Pikale Hermannile, Kiek in de Kökile, Suurele Rannaväravale, Viru väljakule, Tornide väljaku tornirivile ja vanalinna kirikute tornidele.

Vaadete parendamisel ja taastamisel ei tohiks esmatähtsaks pidada staatilisi vaatepunkte, vaid liikumissuundi, kust vaated võivad avaneda eri kohtadest. Näiteks ei ole mõeldav avada Nunne tänavalt vaade kogu ulatuses linnamüürile, kuna selle tõttu tuleks arutult raiuda Tornide väljaku väärtuslikku haljastust. Küll saaks aga parendada vaadet okste lõikamise ja üksikute puude eemaldamisega, liikudes Nunne tänavalt Suure Rannavärava suunas ja seades vaatepunkte seal. Sama on Toompargis, kus 19. sajandi avatud vaadet Toompea nõlvale ei ole võimalik taastada, kuid pargis liikudes avanevad eri kohtadest suurepärased vaated Toomkirikule, Stenbocki majale ja Toompea lossile.

Üldjuhul piisab sulgunud vaadete taastamiseks üksikute puude eemaldamisest ja kohati ainult vaadet varjavate okste lõikusest. Näiteks vaate parendamiseks Harjumäelt Niguliste kirikule, Lindamäelt Pikale Hermannile või Falgi

pargi treppidelt Pikale Hermannile piisab vaatesse jäävate puude okste lõikusest.

Dilemma – kas eelistada väärtuslikku kõrghaljastust või avatud vaadet – kohati siiski jääb. Arvesse tuleks võtta, et Tallinna bastionivööndi haljasalad moodustavad mitmekesist elustikku soosiva tervikliku liitunud pargimassiivi, mis on linna üks suurimaid ja kahtlemata kesklinna kõige tähtsam roheala. Selle väärtust linnaruumi negatiivsete mõjude puhverdajana ei tohi alahinnata ka üksikpuu tasandil. Tuleb kaaluda eeskätt seda, milline otsus aitab paremini säilitada konkreetse koha identiteeti ja kui palju muid väärtusi me vaate avamisel konkreetse puu raiega kaotame. Võib-olla on seejuures abiks ka tõdemus, et puud on ajalikud, mistõttu ükskord avaneb kinnikasvanud vaade niikuinii.

Vaadete avatuna hoidmine ei tähenda puittaimedest loobumist. Säilitada saab ja istutada võib madalaid puidpõõsaid, mis ei piira vaadet. Näiteks uuringu ajal kerkis üles küsimus, kas Suure Rannavärava lähedale istutatud iluõunapuud hakkavad tulevikus vaadet varjama. Arvestades nende võimalikku täiskasvanud kasvusuurust, on tõenäoline, et need ei avalda üldvaadetele mõju. Hea näide on ju ka Patkuli trepi alune põõsastest nõlvahaljastus, mis vaateid peaaegu ei mõjuta.

Kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et Tallinna bastionivööndi haljasalad ja haljastus on arenenud ja kasvanud koos linnaga. 19. sajandi teisel poolel laius muldkindlustuste ümber vallikraav, selle taga mere pool küljes heina- ja karjamaad, maapoolses küljes linn, mille nägu ja struktuur oli nüüdsest sootuks erinev.

KOKKUVÕTTEKS

Muldkindlustuste ja vallikraavi kohatise tasandamisega pandi alus sajandeid lagedana püsinud linnapanoraami muutumisele. Vaadates 19. sajandist pärinevaid muldkindlustuste haljastamise plaane, on selge, et istutuste kavandamisel oldi teadlikud puude kasvamisest ja arenemisest ning sellest tingitud muutustest maastikupildis – kindlustustele loodi pargid ja park tähendas ka puid. Kurtiinidele ja bastionidele istutatud puud on suureks kasvanud ja peitnud osa linnakindlustustest endasse.

Arvestades seda, et bastionivööndi kavandamisse kaasati siiski tollased oma ala tipud, tuntud ja tunnustatud mehed, võib eeldada, et vähemalt osaliselt väljendab nende parkide tänapäevane olemus ja ilme ka nende meeste soovi ja visiooni. Vanalinn ei ole sattunud puude vahele juhuslikult.

Siiski pole vanalinna, kui seda ei näe. On kohti, kus tuleb märgilised hooned ja rajatised nähtavamaks muuta, ning see ei ole võimalik mõne puu raiumiseta. Hoidkem vaid meeles, et muldkindlustustele kasvanud pargivöönd tervikuna on ühe ajastu manifest ja väljendus vanalinna pikas auväärses loos.

[1] S. Nurme, Tallinna vanalinna bastionaalvööndi haljastuse inventuur. AB Artes Terrae OÜ, töö nr 20015HI2, 2020.

Võib-olla on seejuures abiks ka tõdemus, et puud on ajalikud, mistõttu ükskord avaneb kinnikasvanud vaade niikuinii.

6

7

8

6. Vaade Tornide väljakule 1918. aastal. Foto Eugen Wittorf, Tallinna Linnamuuseum, TLM.f5902.5

7. Suureks kasvanud pargipuud varjavad vaate linnamüürile Tornide väljakul. Foto Sulev Nurme

8. Arvatavasti isetekkelised jalakad varjavad vaate Suurele Rannaväravale Mere puiesteelt. Foto Sulev Nurme

Ragnar Nurk

Muldkindlustusest haljasalaks Götamaa reduudi pikalt oodatud värskenduskuur

Aadress: Götamaa (Gootide) reduut, Toompark, Tallinn
Projekt ja muinsuskaitseline järelevalve: OÜ Arhitekt Olavi Nõmmik
Ehitus: OMA Fassaad OÜ (firma juht Martin Kärner, projektijuht Sergei Sorgin)
Tellija: Tallinna Linnaplaneerimise Amet

Götamaa reduut[1], mida ebatäpse tõlgenduse järgi rohkemgi tuntakse Gootide reduudi[2] nime all, paikneb Toompargi Falgi tee poolses osas. Põhjasõja ajal, 1704. aastal ehitatud väiksemapoolne muldkindlustus oli esialgu mõeldud ajutisena. Sellele kohale oli kavas rajada Götamaa bastion, ent sõjaoludes piirduti vaid reduudiga.

Tallinna muldkindlustused demilitariseeriti pärast Krimmi sõda, 1850. aastate lõpus. 1905. aasta paiku, kui Patkuli kraavi ehk Schnelli tiigi vallidele rajati puiesteed, anti koos esimeste puude istutusega pargilik ilme ka Götamaa reduudile. Paraku lammutati Toompuiesteelt juurdepääsu rajamisega reduudi põhjapoolne külg. 1930. aastate lõpus kujundas linn reduuti ümbritseva ala ümber, muu hulgas tehti Falgi teelt otsepääs Toomparki ja rajati Toompea jalamile spordiväljakud. Reduudi Toompea-poolsele küljele ehitati tagasihoidlik kõrgel kivisoklil puust abihoone.[3] Tõenäoliselt 1938. aastal laoti uuesti osa reduudi eskarpmüürist ja see kaeti betoonisegust valatud katteplaadiga.

1970. aastate keskpaigast kuni 1980. aastate lõpuni peeti plaani rekonstrueerida reduudi kõrval paiknev Töötõureservide staadion. Kuigi kavatsus ei saanud teoks, väärib see muinsuskaitse ajaloo aspektist siiski tähelepanu. Samal ajal, kui arhitekt Kalle Rõõmus kavandas Aia tänavale vanalinna elamuvalitsuse hoonekompleksi, mille kuju matkis Väikese Rannavärava bastioni, kaaluti sarnase lahenduse kasutamist ka uue staadionihoone puhul, ühe variandina isegi reduudi säilinud originaalkehandi hävitamise hinnaga.

Millalgi nõukogude ajal, kui reduudipealne ala haarati staadioni ümbritseva traataia sisse, oli see sisuliselt lakanud olemast Toompargi osa. 2020. aasta sügisel algasid tööd, mille eesmärk oli reduut terviklikult korrastada ja taas

1. Götamaa reduut Toompargis linnuse jalamil pärast 2020. aasta korrastustöid. Foto Muinsuskaitseamet

haljasalana kasutusele võtta. Kõige põhimõttelisem muudatus oli uue graniitastmete ja valgustusega trepi rajamine reduudi Falgi tee poolsele küljele, millega reduudipealne ala muutus läbikäidavaks. Trepi ehitamiseks polnud linna krundi piires muud võimalust kui teha läbimurre reduudi eskarpmüürist, mistõttu hoiti trepi laius minimaalne. Reduudi peale kujundati haljasala jalgteede, pargipinkide ja madalate pollarvalgustitega. Avati vaated linnusele ja Schnelli tiigile.

Reduudi eskarpmüüri välisservale tehti uus betoonkarniis. Arhitekti ettepanek lahendada valgustus reduudi ümber karniisialuse leedriba abil on end igati õigustanud. Kuna müür on suhteliselt madal, siis on kenasti välja valgustatud nii müür kui ka selle kõrval kulgev pargitee. Markeeriti reduudi Schnelli tiigi poolse hävinud osa väliskontuur: katkestuse kohas anti säilinud müürile astmeline kuju, pargitee kohal jätkati müüri betoonplaatidest ribaga ja madala paemüüritisena laoti üles reduudi tiigipoolne nurgakoht.

Tallinna muldkindlustuste hulgas on erandlik juhus, et reduudi välisperimeetri ülaosas on säilinud kõrgem pinnasest kaitserinnatis. See oli tugevalt võssa kasvanud ja meenutas kuumaastikku. Taastamistöödega anti rinnatisele tagasi ajaloolistest joonistest lähtuv kuju. Kuivlaos rinnatisemüüritis oli haletsusväärses seisus, see vuugiti lubimördiga ja hävinud osad laoti üles. Arheoloogilistest leidudest olid kõige huvipakkuvamad kahest ehitusjärgust pärinevad – rootsi- ja tsaariaegsed – kahurilaskeavad, mis tulid nähtavale rinnatise ja selle sisemise tugimüüri korrastamise käigus.[4] Tugimüüris ja rinnatises taastati ligikaudsel kujul kolm hilisema etapi laskeava, tuginedes nii arheoloogilistele jälgedele kui ka 1848. aastast pärinevatele küllaltki detailsetele joonistele.[5]

Reduudi korrastamine on andnud Toompargile tagasi ühe vahepeal unustatud osa ja saanud pargi külastajatelt väga positiivset tagasisidet. Laskeavasid kasutatakse ootuspäraselt mõnusate istumis- ja lesimiskohtadena. Tänu valgustusele on tuntavalt paranenud turvalisus. Götamaa reduudi näide võiks olla kinnituseks, et vanalinna haljasvööndisse sobib kõige paremini taktitundeline maastikuarhitektuurne uuendus, mis otsib tasakaalu haljastuse ja ajalooliste kindluselementide vahel.

2

3

2. Reduut enne haljasala rajamist, 19. sajandi lõpp – 20. sajandi algus. Foto Tallinna Linnaarhiiv, F 1465, n 1, s 4155
3. Reduudi välisnurk karniisivalgustusega. Foto Ragnar Nurk
4. Staadionihoone. Arhitekt Kuno Raude eskiis (kaasautor Mart Keskküla), 1975. Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakonna arhiiv

4

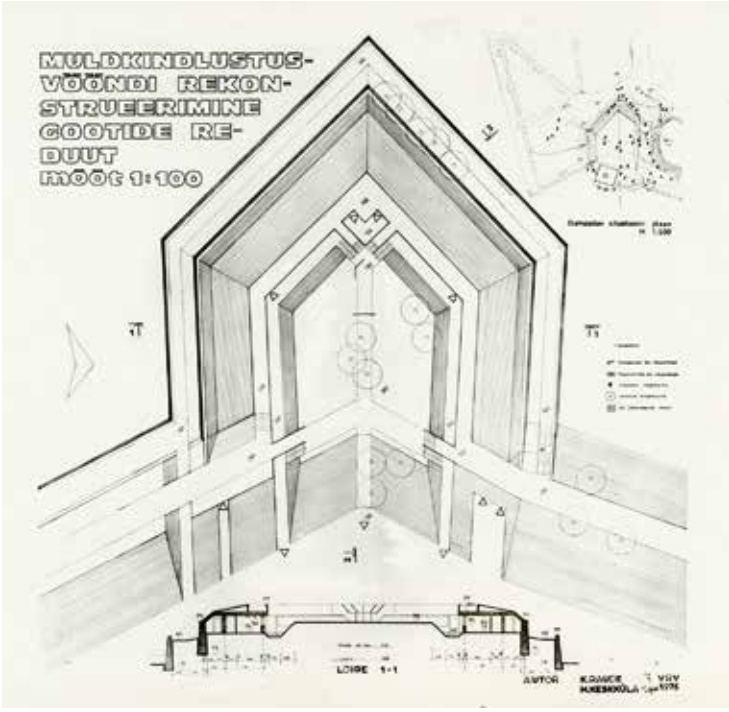

[1] Reduut on üldiselt peamisest kaitseliinist mõneti eraldi seisev ja enamasti suhteliselt tugeva iseseisva kaitsevõimega kindlusehitis. Tallinna reduudid meenutasid kuju poolest vähendatud suuruses bastioni ja olid siseküljelt lahtised.
[2] Gootide reduudiks pole seda kindlustusena tegelikult kunagi nimetatud. Küll aga on enne Põhjasõda samale kohale kavandatud Götamaa bastioni mõnel plaanil nimetatud Gootide bastioniks. Seos seisneb asjaolus, et Götamaad ehk Rootsi lõunapoolset osa tõlgendati Rootsi suurriiklikus ajaloonarratiivis gootide algkoduna.
[3] Praegu asub sel kohal täismahus kivist abihoone.
[4] Laskeavade ja muude arheoloogiliste tulemuste kohta vt R. Nurk, Götamaa ehk Gootide reduut Tallinnas. – Tutulus 2021, lk 59.
[5] Rahvusarhiiv, EAA.79.2.66 ja 90.

Linda Lainvoo

Uuesti särama
Õnnepalee valgustite taassünd

MK AP 20 21

HÄSTI RESTAUREERITUD KUNSTIMÄLESTIS

Valgustite autor ja taastaja: Mare Soovik-Lobjakas
Klaasimeister, tehnilise lahenduse autor ja taastaja: Ahto Sild
Tööde projektijuht: MTÜ Okapi (Birgit Pählapuu)
Tellija: Tallinna Perekonnaseisuamet (Katrin Kommer)

Lutheri villa Tallinnas Pärnu maanteel – üldsusele paremini tuntud kui Õnnepalee – on Eesti juugendarhitektuuri üks silmapaistvamaid näiteid. Oma rohkem kui sajandipikkuse ajaloo jooksul on elamuks ehitatud hoone täitnud ka kiirabijaama ja lastepolikliiniku rolli, kuid 1970. aastate alguses sündis plaan kohandada maja Tallinna perekonnaseisuaktide osakonna tarbeks.

Hoone sisearhitektuurne lahendus telliti Kunstikombinaadi ARS sisearhitektilt Leena Zaporožetsilt, kes omakorda kaasas sisearhitekt Sirje Uusbeki.[1] Projektist tööde valmimiseni kulus üle kümne aasta ning protsessi kaasati nimekaid kunstnikke. Nii võime hoones näha Dolores Hoffmanni vitraaže, Eeva-Aet Jänese freskosid ning Maire Morgen-Hääle ja Mare Soovik-Lobjakase valgusteid. Hoone on mälestisena üksjagu huvitav, kuna ehitismälestisena on kaitse all hoone kehand, kuid eraldi kunstimälestisena nõukogude ajast pärinev kõrgetasemeline interjöörilahendus ühes kõigi detailidega. Seepärast pidi hoones kapitaalremonti tehes säilima ka Zaporožetsi ja Uusbeki loodud kihistus.

Toonase lahenduse üks osa oli Mare Soovik-Lobjakase loodud ülevoolavaid šampuseklaase kujutav valgustipaar keldrikorrusel asuvas nn šampanjasaalis. Tegu on oma hapruses hingematvalt elegantsete kunstiteostega. Klaastorudest ning peenikestest väänlevatest klaas- ja kvartspulkadest, mida täiendavad lille- ja kellukesemotiivid, tekib dünaamiline ning vaatemänguline iseseisev ruumielement, mis täiustab interjööri.

Ettepaneku luua Õnnepalee ruumidesse valgustid tegi Mare Soovik-Lobjakasele tookordne ARS-i peakunstnik Maimu Plees. Soovik-Lobjakase sõnul oli ta jäänud Pleesile silma tõenäoliselt seoses Aet Andresma-Tammega kahasse loodud Viru hotelli valgustitega, mille puhul oli samuti kasutatud torusid. Kehtinud korra alusel tegi Soovik-Lobjakas kavandid, mille vaatas läbi ja kiitis heaks kunstinõukogu.

Konstruktiivse lahenduse autorid olid ARS-i juures tegutsenud metallitöökoja meistrid, kes olid kunstniku sõnul tõeliselt leidlikud ja suutsid pakkuda võimalusi, kuidas teostada ka ülimalt keerulisi ideid. Soovik-Lobjakase sõnul on selliste keerukate teoste valmimine alati koostöö: kui poleks olnud metallimeistreid, kes lahendasid valgusti konstruktiivsed küsimused, või klaasimeistreid, polnuks teoste valmimine võimalik. Kunstnik on küll teose autor, kuid tehnilise lahenduse loovad ikkagi meistrid.[2]

1. Šampanjasaali valgustid 1983. aastal. Foto Kalju Suur, Eesti Arhitektuurimuuseum, Fk1898.9

Oma hapruse tõttu olid šampanjasaali valgustid saanud aja jooksul tõsiselt viga ja kaotanud barbaarsete sõrmede all suure osa oma detailidest.

Valgustid valmisid Teaduste Akadeemia Keemia Instituudi töökojas, kus töötasid tollal klaasimeistrid Ahto Sild ja Jaan Tarenõmm. Kunstiringkondades teati neid Silla sõnul ennekõike klaasikunstnik Maie Mikof-Liiviku kaudu, kellele nad olid juba töid teinud ja ilmselt just nii leidis ka Soovik-Lobjakas tee Keemia Instituuti.

Kuna kvartsklaas oli hinnaline materjal, mida tavakasutuses peaaegu ei liikunud, tuli selle saamiseks kasutada n-ö tagauksi. Kvarts saadigi tutvuse kaudu H. Pöögelmanni nimelisest Elektrotehnika Tehasest, kus oli seda käes lõputult. Kõrvale liikunud osa kirjutati loomulikuks kaoks, mille osakaal klaasi töötlemisel ongi u 10 protsenti.

Keemia Instituudi juhtkond ei seadnud kunstnikega koostöö tegemisele takistusi ning pärast tööaega said Ahto Sild ja Jaan Tarenõmm sellele pühenduda. Ahto Silla sõnul oli Õnnepalee valgustite jaoks olemas küll visand, aga kogu protsess oli väga loominguline: detail vormiti autori suuniste järgi vaba käega valmis ja kunstnik otsustas käigu pealt, mis sobib, mis mitte.[3]

Oma hapruse tõttu olid šampanjasaali valgustid saanud aja jooksul tõsiselt viga ja kaotanud barbaarsete sõrmede all suure osa oma detailidest. Teadmata ajal olid valgustid demonteeritud ja viidud hoiule hoone soojussõlme.
Kui hakati tegema hoone interjööride tervikliku restaureerimise plaane, ei lisatud nendesse Mare Soovik-Lobjakase valgustite restaureerimist ega oma algsele kohale tagasipanekut. Põhjus peitus ülesande tehnilises keerukuses. Seepärast pöörduski Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakonnas töötanud Maarja Ruut Muinsuskaitseameti poole.

Muinsuskaitseamet asus seejärel otsima võimalusi valgustid taastada. Ühendust võeti nii kunstnik Mare Soovik-Lobjakase kui ka klaasimeister Ahto Sillaga, kes olid valmis taastamistöö ette võtma. Muinsuskaitseametis juhtis projekti Linda Lainvoo ning meeskonda kuulusid Kadri Tael, Grete Nilp ja Janika Turu. Nii sai mitme osapoole koostöös valgustite taastamine siiski teoks.

Tööde üheks esimeseks komistuskiviks osutus sobiva töökoja leidmine. Kuna kvartsklaasi sulatamisel tekib mürgine aur, ei sobi selleks tööks tavaline ruum. Siin tuli Muinsuskaitseametile appi Birgit Pählapuu MTÜ-st Okapi ning töö sai võimalikuks tänu Muinsuskaitseameti ja Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakonna rahalisele toetusele. Sisuliselt rajati ajutine töökoda koos just selleks tööks vajaliku sisseseadega, osteti meistri soovide järgi põletite otsikud, telliti klaasi ja kvartsi – kõik

2

2. Õnnepalee taastatud valgustid kolmanda korruse ootesaalis. Foto Linda Lainvoo
3. Valgusti detail. Foto Elvo Jakobson

3

Mare Soovik-Lobjakase kirjelduse järgi sõideti tookord Õnnepaleesse Mustamäel asunud töökojast, hoides mikrobussis valgusteid ettevaatlikult süles ja hinge kinni ning tundes iga tugevama klaasikõlina peale hirmu.

selleks, et kunstnik ja meister saaksid kunagised valgustid kogu oma elegantsis ja hapruses taasluua.

Valgustite omaniku, Tallinna Perekonnaseisuameti jaoks oli keeruline otsus korrastatud valgustite tulevane asukoht. Algset asukohta keldrisaalis ei peetud heaks lahenduseks. Nimelt üüritakse ruumi välja vastuvõttudeks ja kuna sel ajal pole ameti töötajaid ruumis kohal, võivad ülemeelikus tujus külalised valgusteid taas kahjustada. Seepärast asusid kõik asjaosalised ühiselt otsima võimalust leida neile hoones uus koht. Oluline oli, et valgustite turvalisus oleks tagatud, kuid samas oleksid nad külastajatele nähtavas kohas. Vähetähtis polnud ka ruumi ja valgustite omavaheline sobivus: üks ei tohi varjutada teist, tekkima peab ruumiline harmoonia just nagu omal ajal šampanjasaalis.

Variante kaaludes jõuti lõpuks kolmanda korruse ootesaali juurde, milles paikneb Dolores Hoffmanni ovaalne vitraaž. Selle all, ruumi välisseinal, asuvad radiaatorid, mis olid varjatud tahveldatud puitvõrega. Jõuti järeldusele, et kui ehitada radiaatorikate nurkadest veidi laiemaks, on valgustitele olemas ideaalne koht: ruum, kus need on külastajatele nähtavad ja harmoneeruvad interjööritervikuga. Mööbli ehitas ümber SA Eesti Vabaõhumuuseumi konserveerimis- ja digiteerimiskeskus Kanut ning restauraator Toomas Erin.

Tööde algus jäi üleilmse koroonapandeemia algusse 2020. aasta varakevadel ning turvalisuse kaalutlusel peatati need mitmeks kuuks, et mitte seada ohtu kunstniku ja meistri tervist. Tööde tegijate heaolu ja turvalisust silmas pidades jõudsid taastamistööd rahulikus tempos lõpule 2021. aasta maikuus ning valgustid installeeriti oma uuele kohale.

Huvitav on tõsiasi, et valgustite transport töökojast Õnnepaleesse oli paljudes aspektides esimese korraga sarnane. Mare Soovik-Lobjakase kirjelduse järgi sõideti tookord Õnnepaleesse Mustamäel asunud töökojast, hoides mikrobussis valgusteid ettevaatlikult süles ja hinge kinni ning tundes iga tugevama klaasikõlina peale hirmu. Samamoodi toodi valgustid töökojast kohale nüüd: samuti süles ja mikrobussiga, võttes igat kurvi ettevaatlikult ja kartes igat pidurdust.

4

5

4.–5. Taastatud valgustid ootesaalis. Fotod Elvo Jakobson

[1] C. Valge, Elamu Pärnu mnt 67, ehitusmälestis reg nr 3119. Maja interjöörid tervikuna, L. Zaporožets, S. Uusbek, 1982, vallasmälestis reg nr 2203. Pärnu mnt 67 hoone interjööride inventuur. Tallinn, 2016. https://register.muinas.ee/ftp/Kunst/Kunsti_uuringud/2203_Parnu_mnt_67_interjooride_inventuur_2016_C.Valge.pdf (vaadatud 14. XII 2021).

[2] M. Soovik-Lobjakas. Vestlus Linda Lainvooga, 28. XII 2021.

[3] A. Sild, vestlus Linda Lainvooga, 28. XII 2021.

Hilkka Hiiop, Hannes Vinnal

Purila maalitud interjöörid

Uuringud: Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

Ikka ja jälle kunstiajaloolaste ning mõisahuviliste huviorbiiti kerkiv Purila on oma trööstitus hääbumises pealtnäha üsna lootusetult ajale ja saatusele kaotatud mõis. Kui Eesti Kunstiakadeemia üliõpilased ja juhendajad tegid 2021. aasta augustis mõisa peahoones siseviimistlusuuringuid, oli kohe esmapilgul selge, et suurepäraselt on säilinud nii hoone mõisaaegne ruumijaotus kui ka paljud interjöörielemendid (peatrepp, siseuksed ja uksepiirded, sisemised aknaluugid jne). Tõelise üllatuse pakkusid aga räämas mõisahoone kooruvate värvikihtide alt paljandunud harukordselt rikkalikud viimistluskihid.

Selgus, et juba 1980. aastatel avastatud[1], taassuletud, 2000. aastatel uuesti päevavalgele tulnud ning mõisahuviliste seas tuntust kogunud linnavaade ei ole ainus: taolisi kõrgetasemelisi maalinguid leidub hoone peaaegu kõigis ruumides. Silmapaistev on just interjöörimaalingute kogu hoonet haarav ja siiani hästi jälgitav tervikkompositsioon ning oskuslike viimistlusvõtete kaudu loodud ruumikujunduslik vaheldusrikkus.

Uuringute põhjal eristub kaks viimistlusetappi, mida lahutab sadakond aastat ning mida võib hoone omanike järgi nimetada tinglikult Helffreichide ja Maydellide kihiks.

1

2

1. Purila mõisa saali maalitud linnamaastik 1939. aastal. Maaling kaeti 1943. aastal tapeetidega, taasavastati 1984. aastal ja suleti peatselt uuesti. 2000. aastate alguses ilmus maaling uuesti fotodele ja sotsiaalmeediasse. Foto Villem Raam, 1939. Allikas: DSpace (https://dspace.ut.ee/handle/10062/41484, vaadatud 31. I 2022)

2. Linnamaastiku detail 2021. aastal. Maaling on võrreldes 1939. ja 1984. aastaga märkimisväärselt kahjustunud. Fotol on näha sinise samba taga avanev vaade, mis oletatavalt kujutab Helffreichide linnaresidentsi Toompeal. Foto Eesti Kunstiakadeemia

Stiililt jagunevad teise korruse maalingud üsna selgepiiriliselt kahte rühma: rangelt geomeetrilised trafarettmustrid ja romantiliselt lopsakad vabakäelised ornamendid.

3. Ümarsalongi illusoorne kuppel. Foto Peeter Säre
4. Ümarsalongi seinamaalingu üks väljadest, mis on inspireeritud tuntud antiikmaalingust „Aldobrandini pulm". Foto Peeter Säre

3

4

Selgelt joonistub välja esimene, ehitusaegne viimistlusjärk (u 1800–1810). Kõige esinduslikum on olnud anfilaadi telg hoone esimese korruse tagaküljel. Saali seinad olid kaetud suuremõõtmeliste maalinguväljadega, mis jätsid ruumis olijale mulje viibimisest sammastikuga lodžal, kust avanevad vaated ümbritsevale maastikule ja ehitistele.

Järgmises ruumis valitses antiigiteema, millest annavad tunnistust stiililt ja koloriidilt antiikkreeka vaasimaale järele aimavad lünettmaalingud paraaduste kohal. Edasi liikudes sattus vaataja looduse keskele: teda võttis vastu peen rohekates toonides taimornament nii laefriisi all, lae keskosas kui ka supraportedel. Anfilaadi telje lõpetas antiigiteemaliste seinamaalingute ja kuplina mõjuva illusoorse laemaalinguga väike, kuid peaaegu sakraalse ruumimõjuga ümarsalong.

Ehitusaegseid maalinguid leidus enamikus ruumides ning mitte ainult esinduskorrusel, vaid ka suhteliselt madalal ja väikeste akendega teisel korrusel. Stiililt jagunevad teise korruse maalingud üsna selgepiiriliselt kahte rühma: rangelt geomeetrilised trafarettmustrid ja romantiliselt lopsakad vabakäelised ornamendid. Paratamatult tekkis küsimus, kas tegu võiks olla härra ja proua poolega, mille eristus peegeldus nii selgelt ehitusaegses ruumikujunduses.

Kuigi mitmeid interjööritöid tehti ka 19. sajandil, joonistus uuringute käigus täpsemalt välja vaid üks suurem mõisaaegne sekundaarne viimistlusetapp. See on tõenäoliselt seostatav omanikevahetusega 1900. aastal, mil mõis läks Helffreichide perekonnalt Maydellide kätte, või siis 1905. aasta rüüstamiste järgse uuenduskuuriga. Sellesse kihistusse kuuluvad paljudes ruumides paljandunud juugendlikud trafarettmustrid.

Muljetavaldavaid interjöörimaalinguid ohustab hoone üldine avariiline seisukord ja vähene järelevalve. Kuna Purila on vaieldamatult oluline Eesti varaklassitsistliku mõisainterjööri stiiliajalooline dokument, tuleb hoone säilimise probleemidega tegeleda kohe.

[1] Maalingu avastamise looga on seotud ühe interjöörimaalingute teemal võtmetähtsusega artikli ilmumine (J. Maiste, K. Kodres, Purilast Inglisteni. – Kunst 1987, kd 70/2, lk 41–47).

5

6

7

8

5.–6. Paraaduste kohal paiknevad antiikkreeka vaasimaalist inspireeritud lünetid. Fotod Eesti Kunstiakadeemia

7. Geomeetrilise trafarettmustri näide Purila mõisahoone teisel korrusel. Foto Peeter Säre

8. Romantilise vabakäelise ornamendi näide Purila mõisahoone teisel korrusel. Foto Peeter Säre

Risto Paju

Kadunud mööbel jõuab koju
Neitsitorni kohviku interjööri taastamine

1
2

Mööbli restaureerimine: UÜ Renovare (Tiit Hindpere)
Näituse kuraatorid: Risto Paju, Tõnu Pedaru
Näituse kunstnik: Jaagup Roomet

2021. aasta 18. novembril avati Tallinna Linnamuuseumi hallatavas Neitsitornis praegusele ajale kohaselt ilma suuremate pidustusteta näitus „Neitsitorn kui kohvik 1980". Tegu ei ole aga päris tavalise näitusega. Näituse põhiosa moodustab 1980. aasta lõpus avatud arhitekt Tiina Linna projekteeritud (eskiisprojekt Karin Lüüs) ja Aala Buldase kavandatud omaaegse kohvikuinterjööri osaline taastamine.

Neitsitorni esimesel ja keldrikorrusel paiknes hämar hõõgveinibaar, teisel ja kolmandal korrusel aga kauni linnavaatega kohvik, millele suvehooajal lisandusid istekohad keskaegsete eeskujude järgi taastatud linnamüüri kaitsekäigul. Taastamistöid tehti arhitektuuriajaloolase Villem Raami juhtimisel. Sisustuseks oli Aala Buldas kavandanud rustikaalse puitmööbli, mille osised olid kõrge korjuga toolid, madalad tugitoolid, klaaskattega kohvilauad, kaarja seljatoega baaripukid, mõned puitdiivanid, baaris ka pingid ja pikad kõrtsilauad.

Kohviku hiilgeaeg oligi 1980. aastail ja stammkunded meenutavad, et ilmselt ei olnud ühtki tooli, millel nad ei oleks istunud. Kui järgmisel kümnendil muutus ühiskonnakord ning üle linna avati kirev valik erakohvikuid ja -restorane, hakkas Neitsitorn vaikselt hääbuma, kuni see 2000. aastatel hoopis suleti. Just siis läks kaduma ka Neitsitorni mööbel.

2010. aastal läks Neitsitorn Tallinna linna ja sellega Tallinna Linnamuuseumi omandisse ning kaks aastat hiljem alustati seal taastamistöid. Kuna midagi algset säilinud ei olnud, sai torn endale uue, sisearhitekt Maile Grünbergi kavandatud kujunduse. Neitsitorn taasavati külastajatele 2013. aastal.

Soov leida üles Neitsitornist kaduma läinud mööbel ei kustunud ja seitse aastat pärast taasavamist selgus

1. Neitsitorni kohviku interjöör 1980. aastatel. Foto Tallinna Linnamuuseum, TLM Fd 41:7
2. Kohviku taastatud interjöör. Foto Meeli Küttim

3

3. Aala Buldase kujundatud mööbel ja selle kavandid seinal. Foto Meeli Küttim
4. Neitsitorni ajaloolised kohvikunõud. Foto Meeli Küttim
5. Tõnu Laugu ja Heino Mülleri valmistatud baari Karikas rippsilt. Foto Meeli Küttim

Soov leida üles Neitsitornist kaduma läinud mööbel ei kustunud ja seitse aastat pärast taasavamist selgus ootamatult, et on olemas inimene, kes teab, kus ja kelle käes see on.

ootamatult, et on olemas inimene, kes teab, kus ja kelle käes see on. Läbirääkimised päädisid 2021. aasta veebruari lõpus sellega, et kolimisfirma tõi ühe korruse jagu mööblit Tallinna Linnamuuseumi lattu. Sealt edasi oli tee juba „lepasem“: aastate jooksul kulunud ja loksuma hakanud tappidega mööblit hakati taastama.

Plaan oli paigutada mööbel Neitsitorni neljandale korrusele. See ei ole mitte torni algne korrus, vaid on taastatud ja leidnud muuseumi käes kõige hõredamat rakendust. Septembris 2021 alustatigi mööbli oma kohale seadmist.

Ruumi otsustati täiendada sobilike museaalidega, näiteks leidis siin koha metallikunstnike Tõnu Laugu ja Heino Mülleri valmistatud teise omaaegse populaarse Tallinna baari Karikas sepistatud rippsilt. Vanavaralaadalt ja Osta.ee-st jõudsid Neitsitorni tagasi ka mõned selle logoga omaaegsed kohvikunõud, näiteks kohvitassid ja -kann.

Kuigi olümpiamängud olid kohviku avamise ajaks 1980. aasta lõpus juba läbi, püsisid Tallinnas peetud purjeregati meened menukad veel aastaid. Seetõttu on taastatud ruumis leidnud endale koha ka Polümeeris toodetud purjeregati maskott viigerhüljes Vigri ja muu olümpiat meelde tuletav, morsiklaasidest plakatiteni.

Ruum on taastatud sellisena, et sobiliku käitaja leidmise korral võiks selles jällegi kohvikut pidada. Seega võib öelda, et valminud on moodsalt täiesti interaktiivne näitus!

Samas on ruum vaadeldav ka puhtnäitusena: olemas on vaskne stend, millelt saab kolmes keeles teada kohviku ajaloo, ja seinal on eksponeeritud Aala Buldase 1980. aastate mööblikavandid. Ekspositsioonist leiab veel graafik Vive Tolli 1984. aastast pärineva graafilise lehe „Neitsitorn“, millel võib lisaks Buldase ikoonilise kujuga toolidele näha viiteid kogu torni ajaloole alates keskajast.

Praeguse püsinäituse tegijatel jääb üle ainult loota, et Aala Buldase loodud mööbel püsib edaspidi oma algsel kohal Neitsitornis.

4

5

Marju Raabe

Unustatud ja taasleitud Presidendi kantselei tekstiiltapeedid

1

2

3

Tallinnas Kadriorus 1938. aastal valminud presidendi kantselei hoone kahe ruumi seinu katsid tekstiiltapeedid, mis olid kunstnik Adamson-Ericu kavandite järgi kootud Pärnu Linakombinaadis. Koosolekuteruumi beeži värvi tapeedil olid kujutatud vapilõvid, kabineti sinisel tapeedil olid aga viikingilaeva ja mõõga kujutised. Nende ruumide sisustus on säilinud, ent beež tapeet eemaldati 1948. aastal ja tõenäoliselt samal ajal võeti maha ka sinine tapeet. Legendi kohaselt kasutati eemaldatud tapeedi tükke põrandalappidena.

Kui 1990. aastate alguses koosolekuteruumi remonditi, ei teatud originaaltapeete säilinud olevat. Kasutada olid ainult vanad ähmased fotod. Uue tapeedi kavandas tekstiilikunstnik Peeter Kuutma algse tapeediga samas laadis, kuid mitte koopiana. Remondi käigus leiti siiski tükk algsest vapilõvidega tapeedist.

2002. aastal ennistati sisearhitekt Juta Lemberi projekti järgi koosolekuteruumi ja kabineti algne sisekujundus ning valmistati mõlemasse ka uued koopiatapeedid. Seekord olid kasutada originaaltapeetide näidised, mille oli Mari Adamson 1994. aastal Eesti Kunstimuuseumile üle andnud, samuti varasema remondi käigus leitud tapeedifragment.

Nende remontide ajal ei teatud, et Adamson-Ericu kavandite alusel kootud tekstiiltapeedi kolm tükki asusid juba 1969. aastast Eesti Ajaloomuuseumi kogus. Need annetas muuseumi teadustöötaja, kelle ema oli olnud Kadriorus köögitööline. Kangad on äärestatud narmastega ning annetaja ema oli suuremaid neist kasutanud laudlinadena ja väiksemat servjetina. Arvatavasti oli ta toonud mõne põrandalapiks mõeldud kangatüki endale koju lauakatteks ning tänu ta tütrele jõudsidki väärtuslikud tekstiilid muuseumisse.

Eesti Ajaloomuuseumis on 1940. aastatest olemas veel fotonegatiivid kantseleihoone sisevaadetega 1930. aastate lõpust, nende seas koosolekuteruumi tapeedi detailivaade.

1990. aastate alguses kavandatud tekstiiltapeedi näidise on Peeter Kuutma andnud üle Eesti Tarbekunsti- ja Disainimuuseumile. Seegi kangatükk on osake Eesti tekstiili-, sisekujundus- ja poliitikaajaloost, mis väärib talletamist.

Ruumide sisekujundust muutes ja selle osi välja vahetades tuleks kanda hoolt selle eest, et olulised detailid ei kaoks mitte tuulde, vaid et neid säilitataks väärikalt kas kunstniku loomingu näiteina Eesti Tarbekunsti- ja Disainimuuseumi või ajaloo kulgemise näiteina Eesti Ajaloomuuseumi kogus. Mõistetav, et 1948. aastal oleks see olnud keeruline. Seda rohkem on põhjust rõõmus olla, et toona seintelt eemaldatud tapeedid on ajaloo keerdkäikudest hoolimata muuseumisse jõudnud.

1. Vaade presidendi kantselei hoone koosolekuteruumi, u 1938. Foto Eesti Ajaloomuuseum, AM N 5631:558 (detail)
2. Laudlina vapilõvide kujutistega AM 19975 TE 953 (detail). Foto Vahur Lõhmus, Eesti Ajaloomuuseum
3. Servjett mõõga ja viikinglaeva kujutistega AM 19974: 2 TE 952. Foto Mart Laul, Eesti Ajaloomuuseum

Sille Pihlak

Valuutakaupluse Turist lühter

Tallinnas asunud valuutakaupluse Turist lühtri Eesti Kunstiakadeemia aatriumisse jõudmise lugu ei ole kõige sirgjoonelisem. Pärast veerand sajandit ööklubi keldris konutamist on nüüd leitud valgustile väärikas koht importkaupade poe asemel kunstihariduse esindusruumides.

Sisearhitekt Aulo Padari (snd 1941) arhiivi koostamine oli Eesti Kunstiakadeemia sisearhitektuurikateedris 2005. aastal õpinguid alustanud kursuse ja nende lähikondsete ettevõtmine. See päädis 2021. aastal Aulo Padari juubelipidustustega kolmes meediumis: näituse, raamatu ja filmina.

Praeguste erialatudengitega läbiti pea-hävinenud või lammutamisele minevad Padari interjöörid Eestis, millest üks on endine valuutapood Turist Tallinnas Maakri kvartalis. Külastusel leitud lühtri, mis ei olnud peale näituse tarvis renoveerimist enam keldrikõlblik, loovutasid kinnistu omanikud Eesti Kunstiakadeemiale.

1985. aastal valminud valuutakauplus (arhitektid Peep Jänes ja Henno Sepmann, sisearhitekt Aulo Padar) on huvitava tüpoloogiaga hoone. Kavandajatele oli antud ülesanne luua helge ruum ilma ühegi aknata seintel. Kogu valgus pidi tulema katuseakendest, peegelduma seintele ja seejärel hajuma üle kaubariiulite. Kunstigaleriilikku hajusvalgust pidi täiendama sarnase käsitlusega tehisvalgustus. Sellest saigi lühter oma kuju: ümara katuseaknasõõri alla paigutati 16 kupliga ringjas lühter.

Algselt pidi ülemine suveniiriosakond olema diskosaal, kus lühtri asemele oli planeeritud sädemeid pilduv muna, on öelnud Aulo Padar. Ööklubi ja poe eksperimentaalsest kooslusest Soome kliendid viimasel hetkel loobusid. Nii sai juba valmis ehitatud baariletist kohvibaar, lava asemele tehti ümar koosolekulaud ning diskokuul asendati kärmelt modernse kroomitud lühtriga.

Läikiva lühtri uus kodu Väino Tamme Pegasuse toolide kohal Eesti Kunstiakadeemia fuajees on hea meeldetuletus kiiresti kaduvate märgiliste interjööride kohta. Kunstiakadeemia kõrges aatriumis vaikselt kogunev taktiilne arhiiv on aga seevastu tänuväärt ettevõtmine sisearhitektuuri ajalookihtide mäletamiseks.

1

2

3

1. Aulo Padari lühter valuutapoes Turist. Tõenäoliselt ehitusjärgne foto, 1985. aasta. Foto Peeter Kraas, Eesti Arhitektuurimuuseum, Fk9368F
2. Sama lühter Eesti Kunstiakadeemia aatriumis 2021. aastal. Foto Andres Lõo
3. Lühtri detail. Foto Andres Lõo

Ulla Kadakas

Arheoloogiapärandi kaitse võimalikkusest Eesti Vabariigis

Täpselt sada aastat tagasi, kolm aastat enne esimese muinasvarade kaitse seaduse vastuvõtmist, kirjutas Tartu ülikooli esimene arheoloogiaprofessor Aarne Michaël Tallgren muististest ja nende kaitsmise vajadusest, visandades esiajaloo uurimise ja muististe väljaselgitamise protsessi: „Liikumata muinasjäänustega tutvunemine aga eeldab häid pilte, plaane, kirjeldusi, mis mõistuse ja arusaamisega tehtud. See jälle eeldab selgusele jõudmist ülesannetest, aga enne kui võimalik selgusele jõuda, on tarvis materjaliga umbkaudselt tutvuneda. Arusaadav, et esimene muinasjäänuste kirjeldamise töö niiviisi tegelikult on ligimäärane ja pealiskaudne."[1]

Arheoloogiline uurimine ja pärandihoid on olnud alati tihedalt seotud. Matmispaik kivikangrus, samuti murukamara all peituva kunagise eluaseme jäänused ei ilmne üldjuhul iseseisvalt, vaid äratundmise ja uurimise kaudu, kuid uurida saab ainult alles olevaid asju.

2021. aasta lõpul oli arheoloogidele lisaks 6712 kaitsealusele arheoloogiamälestisele teada üle 1500 muistise, mis pole mälestiste nimekirja veel jõudnud, ja neid lisandub igal aastal sadakond.[2] Alates 2002. aastast on aga avastatud muististe mälestiseks tunnistamine takerdunud, sest varasem praktika – topograafiliste kirjeldustega nimekirjade kinnitamine – selleks enam ei sobi.

Mälestiseks tunnistamisel (õigusriigis omandile kitsendusi seades) peavad kõik asjaosalised olema sellesse kaasatud ning mõistma, miks ja millises ulatuses seda konkreetses paigas tehakse, mis on see väärtus, mida tuleb hoida. Varasemal ajal kaitse alla võetud mälestiste puhul on aga omanikud aja jooksul vahetunud, maastikutunnetus hääbunud, ka on kaotsi läinud koostatud dokumente. Kõige selle tõttu on teadmine sellest, mis täpselt on kaitse alla võetud, nii mõnegi mälestise puhul puudulik.

Kuna arheoloogiapärand saab säilida üksnes paigas, kus ei kaevata, on muististe püsimiseks ainus võimalus maaomanike teadlikkus. Muinsuskaitseametil on seega peale uute muististe kaitse alla võtmise ülesande ka ülesanne seada korda varasemate mälestiste andmestik, teha inventuur. Mõlema suure ülesande lahendamisel tuleb leida tasakaal era- ja üldiste väärtuste kaitsel ning inventuuri tegijatel tuleb arvestada varasemat praktikat ja õigusruumi.

Enne Teist maailmasõda piisas muistise asukoha kirjeldamiseks lihtsalt märksõnadest selle kohta, mis vallas ja külas ning millise talu põllus miskit asus – toonasel avatud maastikul, kus talumees tundis oma maa iga kivi ja küngast, ei olnud rohkemat vaja.

KUIDAS SEDA VAREM TEHTI EHK ARHEOLOOGIAPÄRANDI KAITSE LÜHIAJALUGU

Eesti arheoloogiapärandi väljaselgitamise lugu algab 1880. aastatel Abja kooliõpetaja Jaan Jungi tegevusega, kes koostas Rootsi ja Soome eeskuju järgides piirkondlikke muinasjäänuste nimekirju peaaegu terve Eesti kohta. Infot kogus ta nii üksi kui ka kirjavahetuses teiste muinashuvilistega.

Metoodiline arheoloogiline uurimine ja muististe kaitse ettevalmistus läks lahti 1920. aastate alguses, mil Tartu ülikoolis seati sisse rahvusteaduste professuurid. Tallgren oma õpilastega alustas muististe ruumilise paiknemise ja ajalise jagunemise uurimisest. Üliõpilased töötasid läbi Jungi materjalid ja stipendiumite abil käidi uuesti kõigis

kihelkondades. Vanade ja uute muististe kohta koostati kirjeldused, kanti asukoht kaardile, tehti detailjooniseid. Ring Eestile sai peale 1920. aastatel.

Septembris 1925 esitati kaitse alla võtmiseks esimene, umbes 1000 muistisest koosnev nimekiri. Muinsusnõukogu otsusega pidi Tartu ülikooli juurde loodud arheoloogia kabinet jääma pidama kaitsealuste muististe sedelkataloogi, Haridusministeeriumile pidi saadetama üldine nimestik ning omanikele koos teatisega kaasa antama seletus, kuidas muinasjäänuseid hoida.[3] 1940. aastaks jõuti kaitse alla võtta umbes 1400 muistist.[4]

Teise maailmasõja käigus olid paljud senised muinsuskaitsjad ja usaldusmehed sunnitud põgenema läände, hukkusid või küüditati Siberisse. Muististe kaitse ja uurimisega jäid tegelema arheoloogia kabineti (hilisema Ajaloo Instituudi) arheoloogid. Aastal 1949 lahutati mälestiste kaitse teadustööst, kuid uute muististe väljaselgitamine jäi instituudi ülesandeks.

Muististe riikliku kaitse nimekirja koostamisega tegeles aastatel 1949–1970 Kultuurhariduslike Asutuste Komitees, hiljem Eesti NSV Kultuuriministeeriumis, enamiku ajast ainult üks inimene (Elfriide Vint), kes ei olnud hariduselt arheoloog. Lähtudes Ajaloo Instituudilt saadud varasematest nimekirjadest otsiti arheoloogide, kohalike kultuuritöötajate ja veel alles olevate usaldusmeeste abil maastikult üles muistiseid. Aastatel 1952–1964 tunnistatigi arheoloogiamälestiseks kõik varem kaitse all olnud ja säilinud muistised. Arheoloogide ja kodu-uurijate edasised avastused jõudsid samuti kiiresti uutesse kaitsenimekirjadesse, kus nõukogude aja lõpuks oli u 6200 muistist.

1956. aasta ENSV Ministrite Nõukogu määrusega sätestati, et riikliku kaitse alla kuuluvad arheoloogiamälestised tuleb kanda majandite maa- ja metsakorralduse plaanidele. Juba 1950. aastate alguses oli kehtestatud mälestiste passi vorm ja neid hakati ka täitma, kuid varaseimad kirjelduste ja kaartidega teaduslikud passid Muinsuskaitseameti arhiivis pärinevad alles 1970. aastatest.

Eesti Vabariigi taastamise järel 1994. aastal vastu võetud muinsuskaitseseaduse järgi tuli Muinsuskaitseametil üle vaadata nõukogude ajal kaitse all olnud mälestiste seisund ning mälestise tunnuste olemasolu korral ette valmistada uued kaitsenimekirjad. Varasemates kaitsenimekirjades olnud muististe andmete (kihelkonnakirjeldused, topograafilised kirjeldused, passid, majandiplaanid) ülevaatus ja 1990. aastate esimesel poolel avastatud muististe andmete kontrollimine jõudis lõpule 1997.–1998. aastal.

MÄLESTISEKS SAAMINE JA ASUKOHA MÄÄRAMINE

2019. aastal kehtima hakanud muinsuskaitseseaduses on mälestisi kirjeldatud väärtuste kaudu. Samuti on sätestatud, et iga paiga või objekti puhul tuleb uurida selle vastavust riikliku kaitse eeldustele. Kõigis eelmistes seadustes markeeriti objektid, mis vastavad mälestise tunnustele, loeteludena. Näiteks 1994. aasta seaduses sätestati, et kinnismälestiseks võivad olla muu hulgas muinas- ja keskaegsed asulakohad, linnused, pelgupaigad, kultusekohad, matusepaigad, muistsed põllud, teed, sillad, sadamakohad, veealused rajatised ja tööndusega seotud kohad. Kõigil loetelu osistel on arheoloogias kindel tähendus. Varasematel aegadel piisas seega asja nimetamisest ja näitamisest, kus see asub.

Sajandi jooksul on Eesti maastik ja asustus märkimisväärselt muutunud ning sellega koos ka muististe kaardistamise viisid. Enne Teist maailmasõda piisas muistise asukoha kirjeldamiseks lihtsalt märksõnadest selle kohta, mis vallas ja külas ning millise talu põllus miskit asus – toonasel avatud maastikul, kus talumees tundis oma maa iga kivi ja küngast, ei olnud rohkemat vaja. Kaardina oli kasutusel Vene üheverstane (1 : 42 000).

1. Kataloogis (sedelid, registriraamat) markeeriti ära muistise tüüp ehk nimetus (*kalmistu, kivikangur, ohvrikivi, pelgupaik, linnamägi* vms), lakooniline topograafiline selgitus ja maaomaniku nimi. Rahvusarhiiv, ERA 1108.005.988

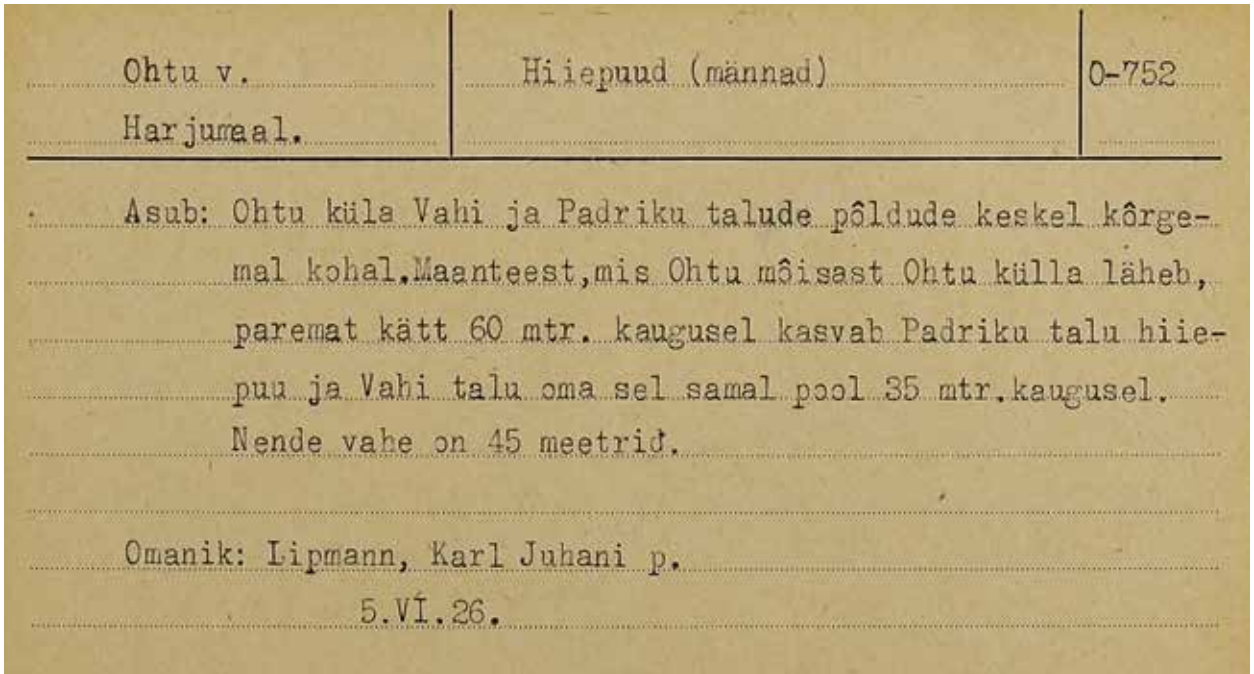

Ohtu v. Harjumaal.	Hiiepuud (männad)	0-752

Asub: Ohtu küla Vahi ja Padriku talude põldude keskel kõrgemal kohal. Maanteest, mis Ohtu mõisast Ohtu külla läheb, paremat kätt 60 mtr. kaugusel kasvab Padriku talu hiiepuu ja Vahi talu oma sel samal pool 35 mtr. kaugusel. Nende vahe on 45 meetrid.

Omanik: Lipmann, Karl Juhani p.
5.VI.26.

1

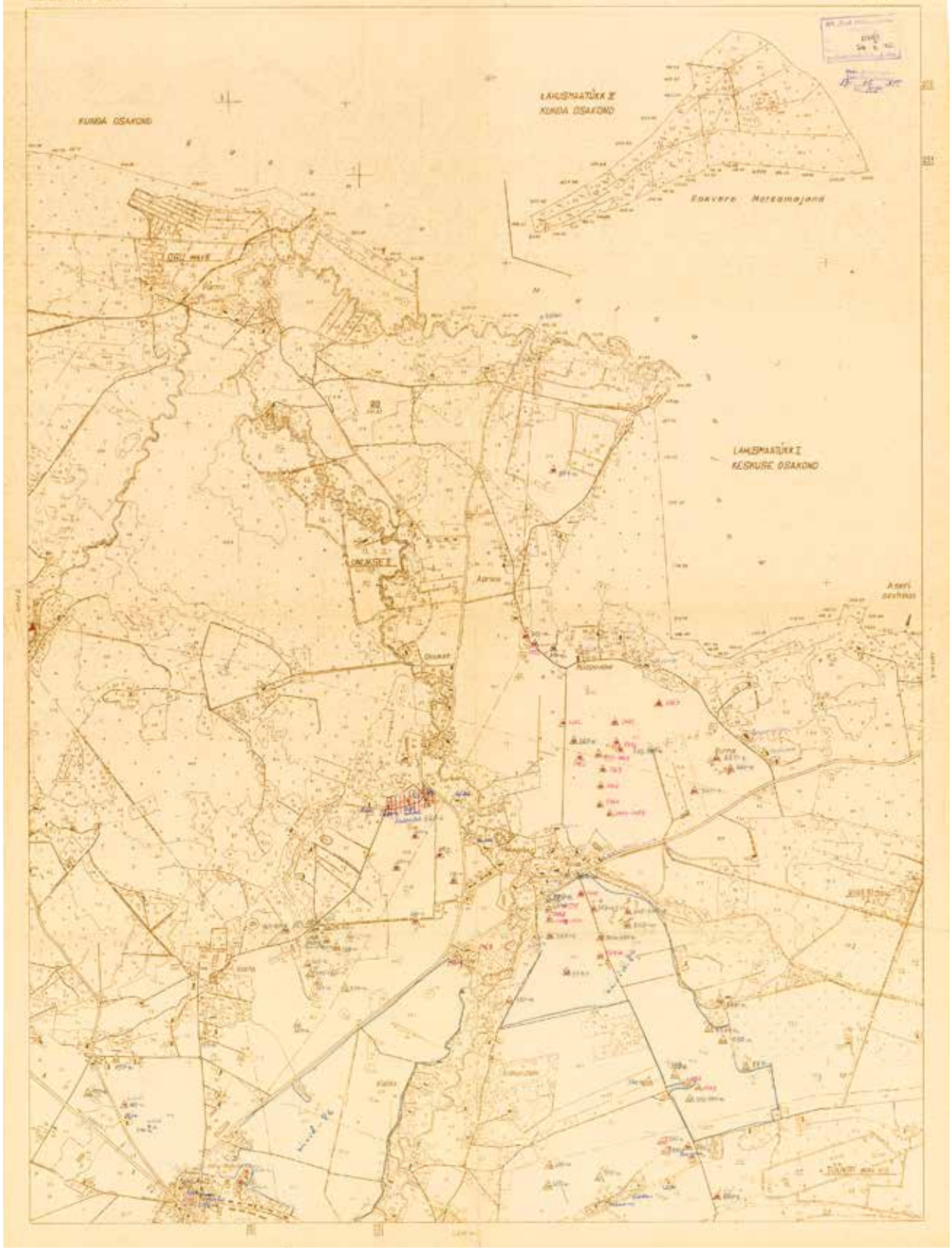

2

2. Väljavõte Rakvere rajooni Viru-Nigula kolhoosi maakasutusplaanist, leht 3. Suuremad pindobjektid (asulakohad, kalmistud jms) markeeriti enamasti viirutuse või piirjoonega, kivikalmed tähistati ringi või kolmnurgaga ning kultuse- ja ohvrikivid ristiga. Vabariiklikus nimekirjas oleva objekti juures on number ja kohalikus nimekirjas oleval lisaks markeering *-k*. Majandiplaane säilitatakse Muinsuskaitseametis.

Sõjajärgsel ajal seevastu ei olnud paljudes kohtades enam mäletajaid, vanu omanikke, ja massiivne industriaalne põllumajandus vähendas maastiku liigendatust. Muististe asukoha kirjeldustesse ilmusid rohkemal määral peale looduses püsivaks peetavate kinnispunktide ka täpsemad või ümardatumad kaugushinnangud. Majandiplaanid olid 1 : 10 000 mõõtkavas, kuid nende kättesaadavus oli piiratud ametkondliku kasutusega. Seetõttu tegid arheoloogid maastikul sageli tööd ilma nende plaanideta ja muistised märgiti kaardile alles muinsuskaitseametniku juures.

Alates 1990. aastatest on Eesti maastik olnud taas muutumas, kinni kasvamas, ja paikkondlikku mälu on alles veelgi vähem. Muististe asukoha määramine on uuel sajandil aga tänu mõõteriistade ja GIS-arengule muutunud palju täpsemaks.

USALDADES EKSPERTI

Selleks, et omanikel oleks võimalik mõista muistise väärtust, tuleb lisaks nimetamisele asja ka kirjeldada. Tänu sajandi jooksul kogutud teaduslikele teadmistele ja uutele kartograafilistele võimalustele saavadki arheoloogid anda varasemaga võrreldes põhjalikumaid ja täpsemaid seletusi.

Siiski ei tohi infonõue muutuda äärmuslikuks, muinsuskaitse mõttest irduvaks. Muististel – enamasti inimese poolt maha jäetud ning katkistel, rusustunud ja loodusega ühte sulavatel kohtadel – polegi õieti täpseid piire, muistise servade pool arheoloogilised markerid lihtsalt hõrenevad. Erialateadlasel on oma eksperditeadmise põhjal oskus hinnata, kus arheoloogilist infot enam pole.

Arheoloogi erialane oskus on muistise äratundmine ja selleks ei ole tal vaja teha kogu alal arheoloogilisi uuringuid. Üldjuhul piisab üksikutest leidudest ja maastikuvaatlusest, sest muistise määratlemise muinsuskaitseline eesmärk on markeerida ala, kus kõige tõenäolisemalt peitub arheoloogilist teavet. Analoogide abil saab potentsiaalset teavet ka kirjeldada.

Kui harrastajad tuginesid muistise määratlemisel ilmselgetele maastikumärkidele (kivikangrud, linnusevallid) ja rahvapärimusele, siis Tallgrenist saadik lähtutakse teaduslikust sünteesist. Selle osad on eelmainitud teabekillud, samuti maastikuanalüüs, teadmised samalaadsetest objektidest jms.

Uute muististe kaitse alla võtmisel ja varasemate mälestiste inventuuris on teaduslikul teadmisel põhinev ekspertiis nii arheoloogia kui ka muinsuskaitse eesmärkide täitmiseks küllaldane. Et vastata küsimusele, millisel alal täpselt, kui palju ja kui teabemahukat arheoloogilist kihti ning leide on, tuleks teha aga ressursimahukaid väliuuringuid, mille käigus kaevatakse sisuliselt ära kogu muistis, st väärtus, mida oli plaan maastikul alles hoida.

LÕPETUSEKS

Arheoloogiapärandi puhul tuleb paratamatult laiemalt mõista ja rahulduda, et me hoiame midagi, mis on aineliselt olemas, kuid mis ei ole alati kõigile palja silmaga nähtav ja mille ulatus ei ole ühemõtteliselt mõistetav. Kalme, kultusekivi, kunagine elupaik kõnelevad inimese teekonnast, kultuurmaastiku ajalisest sügavusest, ja on oma hajusas terviklikkuses inimese välise mälu osakesed.

Asju üksipulgi läbi uurides võime avastada end samast olukorrast nagu väike laps kellaga: saades teada, mis on kella sees, pole tal enam kella, mis tiksuks ja heliseks. Lisandub see, et ühe muistise uurimisele keskendudes jätame ülejäänud teadmatusest tulenevasse hävimisohtu. Praegu pärand aga tõesti hävib, sest mälestiseks tunnistamise või andmete korrastamise menetlusele esitatavad nõuded irduvad eesmärgist. Peale selle ei ole Muinsuskaitseametile eraldatud nende menetluste tegemiseks ressursse.

Meie riik on võtnud enesele ülesande arheoloogiapärandit hoida ja eraomandit austada. Tuleb leida viis, kuidas on võimalik teha mõlemat korraga.

[1] A. M. Tallgren, Eesti eelajaloolised liikumata muinasjäänused. – Ajalooline Ajakiri 1922, kd 4, lk 121.
[2] U. Kadakas, A. Kimber, M. Veldi, Kas arheoloogiapärand on ammendamatu? Arheoloogiapärand, selle prognoosimine ja üldplaneeringud. – Muinsuskaitse aastaraamat 2020. Toim M. Mändel, R. Alatalu. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakond, Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakond, 2021, lk 41.
[3] Rahvusarhiiv, ERA 1108.5.346: muinsusnõukogu protokoll 26.09.1925, lk 3–4.
[4] Rahvusarhiiv, ERA 1108.005.988: muinasleidude kartoteek, pakitud 23.09.1949.

3. Külakalme, mis on kenasti hooldatud. Kabelimägi Arula külas Valgamaal. Foto Ulla Kadakas
4. Võssa kasvanud kivikalme Saaremaal Kahtla külas. Foto Ulla Kadakas

3

4

Martin Malve

Sõda ja katk käsikäes
Põhjasõja-aegsed matmispaigad Tartus ja Tallinnas

MK AP 20 21

AASTA LEID

Hoogsa kinnisvaraarenduse ja taristu uuendamise käigus on viimastel aastatel leitud Tallinna ja Tartu ajaloolise linnasüdame vahetust lähedusest seni teadmata matmispaiku.

Varauusajal kurnasid maad arvukad näljahädad, epideemiad ja pikaleveninud sõjad. Eriti ränki inimkaotusi põhjustas Põhjasõda, mis laastas Eestit aastail 1700–1710. Lisaks ohvriterohkele konfliktile jõudis 1710. aasta augustis siia katkuepideemia. Hiljutiste arheoloogiliste välitööde avastused toovad meieni üle 300 aasta tagasi toimunud sündmuste tummad tunnistajad.

1710. AASTA KATKUKALMISTU TALLINNAS

Põhjasõja-aegne musta surma matmispaik avastati Tatari tänava trassitööde ning Tallinna Muusika- ja Balletikooli (MUBA) rajamise käigus. Kalmistu oli olnud kasutusel lühikest aega. Surnud olid sinna sängitatud korrapäratult ning kalmistul leidus arvukalt mitmikmatuseid ja ühishaudu.

Surnute juurest leitud paljud pandlad, nööbid, pliikuulid, püssiluku tulekivid, savipiibud ja Rootsi öörid viitavad asjaolule, et suur osa maetutest kuulus tõenäoliselt linna garnisoni. 1710. aasta epideemia tagajärjel suri linnas olnud 4000 sõdurist ligikaudu 3500, hinnanguliselt võis linnaelanikke hukkuda 8000 – 10 000 (üle 80%). Suurimast ühismatusest võetud vana DNA proovid kinnitavad, et tegu on katkukalmistuga.

Matmistihedus ei olnud suur, kuid kaksikmatuste ja ühishaudade rohkus viitab epideemiaga seotud surnuaiale. Peaaegu kõik hukkunud olid hauda asetatud selili-siruli, mõni külili või kõhuli. Üle poole maetutest olid sängitatud laudkirstus ja tihtipeale võis ühes hauas olla koos nii kirstus kui ka puusärgita maetuid.

Luustike puhastamisel avastati esemeid: brokaatpaelu, riidekinnitusi, vööosi, klaashelmestest keesid, sõlgi, sõrmuseid ja nuge, ühel juhul oli kaasa pandud luisk. Viis surnut olid maetud koos rahakukruga ja üks noormees oli sängitatud sõjavarustusega (püssikuulid, rapiir ja püssiluku tulekivid). See näitab, et katku surnutelt ei võetud tõenäoliselt midagi ära.

107 sängitatust 36 olid mehed, 47 naised ja 20 alaealised, lisaks neli täiskasvanut, kelle sugu polnud võimalik määrata. Naiste ja laste puhul võib tegu olla sõdurite perekonnaliikmete või linnaelanikega. Enamik surnutest olid noorukid ja noored täiskasvanud, alaealisi ning vanureid oli vähe. Mitme mehe ja naise üla- ja alalõualuu hammaste lõikepind oli lohku kulunud, mis viitab pikaajalisele piibusuitsetamisele.

1704. AASTA TARTU PIIRAJATE JA KAITSJATE MATMISPAIK

2021. aastal avastati Tartus Oa tänava uuendamise töödel ainulaadne matmispaik, kuhu olid suure tõenäosusega sängitatud 1704. aastal Tartut piiranud ja linna kaitsnud meeste surnukehad. Põhjasõja ajast on leitud küll üksikuid mitmikmatuseid, kuid nii suuri sõdurite ühishaudu pole Eestis ega ka naaberriikides varem kaevatud.

Kalmistu kohta puudusid igasugused varasemad teated. Kokku puhastati välja ligikaudu 90 skeletti, kes olid

sängitatud nelja ühishauda, kaheksasse üksik- ja kahte kaksikmatusesse.

Skelettide ülesvõtmisel leiti püssikuule, väikese välikahuri kuule ja õigeusu kaelariste. Esimeses ühishauas oli seitse, teises 16, kolmandas 44 ja neljandas kümme luustikku. Kolmes esimeses olid sõdurid visatud üksteise peale korrapäratult, risti-rästi. Teistmoodi paiknesid hukkunud neljandas ühishauas, kus nad olid rivis üksteise peal nii kõhuli kui ka selili, peaga edelasse suunatult.

Vene sõdurid olid suure tõenäosusega maetud teise ühishauda, millest leiti kuus õigeusu kaelaristi. Eestlastest kaitsjatele viitavad esemed kolmandast hauast, kust puhastati välja linna ja maa tavakalmistute leiuainesele omased Rootsi öör ja südasõlg. Luustikud kuulusid eranditult meestele, kellest enamik olid surres 17–25-aastased.

Skelettidel olid ainult surmavad vigastused, st kõik maetud hukkusid lahinguväljal või varsti pärast seda. Esialgsel vaatlusel puuduvad luustikel lähivõitluse jäljed (terariista traumad). Suurel osal tapetutest olid kuulihaavad, näiteks ühe mehe skeletis oli mitu püssikuuli ja üks pisema välikahuri kuul.

Vigastusi tuvastati surnutel üle kogu keha. Hulk püssikuule leiti koljude ja suuremate toruluude seest. Kuulid olid luu sageli kildudeks purustanud. Mitmel juhul oli löök peast poole ära rebinud.

Tulirelvavigastuste rohkus viitab sellele, et vastane surmati distantsilt. Võimalik, et sõdurid tapeti linnamüüridele tormi joostes, mille käigus kandsid ränki kaotusi mõlemad pooled. Ajaloolaste hinnangul tapeti kaitsjaid piiramise vältel umbes 700 ja ründajaid ligikaudu 4000.

Leitud matmispaigad toovad meieni üle 300 aasta taguse sõja jõhkruse ja ühiskonna haavatavuse epideemiate suhtes, mille eest ei ole siiani keegi kaitstud. Mõlema kalmistu uuringud on suure teadusliku väärtusega ka väljaspool Eestit, kuna kindla sõjasündmuse või haiguspuhangutega seotud kalmistud on pigem harv leid. Käimasolevad osteoloogilised ja keemilised analüüsid võimaldavad edaspidi saada nende karmide aegade kohta veel mitmekülgsemaid teadmisi.

Leitud matmispaigad toovad meieni üle 300 aasta taguse sõja jõhkruse ja ühiskonna haavatavuse epideemiate suhtes, mille eest ei ole siiani keegi kaitstud.

1. Tüüpilise pikaajalise piibusuitsetaja lohku kulunud hambad Tallinna katkukalmistult. Foto Janika Viljat
2. Ühishaud Tallinna 1710. aasta musta surma matmispaigal. Foto Martin Malve
3. Põhjasõja-aegne ühishaud Tartus Oa tänaval. Foto Martin Malve
4. Kuulivigastusega mehe kolju teisest ühishauast Tartus. Foto Janika Viljat

1

2

3

4

Sander Jürisson, Kadi Karine, Maili Roio

80 aastat Juminda miinilahingust

2021. aasta augusti viimastel päevadel möödus 80 aastat lähiajaloo ühest ohvriterohkeimast meretragöödiast, mis viis märga hauda hinnanguliselt 15 000 inimest. Et meenutada Eesti mälukultuuris Juminda miinilahinguna tuntud sündmust, avas Eesti Meremuuseum 28. augustil Tallinna Lennusadamas näituse „Põrgu Läänemerel. Juminda meretragöödia 1941", Muinsuskaitseamet osales aga toimunu uurimises Soome lahel.

Teise maailmasõja keerdkäikude üks süngeid lehekülgi rullus lahti 1941. aasta suve lõpul Eestis, kui Eesti okupeerinud punavõim pidi siit kiirustades evakueeruma. 22. juunil alanud Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelises sõjas edenesid Saksa väed kiirelt ida poole ning ületasid juba 7. juulil Eesti lõunapiiri. 7. augustil jõudsid nad Soome laheni, lõigates maismaa poolt läbi Nõukogude vägede ja Balti laevastiku peamise baasi Tallinna ühendusteed Leningradiga.

Lahing Tallinna pärast algas 20. augustil. Nõukogude vägedel oli oma positsioonide kaitsmisega raskusi ja nad hakkasid tegema ettevalmistusi evakueerumiseks laevadel. 26. augusti varahommikul paluski Loodesuuna sõjanõukogu Nõukogude armee ülemjuhatuselt luba lahkuda meritsi Tallinnast Kroonlinna. Mõne tunni pärast saadi Stalini ja Molotovi allkirjadega luba jätta Tallinn maha. Esimene konvoi asus teele 28. augusti lõunal, viimased laevad väljusid alles hilistel õhtutundidel.

Umbes 225 välja sõitnud laeva koos ligikaudu 42 000 inimesega pardal – sealhulgas tuhanded vabatahtlikult või sunniviisiliselt kaasa läinud eestlased – ootas ees karm teekond. Soome merevägi oli nimelt alustanud Juminda poolsaare ümbruse mineerimist juba jaanipäeva paiku ja augusti alguses liitusid nendega ka sakslased. Nii varitsesid Tallinnast lahkujaid tuhanded meremiinid ja lõhkepoid. Miinidega võrdset ohtu kujutasid endast Soomest startinud Saksa lennukid, samuti Juminda poolsaarele üles seatud suurtükid.

Loetud tunnid pärast Tallinnast teele asumist uppus miinilahingu esimese ohvrina Eesti aurik Ella umbes 700 inimesega. Järgneva ööpäeva jooksul tabas Ellaga sarnane saatus kümneid laevu ja tuhandeid inimesi: meremiinid ja Saksa lennukid olid võrdselt hukatuslikud, viimased ennekõike miinitõkke ja Suursaare vahelisel alal. Kokku hukkus sel teekonnal hinnanguliselt 15 000 inimest. Laevu jäi merepõhja vähemalt 60, millest 19 olid sõjalaevad ning ülejäänud abi- ja transpordilaevad. Enamik laevu uppus Juminda poolsaare kohal Eesti vetes, teine hukkunud laevade ulatuslik kontsentratsioon on Suursaare juures Venemaa vetes.

Terminit *miinilahing* hakkasid juba sõja ajal kasutama sakslased. Algul levis see küll kujul *Tallinna miinilahing*, ent üsna varsti võeti laialdasemalt kasutusele väljend *Juminda miinilahing*, kuna peamine sündmustik toimus Juminda neeme lähedal. Vene ajaloolased tähistavad toonaseid sündmusi peamiselt nimetusega *Tallinnast äraminek* või *kangelaslik läbimurre*.

JUMINDA UURINGUD

Hoolimata sellest, et Juminda miiniväli on tunnistajaks lähiajaloo ühele olulisimale konfliktile merel, ei ole seda ala veel põhjalikult uuritud. Suurimad saavutused on olnud seni seotud vrakkide lokaliseerimise ja kindlaks tegemisega. Nii Eesti kui ka Venemaa vetes on kokku kindlalt identifitseeritud 24 vrakki.

1. Soome mereväelased miine veeskamiseks ette valmistamas. Foto Ragnar Meinander, Soome sõjamuuseum

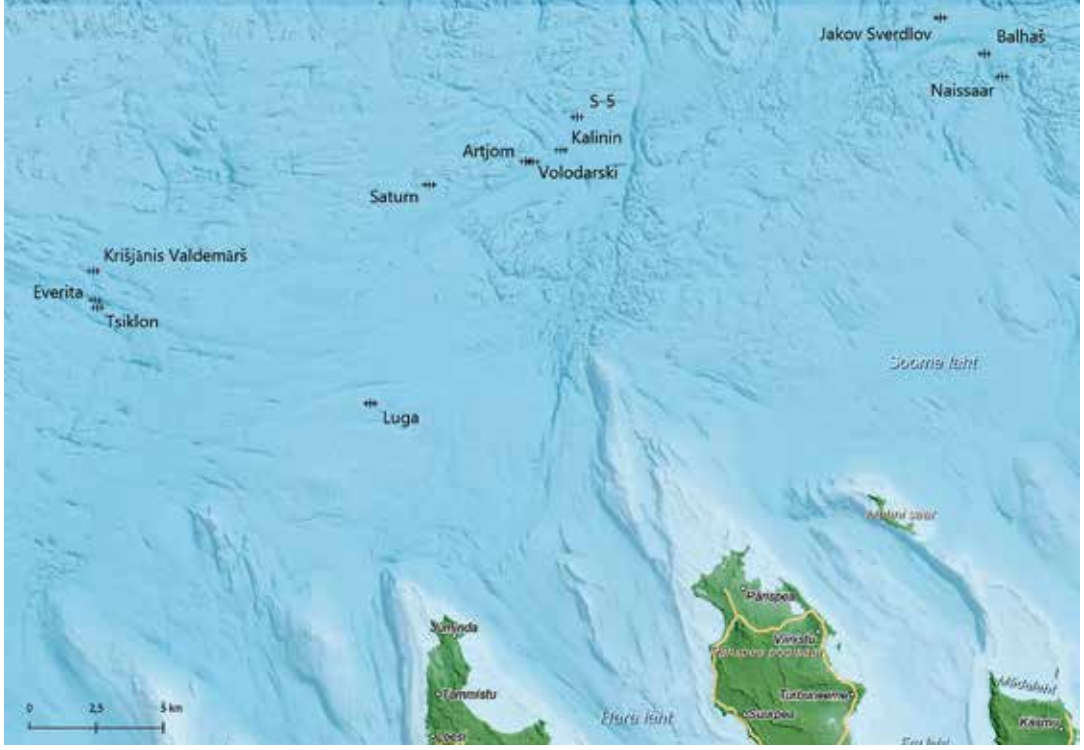

2

Esmajoones on oma osa muidugi sellel, et Nõukogude okupatsiooni ajal oli meri vrakkide otsimiseks praktiliselt suletud. Kui merel praegu enam uuringuteks takistusi ei ole, siis Venemaa arhiivides on neid endiselt peaaegu võimatu teha. Niigi keerulise sündmuse objektiivseks uurimiseks on vaja aga analüüsida mõlemat allikat.

Tänu merealade mõõdistamise tehnika arengule on vrakkide leidmine ainult vahendite, aja ja ilma küsimus. Nii ongi Eesti merekaardil kantud Juminda kohale suur hulk vrakke, mis on lokaliseeritud Transpordiameti süstemaatiliste merepõhja mõõdistustööde käigus. Sellegipoolest ei saa väita, et kõik vrakid on sel alal leitud. Iga sonariotsing on toonud kaasa uut infot vrakkidest, sealhulgas neid, mis on seotud Teise maailmasõja sündmustega kui ka vanadele purjelaevadele osutavaid leide.

Esimesed kolm Juminda miinilahingus uppunud alust tegid kindlaks Eesti sukeldujad 1988. aastal Suursaare ümbruses praeguse Venemaa vetes. Järgmised avastused tehti alles 21. sajandil. Enamik hukkunud laevadest asub ligikaudu 70–100 meetri sügavusel, kus on Läänemeres sukeldumine tehniliselt raske. Peale sügavuse tuleb seal arvestada külma veetemperatuuriga ja sageli ka piiratud nähtavusega.

Nende Juminda miinilahingu käigus Eesti vetes uppunud laevade kindlakstegemisse ja otsimisse on märkimisväärse panuse andnud Soome sukeldujad. Kindlalt identifitseeritud on 12 vrakki. Soome sukeldumisklubi Divers of the Dark on neist identifitseerinud kaks (allveelaev S-5 ja hävitaja Artjom) ning Soome ettevõtte SubZone Oy eestvõtmisel on identifitseeritud viis vrakki (päästelaev Saturn, transpordilaev Luga ning hävitajad Volodarski, Jakov Sverdlov ja Kalinin). Viimased kaks on tehtud kindlaks koostöös Vene sukeldumisklubiga UWEX. Eesti Meremuuseumi pikaaegne teadur Vello Mäss on koos Tuukritööde OÜ-ga identifitseerinud jäämurdja Krišjānis Valdemārs vraki.

Näitus tuginebki suuresti sündmuse osaliste mälestustele. Need on traagiliste ajaloosündmuste ühed siiraimad vahendajad, mis avavad osalejate kogemust ja emotsioone.

2. Eesti vetes identifitseeritud vrakid. Kaart Maili Roio, Muinsuskaitseamet. Aluskaart Maa-amet

3. Kaubaaurik Naissaar 1930. aastatel. Foto Eesti Meremuuseum

3

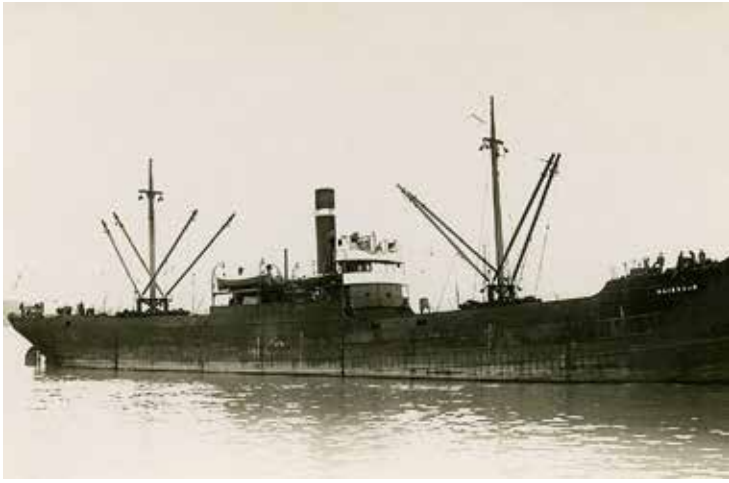

4. Koos kaubaaurikuga Naissaar hukkus hinnanguliselt üle 1500 inimese. Foto Ivan Borovikov, UWEX, Muinsuskaitseamet 2021

5. Näitus „Põrgu Läänemerel. Juminda meretragöödia 1941“ Lennusadamas. Foto Hendrik Osula

4

2021. aasta suvel tegid Muinsuskaitseamet ja UWEX Juminda miiniväljal ühiselt kaks nädalat välitöid seoses 80 aasta möödumisega sellest traagilisest sündmusest. Eesmärk oli filmida kaardistatud vrakke, et neid saaks identifitseerida. Kümne sukeldumise käigus identifitseeriti neli vrakki: transpordilaevad Everita, Balhaš ja Naissaar ning vahilaev Tsiklon.

MÄLESTUSTEGA PÕIMITUD NÄITUS

Suure osa uppunud laevade viimast puhkepaika ei tea me siiani. Eeskätt Juminda poolsaare ümbruses toimunud sündmused võtab väga tabavalt kokku Soome mereväeohvitser Per-Olof Ekman: „Olles vahipostil 28. augusti ööl, pean ütlema, et ma ei ole oma elus näinud suursugusemat tulevärki! Eriti märkas seda, kui mõni sõjalaev oma laskemoonalaadungiga jooksis miinile – siis sätendas see nagu jõulupuu säraküünal. See oli jubedalt võluv, kuid milline tragöödia!“[1]

Lennusadamas 2023. aasta jaanuarini avatud näitus tuginebki suuresti sündmuse osaliste mälestustele. Need on traagiliste ajaloosündmuste ühed siiraimad vahendajad, mis avavad osalejate kogemust ja emotsioone. Nii nagu mälestustega ikka ei saa neid siiski võtta absoluutse tõe allikatena, kuna olukorra tajumine ning detailide taasloomine aastate pärast on individuaalne ja enamasti loominguline. Teise maailmasõja kontekstis on lisategur ideoloogiline tahk, mis on eelkõige mõjutanud nõukogude ajal kirja pandud meenutusi.

Museaale pole sündmusest Eesti muuseumide kogudesse paraku palju jõudnud. Küll on aga näitusel eksponeeritud kaks teekonna läbinud kõnekat osalist: teadaolevalt ainsad praeguseni säilinud laevad jäälõhkuja Suur Tõll ning allveelaev Lembit.

Suurelt Tõllult evakueerunutelt pärineb ka hulk näitusel kasutatud mälestusi, millest on ehk üks sümboolseimaid katlakütja Kalju Sepa öeldu: „Olin hirmu tundmiseks vist veel noor ja rumal, 20-aastaseks olin saanud alles 12. aprillil, aga kui nägin Juminda poolsaare juures laevu üksteise järel hukkumas, alul tulesähvatus ja siis veesammas, oli tunne nagu parima sõbra haual.“

Juminda miiniväli on suurimaid merehaudu ja puudutab lähedalt tuhandeid perekondi, kelle lähedased kaotasid sealse tragöödia tõttu elu.

[1] Näituselt „Põrgu Läänemerel. Juminda meretragöödia 1941“.

5

Nele Kangert, Liivi Varul

Lõmala neiu muinasaegne luustik

2021. aasta üks märgilisemaid leide pärineb Lääne-Saaremaalt: detektoristide otsingu käigus tulid Lõmala küla heinamaalt välja kaelavõru ja inimese kolju katked. Leidjad Klaus Treimann ja Roland Koit teavitasid võimalikust matusest kohe Muinsuskaitseametit ja tänu sellele õnnestus korraldada arheoloogilised päästekaevamised.

Kaevamistel paljastus kõigest 15 sentimeetri sügavusel kiviklibuses künnikihis haualohk peaaegu tervikuna säilinud luustikuga, mille kolju oli varasemate künnitööde käigus osaliselt lõhutud. Luude asend, kirstunaelad ja puidujäänused osutasid, et surnu oli maetud kirstus.

Luude arengu põhjal võib öelda, et tegemist oli noore inimesega, tõenäoliselt umbes 15–19-aastase neiuga. Hammastel olevad jooned ja vaod annavad tunnistust lapsepõlves kogetud füsioloogilisest stressist, mida tõenäoliselt põhjustas alatoitumus. Ehitud kadunu oli hauda sängitatud surirõivastes. Kaela piirkonnast leiti pronksist kaelavõru, sõlg ja klaashelmestest kee, mille põhjal saab matuse dateerida hilisrauaaega (11.–13. saj).

Elevust tekitas osaliselt säilinud peaehe: kolju, kaelalülide ja parema abaluu taga paiknenud pronksspiraalid ja -ketid, mis suuremas osas õnnestus kaevandist üles võtta monoliidina. Praegu jätkatakse luustiku ja esemete uurimist laboris ning matusekoha analüüsi. Ehkki paljud küsimused on veel vastuseta, on selge, et see tähelepanuväärne leid täiendab tuntavalt meie arusaama Saaremaa muinasaja lõpuosast.

1. Neiu kaelapiirkonnas oli säilinud klaashelmestest kee. Foto Jaana Ratas
2. Muinsuskaitseameti arheoloogid dokumenteerimas luustiku leiukohta aprillis 2021. Foto Roland Koit

1

2

Ivar Leimus

Ontika aare

1

2

1. Aastaarv 277 AH Ontika aarde noorimal mündil. Foto Ivar Leimus
2. Senitundmatu araabia järelmünt Ontika aardest. Foto Ivar Leimus

Aprillis 2021 avastas hobiotsija Ida-Virumaalt Ontika külast mündiaarde. Leid koosnes 50-st islami dirhemist, mis olid Eestis kuni 10. sajandi lõpuni levinuimad mündid. 48 dirhemit olid lasknud lüüa Abbassiidide dünastia kaliifid, ülejäänud kaks kujutavad endast teadmata kohas vermitud kirjaoskamatuid järelmünte. Noorim münt kannab aastaarvu 277 hidžra järgi (= 890/1 AD).

9. sajandi mündiaarded on Eestis haruldased. Seni teadsime siit kõigest viit niisugust leidu, kusjuures mitte ühtki sajandi lõpust. Niisugune ajaline jaotus vastab Põhja- ja Ida-Euroopa laiemale üldpildile. 880.–890. aastatest pärineb ainult seitse aaret Ojamaalt, kaks Poolast ja Ukrainast, nüüd üks ka Eestist.

Ontika aarde asukoht täiendab siinset rikkaliku leiukaarti. Kohtla (noorim münt 837/8 AD), Erra-Liiva (977/8), Aa ja Vainu (955/6) kõrval on see vähemalt viies dirhemitest koosnev aare sellest piirkonnast. Kui aga võtta arvesse ka 11.–12. sajandi alguse peitvarad, siis ulatub piirkonna mündiaarete koguarv üle paarikümne. Niisugune muinashõbeda kontsentratsioon viitab Purtse sadamakoha erakordsele tähtsusele viikingiaja Eestis.

Arheoloogia Rannu Martini kirikus

Uuringud: MTÜ Õpetatud Eesti Selts (Heiki Valk)
Ehitus: Rehe Ehitus OÜ
Tellija: EELK Rannu Püha Martini kogudus

Rannu kirikus kaasnesid põranda vahetusega arheoloogilised uuringud. Metallidetektoriga vaadati läbi põranda all olev vammiga saastunud puitu sisaldav liiv ja matmisel segatud mullakihi ülaosa.

Põhjalöövis, kus uuringud ulatusid põrandast kuni 50–60 cm sügavamale, tulid õhukese mullakihi all nähtavale põrandatalasid niiskuse eest kaitsnud, sajandite vältel kohendatud ja lapitud mördist aluspõrandate jäänused. Löövi idaotsast leiti Poola-aegse altari vundamendiase.

Šurfidest koori nurkades ilmnes, et keskaegne vundament on ehitatud kahes järgus: leitud kahest soklist ülemine oli praegusest põrandast ligi pool meetrit, alumine aga üle meetri allpool. Sellest veidi sügavamal olnud mördist aluspõranda alla jäid veelgi varasemad matused. Pikihoone keskelt leiti kahe piilari vundamendid.

Haudadega segatud pinnasest leiti ligi 780 münti ja mündikatket, millest u 240 on tugevasti tuld saanud ja pärinevad kirikusse sisse põlenud peenrahakassast. Põleng, millele järgnes kiriku põhjalik uuendamine, toimus 1400. aasta paiku. Vanimad mündid on vermitud Ojamaal 1220. ja 1280. aastate vahemikus ja ühele neist pole maailmast vasteid teada. Rahade järjepidev jada ulatub 19. sajandi keskpaigani.

Ehteleiud segatud pinnasest näitavad, et matmine algas juba 13. sajandi keskpaiku, võib-olla ka varem. Maapind kiriku ümbruses oli esialgu nüüdsest ligi meeter madalamal, kuid enne kivikiriku ehitamist on lohukoht kruusaga täidetud. Pole teada, miks rajati kirik ja kalmistu lohualale. Midagi pidi seal olema juba varem.

1

2

3

4

1. Rannu Martini kirik. Foto Heiki Valk
2. Arheoloogilised kaevamised kiriku põhjalöövis. Foto Heiki Valk
3. Keskaegse piilari detail orelirõdu kandeposti all. Foto Heiki Valk
4. Poola-aegse altari ase põhjalöövi idaotsas. Foto Heiki Valk

Villu Kadakas

Ehitusarheoloogia Kolga mõisa peahoones

Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise eriala üliõpilaste praktikal uuriti 2021. aasta juunis Kolga mõisa peahoone ehituslugu. Maja seni tuvastatud vanimad osad pärinevad 1760. aastatest, kuigi ammu on oletatud, et krohvikihtide taga peituvad kohati märksa vanemad müürid.

Viimistluskihte ulatuslikult eemaldamata on vanimaid müüre avastada raske, mistõttu läheneti neile kaudseid teid pidi. Arheoloogiapraktika käigus kaardistati vähesed teadaolevad keldriruumid, uuriti ja kontrolliti mitmesuguseid jooniseid, otsiti suletud keldriruume ja sekundaarses kasutuses puitdetaile ning vaadeldi läbi aukliku krohvi paistvaid paeseinu, samuti vanemaid viimistluskihte. Uuringu sekkuv osa piirdus pinnasešurfidega maja esi- ja tagafassaadi ääres eesmärgiga leida suletud keldrite aknaid, samuti püstvuuke, mis võiksid tõendada algse maja pikendamist.

Maja pikendamist tõendavaid püstvuuke ei leitud; samuti selgus, et koos põhikorpusega on ehitatud keskrisaliidi eenduv osa. Vuuk avastati lõunarisaliidi ja peafassaadi vahelt, mis näib osutavat asjaolule, et kui maja pindala on üldse kunagi suurendatud, siis lisati pigem külgrisaliitide eenduv osa.

Hoone algset suurust ei aidanud selgitada ka suletud keldrite otsimine, sest keldriaknaid teadaolevatele lisaks ei leitud. Võimalik, et suletud ja akendeta ruume on maja all veel, nagu rääkisid varem hoones töötanud kohalikud, kuid nende avastamine on ilma põranda ulatusliku lõhkumiseta lootusetu.

Sisulisi tulemusi saadi hoone varasema ehitusloo kohta seevastu sealt, kust neid ei oodatud. Fuajees avastati puidust ehitusosad, mis suure tõenäosusega pärinevad 17. sajandi hoonest. 1760. aastatel ehitatud peatrepi aluse kambri puidust seinatahvli tagaküljel on pintsli ja musta värviga aastaarv 1669.

Trepialuse kambri kahe seinatahvli ja nende vahel asuva uksetahvli nurkade kujundus erineb trepi ülejäänud tahvlitest. Tõenäoliselt pärinevad need 1660. aastatel ehitatud trepist või mõnest kapist ning neid on sajand hiljem uue trepi ehitusel taaskasutatud.

Teine üllatus ilmnes fassaadide viimistluse vaatlemisel. Krohvist liseenide ja karniisiga barokne kujundus on säilinud ainult tagafassaadil (ja põhjaseina idaosas), kuid peafassaad ja otsaseinad on 19. sajandil saanud uue, klassitsistlikus stiilis kujunduse koos keskrisaliidi kolmnurkviilu ja sammasportikusega. Seniste oletuste järgi lisati just selle ümberehituse käigus ka külgrisaliitide eenduvad osad.

Kõigepealt avastati, et tagafassaadi liseenide vahelised pinnad olid olnud kunagi kaetud malahhiitrohelise värviga, mille jäänused on säilinud väikeste pleekinud laikudena. Teiseks leiti maha raiutud liseenide ja malahhiitrohelise värvikihi jäänused ka peafassaadil, sealhulgas pea- ja külgrisaliitide eenduvatel osadel. Seal on need kohati aimatavad läbi hilisemate kihtide: värv kumab läbi 19. sajandi krohvi ja selle praod märgivad kunagiste liseenide piirjooni.

Järelikult ei lisatud külgrisaliitide eenduvaid osi mitte 19. sajandil, vaid need olid olemas juba hiljemalt 1760. aastatel. Klassitsistlikul ajastul on kõigile kolmele risaliidile lisatud ainult kolmanda korruse seinad ning keskrisaliidi ette kolmnurkviiluga sammasportikus.

1

2

1. Kolga mõisa barokse viimistlusega tagafassaad. Foto Martin Siplane

2. Vuuk lõunarisaliidi ja peafassaadi vahel. Foto Villu Kadakas

Oliver Orro

Ma räägin sulle selle loo ära!

Mõnusaid jutte Mati Mandeliga

MK AP 20 21

ELUTÖÖPREEMIA

Muinsuskaitseameti seekordne elutööpreemia laureaat, Eesti Ajaloomuuseumi teadur Mati Mandel on üks Eesti kogenumaid arheolooge, kuid on tegelenud ka lähiajaloo teemadega. Eriti suured on tema teened Lihula ja laiemalt Läänemaa muististe uurimisel. Mati Mandelit intervjueeris Agne Trummali nimelise noore muinsuskaitsja preemia pälvinud Oliver Orro.

Mati, kuidas Sinust üldse arheoloog sai?
Mina sain arheoloogiks tänu sellele, et sattusin peale ülikooli kolmandat kursust Vello Lõugase juurde kaevama. Muidu minust ilmselt arheoloogi poleks saanud. Oli alles mees! Me teeme praegu temast muide raamatut, ta on seda väärt!

Ta oli algataja, innustaja, seletaja ja üldse polnud kade millegi peale ja oli väga-väga hea suhtleja. Minul oli temalt päris palju õppida ausalt öeldes. Ja tänu sellele ma siis hakkasingi arheoloogiaga tegelema: tegin ühe kursusetöö arheoloogiast ja diplomitöö Eesti mõõkadest.

Lõugas kaevas Kõmsil. Kõmsi kaevamised olid väga huvitavad ja mina jäin siis sinna. Lõugas tormas siis küll Tallinna vahet ja Irud ja Saaremaa asjad, mis tal olid kõik … Muudkui võtsime järjest ette seal kalmeid, huvitavad kalmed juhtusid mulle. Hakkasingi põhiliselt kalmeid kaevama: edasi Lihula kalmet – avastasin seal, et 5.–6. sajandi värk –, siis veel kaks tarandkalmet Poanses kaevasin, siis tulid juba sellised muinasaja lõpu kalmistud.

Lihula on olnud Sinu elus tähtsal kohal? Oled Sa pärit Läänemaalt?
Läänemaaga mul tegelikult perekondlikku seost ei ole. Ma juhtusin sinna pigem Lõugase kaudu. Sa tead ju, mis Lihula endast kujutab – täielik ajaloo Meka. Kui 1980. aastatel hakati kultuurimaja ehitama Lihulas ja see plats tulevase kultuurimaja alt oli juba ära lükatud, läksin ja vaatasin, et seal servas on must kiht, must tahmane kiht: kultuurkiht raudselt!

Siis hakkasime seal kaevama, aga meie ei osanud toona muidugi arvata, et me satume kohe, nii kui labida maasse lööme, 13.–14. sajandisse. Ega seal kuni mõisa praeguse peahooneni ei olegi midagi hiljem eriti asunud. Ainult viinaait on ehitatud sinna kuskil ehk juba Rootsi ajal.

Igal pool on niimoodi, et lööd labida maasse ja juba 14. sajandi leiud tulevad. Siis ikkagi nii hoolikalt tegime, kui me saime. Tollal sõelumist ei olnud, pärast tuli juba mulla sõelumine ka, hiljem, kui viimaseid kaevamisi tegime.

No ja siis muidugi tekkis mõte, et peaks Lihula keskaegset linnust väheke vaatama. See oli tollal võssa kasvanud. Ja siis me mõtlesime, et võtaks vana väravakäigu koha ja kaevaks lahti.

1. Mati Mandel. Foto Ulla Kadakas

Aastatel 1990–1992 saime raha kaevamisteks Haapsalu täitevkomiteelt, mis muutus siis maakonnavalitsuseks. Kaevasime müürid kõik lahti ja siis, 1993, oleks olnud vaja konserveerida – ja mitte kopikatki enam ei tulnud, mitte mingit raha! Oli ka probleem, et kuidas siis konserveerida. Keegi ei osanud midagi öelda, sest kivi, mis seal on, on lagunev kivi, täiesti vilets kivi, kus on palju savi sees.

1994 saime juba natuke raha konserveerimiseks. Kolm meest tegid meile tööd. Alumised kivid olid säilinud, aga muidu oli lagunenud, ja sinna ladusid nad peale paar-kolm kihti kivi, ehitasid talle nagu kasuka peale.

Järgmisel aastal me otsustasime ise teha. Teeme ise edasi – mis seal keerulist on! Ja hakkasimegi tegema. Tõime lubjasegu, tead, sealt Palivere kruusaaugust, Palivere tehas oli vedanud oma jäägid sinna. Panime natuke tsementi hulka. Ladusime kõik üles, läks mitu aastat, 1994–1996.

Oli veel natukene vaja teha, kuid siis sõitis Muinsuskaitseamet meile selga. Õnneks tollal ei olnud mobiiltelefone ja mulle helistati Lihula kultuurihoonesse, et „Mandel on seal väga suurelt lahti kaevanud ja nüüd teeb kõik, mida vaja ei ole“ ja „Otsemaid tööd seisma panna: homme tuleb komisjon!“

Noh, mina siis kuulasin seda ja läksin poiste juurde: „Nii, poisid, nüüd paneme nii kaua tööd, kui veel valgust on täna. Oleme õhtuni, katsume kõik enne komisjoni valmis jõuda.“ Jõudsimegi kõik valmis. Mis meil vaja oli teha – kõik müüritud seisus, nii nagu praegu ongi need ääred –, kõik tegime ära.

Järgmisel päeval tuli komisjon. Üksteise võidu sõimasid, et mina olen liiga palju lahti kaevanud, valesti kõik konserveerinud. Ja et „Mandel ehitab linnust üles“ – põhiliselt just see. Aga kuidas konserveerida tuleks, seda ei öelnud mulle keegi. Ja siis pärast mind tänitati ka, mitu korda ikka muinsuskaitse nõukogus, et ikka kõik valesti teinud. Aga kuidas õige oleks olnud? Üks mees pakkus, et midagi ei peagi välja paistma: „Tee suur liivamägi sinna peale!“

Ja siis paar aastat hiljem nägin Tartus, et linnamüüri oli tehtud täpselt samal meetodil, kui meie olime Lihulas teinud. Ainult et nad olid selle teinud raudkividest kõik. Ja see oli neil ümber kukkunud, sest kivide tasakaal ei olnud ilmselt päris õige. Mulle öeldi ka, et „Järgmiseks aastaks on sul, Mandel, Lihulas müürid kõik kokku varisenud“. Aga see püsib seal siiamaani. Vot see oli esimene niisugune sõda mul Muinsuskaitseametiga.

Sul on oma osa selles, et Lihula mõisast sai muuseum.

Mulle sattus niisugune hea seltskond huvilisi kaevamistele. Ja näiteks üks mees 1976. aastal tuli mulle koolipoisina kaevama – siiamaani käib. Tegime selle seltskonnaga isegi fondi Keskaegne Lihula, hiljem sai sellest MTÜ.

Meil oli idee teha muuseum Lihulasse. Mõisahoone oli kõige parem variant, kohe sealsamas. Mõisa sai tagasi inimene, kes elas Ameerikas, ja ma rääkisin talle selle asja ära: „Teeme siia muuseumi, ära müü seda maha kellelegi välismaalasele!“ Muidu on nagu Matsalu mõis: laguneb ära ja keegi ei saa juurde enam ja nii edasi.

Ja kujuta ette, see inimene sai aru ja kinkiski meie fondile mõisa ära. Pärast me jagasime mõisa vallaga kaasomandisse. Meie ei tee seal enam suurt midagi, kõik on juba vanaks jäänud ka. Aga see, et me saime sinna muuseumi teha, oli muidugi suur asi. Lennart Meri andis mulle Valgetähe teenetemärgi selle eest. Nüüd ma mõtlen: see mõis oleks väga hästi võinud ka käest ära minna. Jama oleks olnud.

Kuidas arheoloogiliste kaevamiste süsteem nõukogude ajal käis? Sinu kaevamised on olnud ju pigem teaduskaevamised, mitte päästekaevamised. See ei saanud ju nii olla, et sa lähed kuhugi ja vaatad: oi, ma tahan hakata siin kaevama. Kust see tellimus tuli? Kas see käis Ajaloo Instituudi alt?

Jah, siis oli Ajaloo Instituut. Arheoloogiasektoril olid koosolekud ja arutati, mida Eestis oleks vaja, kus kohas uurida. Praegu ei ole Eestis niisugust süsteemi, et keegi kuskil vaataks, mida on vähem uuritud, et seda keegi uuriks. Mitte midagi ei ole. Kõik on kadunud.

Kui kedagi professorit midagi huvitab, eks siis ikka uuritakse ka, jah, kui mingi raha saadakse veel kuskilt.

2

2. Kõmsi kaevamistel korraldatud näitus 1979. aastal. Foto SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, HMF 1388:46 Ff

3. Mati Mandel ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse kuu Kullamaa päeval 15. mail 1985. aastal. Foto SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, HMF 1432:4 Ff

Aga see ei pruugi olla see, mida oleks kõige rohkem vaja. Ma mõtlesin, et ülikool võtab selle üle, aga Tartu Ülikool on muidugi ennekõike huvitatud oma õppetööst.

Nõukogude ajal, kui sa lõpetasid ülikooli, said kohe õiguse kaevata. Tänapäeval ei ole nii, sa pead viis aastat kellegi juures praktiseerima. Aga praktiseerida kellegi juures suurt ei olegi, sest arheoloogid kaevavadki nüüd linnas ainult. Maal ei oska ega taha keegi midagi kaevata. Mina olen viimane, kes kalmeid näiteks kaevab, ja Marika Mägi Saaremaal. Ja kõik. Varsti pole meid ka ja siis peavad kõik hakkama asja algusest peale õppima.

Kuidas kaevamiste organiseerimine nõukogude ajal oli? Kaevamistel juhtus ilmselt nii mõndagi. Üks meeldejääv lugu juhtus Lihulas 1974. aastal. Leidsime kalme ja puhastasime selle välja. Aga siis – kuidas ülevalt pildistada? Ülevalt pildistamine oli üldse igavene jama, vanasti ei olnud ju droone ega midagi.

Kõmsis proovis Lõugas tuulelohet, aga kukkus see lohe alla ja aparaat puruks ja ei midagi. Hiljem oli selline kolmjalg, mis pandi kaevandi kohale ja kuhu aparaat üles tõmmati. Seal ikka tulid moonutused kaadri servades sisse, illustratsiooniks olid need pildid head, aga fotoplaane neist kokku panna ei saanud.

Ja siis, kui me Lihulas kaevasime, nägime ühte auto-tõstukit. Organiseerisin selle haltuura korras: „Annan sulle kahekümneviieka, tuled teed pildid ära.“ Esimene kord käis kogenud mees. Laskis tõstukikorvi üles, tegime pildid ära. Teist korda oli veel vaja pildistada. Saime sama masina, aga oli mingi noor kutt, kes ei tundnud ilmselt masinat. Meie fotograaf läks üles korvi ja see poiss laskis

3

No kujuta ette, kui sa võtaks dokumendil arhiivis teatud sõnad vahelt välja – no mis dokumenti sa loed pärast veel? Aga nad lõhuvad ju niimoodi auguliseks need.

korvi kuidagi hooga üles, aga see läks nähtavasti mingitest jätkudest välja. Nii et see ei tulnud enam alla tagasi, vaid hakkas vaikselt viltu vajuma. Sellel masinal ei olnud käppasid ka, mis külje pealt oleks toetanud. Jagasin kohe asja, et see on suur jama.

Õnneks oli seal kõrval KEK[1], hüppasin ratta selga. Aga oli reede õhtu – mõtlesin, et kui ongi kohal mõni mees, on purjus. Ja kujuta ette, seal kraana kõrval oli masinamees, ei olnud purjus ega midagi. Ma ütlesin: „Kuule, nüüd lähme sinna, üks mees saab kohe surma!“ Kui sinna jõudsime, oli juba niimoodi vajunud (näitab käega tugevat kallet – O. O.). Oleks natuke veel, oleks ümber kukkunud ja mees oleks surma saanud, raudselt. Viieteist meetri kõrguselt viskab … Siis ei olnud muud, kui panime selle kraana noka hoidma tõstukikorvi. Nüüd ei olnud seda ohtu, et ta ümber kukub, aga alla oma meest korvist ikka ei saa. Siis panin tuletõrjesse! Õnneks Lihulas oli tuletõrje olemas tollal. Jällegi mehed olid kohal, võtsid seal vist napsu küll, aga tulid oma autoga meile sinna. Tuletõrjeauto redel aga ei ulatanud nii kõrgele, umbes kolm meetrit jäi puudu! Lõpuks visati fotograafile köis üles. Ta tuli köiega redeli peale ja sai alla.

Üks natuke provokatiivne küsimus ka. Sina oled just palju kalmeid kaevanud. Kõikidel arheoloogidel, kes selle valdkonnaga tegelevad, on kindlasti enda jaoks välja mõeldud vastus ka sellele küsimusele, mis paratamatult kerkib: mida need inimesed, kes tol ajal elasid, kalmete kaevamisest arvaksid? Kas meie praegune teaduslik uudishimu on piisav põhjendus, et nende hauarahu segada?

Minul on põhimõtted olnud kogu aeg sellised, et me peame nendega, sellega, mis me sealt kaevame, käituma nii hästi, kui me vähegi saame. Ei tohi selle üle irvitada ega midagi niisugust. Need asjad peab korralikult kokku korjama, pakendama, eks ole – see on teaduse huvides. Kui praegu veel teadus ei tea, siis võib-olla kümne aasta pärast saab sealt rohkem.

Näiteks kui meie kaevasime esimesed kalmed, veel ka 1990. aastate algul, ei toimunud mingeid luude uuringuid. Aga me korjasime luud kokku, pakkisin korralikult kõik ja pärast tehti isegi ju kindlaks vigastused ja kõik asjad, mis luudel on. Ja isegi põlenud luude põhjal tehakse kindlaks, kes on mees, kes on naine, kui vana umbes ja nii. Siis me teadsime, et välismaal kusagil tehakse ja, vot, korjasime tuleviku jaoks.

Üks suuremaid töid on mul olnud Maidla muinaskalmistu kaevamine. See algas päästekaevamistena, kolhoosiaja lõpus pidi see kõik minema põllu alla. Seal meil jäid tööd lõpuks pooleli. Ei tulnud sinna mingit põldu, jäid sellised mulla- ja kivihunnikud.

Kui Eesti sai jälle iseseisvaks ja inimene sai need maad tagasi, siis me vaatasime, et nii ei sobi jätta, ja läksime sinna tagasi. Nüüd hakkasime seda mulda muu hulgas siis ka läbi sõeluma. Saime sealt veel leide.[2]

Kalmetega seoses on probleem, milles ma ka ei ole rahul muinsuskaitsega. Seadus tehti niisugune, et detektoristidel on täielik vabadus tegutseda, ja niisuguseid

4. Arheoloogilised kaevamised Lihulas 1987. aastal. Foto Mati Mandeli kogu

4

kalmeid, kus on kivistik peal – nad lõhuvad isegi neid. Aga osadel ei olegi kivistikku, ongi lihtsalt väli, ja seal on põletusmatused kaevatud maa sisse. Väga huvitavad kalmed, kuskil 7.–8. sajandil hakati matma sellistesse. Neid lõhutakse – vaat see on hauarahu rikkumine! Mina olen viimasel ajal just selliseid kalmeid uurinud. No kujuta ette, kui sa võtaks dokumendil arhiivis teatud sõnad vahelt välja – no mis dokumenti sa loed pärast veel? Aga nad lõhuvad ju niimoodi auguliseks need kalmed.

Sul on mitmekülgsed huvid. Lisaks arheoloogiale oled uurinud ka kahekümnenda sajandi teemasid ja eriti Teise maailmasõja, Nõukogude repressioonide ja metsavendlusega seonduvat.

Siin on ka mitmeid juhuseid olnud niimoodi, kus ma mõne asja peale olen lihtsalt sattunud. Ise ma pean päris heaks raamatuks seda oma Hirmus-Antsu raamatut.[3]

See oli niimoodi, et sattusin tööd tegema Mihkli kanti, ma käisin seal arheoloogiaradadel. Ma olen Läänemaal leidnud ja kaitse alla võtmiseks esitanud ju palju asju: kalmeid, linnuseid ja kõike, mida seal on. Ja siis rääkis mulle Tiit Noormets: „Kuule, hakka uurima seda Hirmus-Antsu asja. Et sa niikuinii räägid seal inimestega ja …“

No tead, ma olen niisugune vend ka, kes haakub mõne asjaga väga lihtsalt, ja ma sattusin kohe jälle inimeste peale, kes näiteks ütlesid, et kuule, Hirmus-Antsu pruut ju elab. Ja ma sain selle naisterahvaga rääkida. Ja siis istusin arhiivi – arhiiv oli lahti juba – ja võtsin kõik need toimikud ette, mitte ainult Antsu omad. No seal oli (metsavendadel – O. O.) suur süsteem ikka ümberringi. Ega ma päris kõike vist ei jõudnudki, aga noh, ikka suurema osa jõudsin vaadata. Siis juba ise vaatasin, ohoo, sellest saab asi, ja ma tegin selle raamatu ära.

Kõik on juhused. Ma sattusin Keilasse elama peale ülikooli. See võis olla 1970. aastatel, kui ükskord tuli minu juurde tuttav mees pudeli viinaga. Hakkas rääkima. Et kuule, siin oli 1944. aastal lahing, et olid Pitka mehed ja linn põletati maha ja nii edasi. Ja siis ma hakkasin muidugi neid Keila inimesi uurima, et kes teab.

Kõik vanad inimesed käisin läbi, aga ega väga palju ei teatud, sest inimesed läksid sõjaväe ja sõja eest ära. Teati, et lahing tuleb, läksid ära linnast. Aga siis, 1991. aastal – isegi nõukogude aeg oli veel – ma kirjutasin Rahva Häälde artikli. Kirjutasin, et kuulge, kes oli seal Keila lahingus, andke palun teada. Ja umbes kümme meest vastas mulle.

Sain infot paljude inimeste käest, aga dokumente arhiivis peaaegu ei olnud. Aga ma kirjutasin sellest ka raamatu kokku. Toomas Hiio, kes oli toimetaja, oli algul küll väga skeptiline: „Ainult mälestused! Mis sa nendest saad!“

Aga tead, ma siis viskasin need asjad kõrvale, mis absoluutselt ei klappinud. Need mälestused, mis omavahel sobisid, nende põhjal panin raamatu kokku.[4] Ja selle raamatuga ma olen ka päris rahul. Ega paremat kuskilt enam ei saa. Jällegi õigel ajal sattusin peale, kui seda mäletavad inimesed veel alles olid.

[1] KEK – kolhoosidevaheline ehituskontor. Selline organisatsioon oli igas ENSV maarajoonis, Haapsalu rajooni KEK-il oli Lihulas tootmisbaas.
[2] Vt Mati Mandel, Maidla muinaskalmistu saladused. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2017.
[3] Hirmus-Ants ehk Ants Kaljurand oli Teisele maailmasõjale järgnenud aastatel Lõuna-Läänemaal ja Põhja-Pärnumaal tegutsenud tuntud metsavend. Vt Mati Mandel, Kogu tõde Hirmus-Antsust? Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2010.
[4] Vt Mati Mandel, Pitka ja pitkapoisid – legendid või tõelisus? Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2012.

5. Maidla kivikalme kaevamised. Foto Mati Mandeli kogu

Viljar Vissel

Kuldse taibu ja teraskätega meister Jaan Märss

MK AP 20 21

ELUTÖÖPREEMIA

Muinsuskaitseameti elutöö-preemia pälvinud Tallinna Linnamuuseumi konservaator Jaan Märss on spetsialist, kes hindab ja austab kultuuri-pärandit. Kitsamalt vaadatuna on valdkonna üks keerukaim materjal metall just see, mis köidab Jaani, ja see pole jäänud märkamata ka laiemalt.

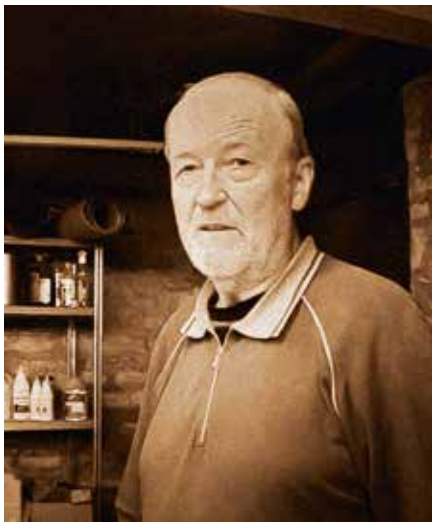

1. Jaan Märss.
Foto Maris Rosenthal

Metallesemeid restaureerib ja konserveerib Eestis väga vähe spetsialiste ning lootus järelkasvule on samuti napp. Kuulates Jaani ja teades, kui paeluv on metalli restaureerimise maailm, näib tulevik paljutõotav. Töö museaalide ja kunstimälestistega viib varem või hiljem uurimistöödeni ja nii on ka preemia pälvinud meistri Jaan Märsiga.

Kuidas võtsite vastu uudise, et olete pälvinud elutööpreemia pikaajalise pühendunud töö eest metallirestauraatorina?
See oli mõnevõrra üllatus, sest Muinsuskaitseamet ei tea, millist tööd olen teinud siin, linnamuuseumis, ja muuseumis omakorda ei tea keegi minu tööd, mida olen teinud Muinsuskaitseametile. Pealegi olen 20 aasta jooksul koostanud veebilehti materjalist, mida oli vaja koguda meie uute püsiekspositsioonide jaoks. Ma tean, et meil on nimekaid muinsuskaitsjaid, kelle töö vajaks minust rohkemgi tunnustamist.

Mina olen ju teinud oma tööd vaid kutsetööna, isiklikult hindaksin rohkem neid tublisid inimesi, kes tegutsevad vabatahtlikena. Aga kui mind on juba premeeritud, siis võtan seda ka kui meie tegevusala äramärkimist. Nii ma siis lasengi enesel pead silitada, kuhu ma ikka pääsen.

2. Jaan Märss töötamas F. R. Kreutzwaldi ausamba restaureerimisel Võrus 1976. aastal. Foto Dr Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum, DrKM F 263:10/n

Olete metalli konserveerimise maailmas inimene, kelle poole pöördutakse tihti ja kelle meetodite ja erialateadmistega arvestatakse. Kuidas jõudsite sellise põneva teema juurde nagu metall?
Olen õppinud Tartu Riiklikus Ülikoolis meditsiini aastatel 1964–1969. Minu akadeemilises õiendis on seitse keemiaga seotud eksamit ja arvestust. Kui skulptor-restauraator Cornelius Tamm soovitas mind 1975. aastal Tallinna Linnamuuseumi restauraatoriks, siis – kuna Cornelius ise tegeles seal rohkem puutööga – jäi minule metall.

Milline on olnud Teie töös kõige keerulisem ülesanne?
See oli väärismetalli-galvaanika töö, mis seisab küll restaureerimisest veidi kaugemal: Tallinna metodisti kiriku roostevaba risti tampoongalvaaniline kuldamine Kadriorus. Rist kaalub 700 kilogrammi, kuldama pidi kokku 12 ruutmeetrit, milleks kulus 60 grammi graanulkulda.

Võtsin selle töö ette 1996. aastal, kui mul oli juba piisavalt kogemust kollase veresoola baasil valmistatud elektrolüütidega. Katoodiks oli väike grafiitplaat, mille külge käisid anoodjuhtmed. Roostevaba terase peal liigutasin peenest klaasriidest tampooni, mis samal ajal ka poleeris. Loputusvesi tuli koguda vannidesse ja aurutada liigne vesi ära.

Kuna 5 grammi kulda ruutmeetri kohta on väga vähe, siis pakkusin garantiiks vaid 20 aastat. Nüüd on möödunud juba 25 aastat. Sama paksu lehtkulla garantiiks välistingimustes pakuvad Vene kuldajad 35 aastat.

Kas laiast valikust esemelises maailmas on välja kujunenud ka lemmikmetall?
Raud ja teras on vast kõige köitvamad, sest nende puhul on konserveerimistöös toimunud kõige rohkem muutusi. Kõige huvitavam on puhastada roostes rauda (rooste osalise säilitamisega), mida ei saa eemaldada puidult (laekad, kirstud) või ei saa eraldada nahast (turvised). See nõuab jätkuvalt leiutamist.

Kuidas suhtute rekonstrueerivasse lähenemisse?
Kui selle all mõista hävinud eseme või selle osade taasloomist, siis museaalide puhul olen taasloonud kaudsete jälgede järgi laekakaasi, et oleks kuhugi kinnitada säilinud sepiseid. Mälestiste puhul võiks küll pigem luua midagi uut, aga see sõltub paljuski looja tasemest.

Kui on tahtmine iga hinna eest „ära panna“, siis eelistaksin pigem taastatud vana. Kirikuriistade puhul eelistaksin ma 100 aastat vanade kataloogiesemete taastamise asemel tänapäeva kunstnikelt tellitud uusi esemeid.

Teie suur kirg on ajaloolised lukud, olete neid põhjalikult uurinud. Rääkige, kuidas selleni jõudsite ja kas lukkude maailmas tuleb ikka veel ette üllatusi?
Muuseumis olen puutunud kokku nii vanade lukkudega (museaalid) kui ka lukustamise vajadusega. Abitus lukkude paljususest aru saamisel viis mind niikaugele, et hakkasin looma enda jaoks süsteemi. Hea, et see on huvitanud ka teisi.

Kõige huvitavam on puhastada roostes rauda (rooste osalise säilitamisega), mida ei saa eemaldada puidult (laekad, kirstud) või ei saa eraldada nahast (turvised).

Kuidas hindate metalli restaureerimise ja konserveerimise õppe vajadust? Kas oleksite valmis välja õpetama uusi meistreid?
Õppimine pole omaette väärtus, vaid millalgi on vaja ka tööle hakata. See võiks alata abilise võtmisest, kellele tekiks samas ka töökohavõimalus ja muidugi piisaval hulgal tellimusi, et sellisele tööalale üldse spetsialiseeruda. Alles siis, kui need eeldused on täidetud, tuleks jätkata täiendusõppega. Enda kohta võin öelda, et mul on selline abiline juba olemas.

Milline kool võiks Teie arvates olla pädev sellesisulist õppekava välja töötama?
Kõigepealt oleks vaja koostada loetelu restauraatorile või konservaatorile vajalikest oskustest. Seejärel võiksid õppekava koostada paljud tehnikakoolid.

Kuidas hindate museaalide ja kunstimälestiste restaureerimise vajaduse vahekorda? Millal peaks paluma restauraatori abi?
Museaal peaks ideaalvariandis olema konserv, mida korrastataks minimaalselt. Mälestised, näiteks kirikuriistad ja lühtrid, on minu tegevuskavades olnud märkega „restaureerida jätkuvaks kasutamiseks". Muuseumides vastavad sellele nn kasutuskogud, mida museaalide hulka üldse ei arvatagi.

Selles mõttes ei näe ma muuseumides probleeme – restaureerida tuleks põhimõttel „mida vähem, seda parem". Kunstimälestisi tuleks minu meelest maksimaalselt kasutusest kõrvaldada (koguduste muuseumid) ja tellida tänapäeva kunstnikelt nende asemele uusi.

Kui suur roll on restauraatoril eseme omaniku harimisel, õpetamisel, kuidas metallesemeid hoida ja hooldada?
Hoidmise ja hooldamise kohta peaks veebis olema juba piisavalt metoodilist materjali. Omaniku harimisel on restauraator või konservaator üks väheseid tehnikainimesi (kui mitte ainuke) valdavalt humanitaarses keskkonnas.

Restauraator peaks oskama dateerida esemeid tehniliste tunnuste järgi: millised on kinnitusvahendid, millise tehnoloogia järgi on valmistatud naelad ja keermed, milliseid mõõtühikuid on meister kasutanud: kas tema toll on Rootsi toll või Inglise-Vene toll, millise tehnoloogia järgi on tehtud jootmistööd ja kuldamistööd jne. Sisuliselt peaks restauraator olema minu meelest muuseumi-insener, kellest oleks ka ekspositsioonitöös palju abi.

Sisuliselt peaks restauraator olema minu meelest muuseumi-insener, kellest oleks ka ekspositsioonitöös palju abi.

3. Jaan Märss oma töökojas Tallinna Linnamuuseumis. Foto Merike Neidorp

Kõnnivad katuseid mööda
Plekksepad Andrus Raie ja Kalvi Kondio

MK AP 20 21

PARIM RESTAURAATOR 2021 KALVI KONDIO
PARIM RESTAURAATOR 2020 ANDRUS RAIE

Muinsuskaitse aasta-preemiate nominentide hulka on kahel viimasel aastal jõudnud kaks plekkseppa: Andrus Raie (AR) ja Kalvi Kondio (KK). Kogenud meistritelt käis plekitöö-tarkust ammutamas Muinsus-kaitseameti restaureerimis-nõunik Dan Lukas.[1]

Kuidas said teist plekimeistrid?
AR: Ma pole meistri käe all õppinud. Sattusin selle töö peale ja hakkasin sealt vanade katuste käekirja järgi õppima, iseseisvalt. Kui sa lammutad vana katust, siis näed, millised sõlmed toimivad ja millised ei toimi. Oleks ma meistri käe all õppinud, oleks ma need nipid lihtsamalt selgeks saanud. Ma leian praegugi neid nippe, kuidas ma oleks saanud midagi paremini teha.

KK: Algus sai nii, et kuna mu naabrimees (kes oli tol ajal ühtlasi mu pruudi isa) tegeles valtsplekk-katuste ehitusega, siis sai hakatud tal aeg-ajalt abis käimas nn klambri-poisiks-abiliseks. Ma võisin olla siis kuskil 16–17-aastane.

Õige kogemuse ja koolituse sain aga siis, kui hakkasin Soomes valtsplekk-katuseid ehitama. Arvan, et Helsingi vanalinna katused on ühed kõige keerukamad katused, mida saab teha. Seal on kombeks, et tänavapoolsed katuseosad on suhteliselt lihtsad ja n-ö siledad, aga õue-poolsed osad on metsikult keerulised.

Selleks, et seda tööd teha, peab olema korralik töö-riistapark, ja paljud asjad tuleb ise teha. Tänapäeval saab ka juba poest nii mõndagi – tänapäeva käärid on nii head! Kui ma seda tööd alustasin, siis oli mul üks kohver ja seal oli viis tööriista: ühed käärid, üks rauakolakas, mis oli vasturauaks, vanaisa tegi mulle puithaamreid ja siis olid sellised isetehtud tangid. Areng on olnud korralik!

ERINEVAD PLEKID

Mis on tsingitud teraspleki parim paksus?
AR: Tavaliselt on pleki paksus olnud 0,5 mm. Umbes 15 aastat tagasi hakkas Soomes liikuma pehme, nii-nimetatud plekksepa plekk (0,6 mm) ja see levis ka meile.

See on müüt, et vanasti alla 0,7 mm plekist katuseid ei tehtud. Ma olen sellest paksemaid näinud ainult paari tükki. Vana plekki on palju tõrvatud või värvitud, seepärast tundub see paksem. Kui mõni kohalik sepp venitas pisikesi tahvleid, siis võib-olla tuli üle 0,7 mm paksune plekk.

KK: Mina kasutan valdavalt 0,6 mm paksust plekki. Vanasti oli 0,45 mm paksust plekki, aga see oli ikka jama, katusele seda panna küll ei tohi. Tsingitud teraspleki tehakse mitme-millimeetrilist ka. Kõige rohkem olen vist töötanud 1 mm paksuse plekiga – kui olen teinud pikemalt üle ulatuvat räästast.

Aga mis on vaskpleki hea paksus?
KK: 0,7 mm vask on kõige parem materjal üldse! Kui saaks, siis ainult sellest katuseid teekski.
AR: Siis, kui Haapsalu toomkirik sai esimese valtspleki peale, oli Vene norm 0,8 mm. Olin tollal restaureerimisvalitsuses varustaja ja noh, ega see plekk ei tulnud kõik korraga, see tuli poole tonni ja tonni kaupa. Iga kord oli plekk eri mõõtmete ja paksusega: 0,5 mm, 0,6 mm ja 0,8 mm.

Nii seda katust tehti, väga suur pind oli. Üks plekksepp tuleb ja teeb mingi jupi ära, kaob ära, teine plekksepp teeb … Lõpuks mõtlesin, et teen selle töö ise ära. Olin siis juba natukene plekitööd teinud ja umbes teadsin, kuidas see käib. Ja siis tuli välja, et ainult 0,8 mm paksune plekk ongi järele jäänud.

Need kavalpead olid võtnud kõik peenemad plekid, nendega on hea ära teha, lups-lups. Paksu pleki üles tassimine oli tükk tööd, aga lõpuks pidas minu katus kõige paremini vastu. Teised käisid hiljem kogu aeg lappimas, sest nende õhemast plekist tehtud katused olid kerged ja tuulega liigutasid ennast rohkem. Minu, poisikese tehtud katusega polnud mingit muret.

Millised on teie kogemused täistsinkplekiga?
AR: Vana täistsinkplekk oli Rosenite kabeli peal Mäetagusel. See on väga huvitav: 19. sajandi alguses pandud, 1 × 2 m tahvlid. Mul ei mahu pähe, kust nad nii suured tahvlid välja võtsid.
KK: Täistsinkplekk on kapriisne: peab teadma, kuidas seda panna. Selle sõlmed on erinevad võrreldes n-ö traditsiooniliste sõlmedega. Ma arvan, et kui teda õigesti panna, siis ta töötab, aga sellega on lihtne eksida.

Kas te olete tinaplekiga ka toimetanud?
AR: Tinaplekki olen kasutanud kirikutorni tipu tihendamisel või katusepinna ühendamisel krobelise looduskiviseinaga. Seda plekki saab hästi tihedalt kokku lüüa. Hiljuti toodi mulle Haapsalu linnuse restaureerimisel 3-millimeetrine tinaplekk (itsitab). Rullis oli kolm meetrit ehk kolm ruutu ja mehed tassisid seda mulle neljakesi üles. Materjal sai kiiresti otsa – palju sa sellest ikka teed! Seejärel telliti 2-millimeetrine, mis oli juba normaalsem.

1. Kalvi Kondio ja Ain Pihl Kose kiriku kellatorni tipus. Foto Dan Lukas

Selleks, et seda tööd teha, peab olema korralik tööriistapark, ja paljud asjad tuleb ise teha. Tänapäeval saab ka juba poest nii mõndagi – tänapäeva käärid on nii head!

2. Andrus Raie oma töökojas Haapsalus. Foto Dan Lukas

KK: Lalsi kirikul tegin ümaratele akendele veeplekid. Oi, kui mõnus! 2 mm paksune tinaplekk, hästi kihvt materjal, tohutult raske. Aga selle eest saab tinaplekist teha meeletult ilusaid asju. Kallis on ta ka, 100 eurot ruutmeeter. Tinaplekk on kõikidest materjalidest kõige vastupidavam.

VÄRVITUD PLEKK

Mida te arvate eelvärvitud plekist?
KK: Ma pooldan seda, sest inimestel on komme plekki mitte värvida.

Miks te usute, et ta kestab seal katusel?
KK: Ma loodan. Kolleegid ka kiidavad.

PVC-kattega valmispaanid: mis teie kogemus ütleb, millal sealt kate maha tuleb?
AR: Ma ei ole värvitud ega PVC-kattega plekki eriti kasutanud. Haapsalu politseimaja katus oli kunagi kaetud kiviprofiilplekiga, mille pinnalt oli PVC-katte kiht juba lahti tulnud.

Kas teil on kogemust pleki ülevärvimisega? Kuidas saada plekk nii puhtaks, et värv püsiks peal?
AR: Ega ma ei oskagi öelda, sest mu enda maja katuselt tuleb ka värv mõnes kohas maha. Ostsin värvi kohe ära, tehti soodustust ja … värvida sain alles nii viie aasta pärast. Oma maja katus, hoolega pesin ja pintsliga värvisin, aga ikka tuleb maha. Kahjuks oli tööde tegemise ajal ka palav suvi.

Kui tahad ilusat erivärvis katust, siis osta värvitud plekk ja värvi see pärast paigaldamist oma värviga üle. Sel juhul püsib värv paremini pleki peal, ma arvan.

PLEKIMEISTRI MURED JA RÕÕMUD

Kui palju teil töölisi on?
KK: Praegu on kaks. Tööliste leidmine on raske. Samas häid plekkseppi meil ikka on.
AR: Kui teed suuremat tööd, siis on vaja appi klambrimeest. Plekksepa töö on hooajaline: peamiselt töötame suvel. Talvel nokin ise töökojas midagi teha, klambrimehele pole mul tööd anda. Nad kipuvad siis ära kaduma ja kevadel hakkan uut otsima. Sellised töömehed õpivad lihtsamad asjad selgeks, keerulisemad asjad teen ise ära. Mõni ei saa isegi naelale pihta – on igasuguseid.

Kui ma harjun ühe abilisega juba ära ja näen, et ta oskab tööd teha, on mõnus koos tegutseda, sest saan keskenduda tööle. Sul peab ju olema kogu aeg pilt silme ees, eriti keerulisemate vormide katmisel (nagu kunstnikul umbes) selle kohta, kuidas sa mida teed.

Mis teile teie töö juures meeldib?
AR: Palgapäevad! (Naerab – D. L.) Tulemust on hea vaadata.
KK: Lõpptulemus. Mida keerulisem katus, seda parem!

Sul peab ju olema kogu aeg pilt silme ees, eriti keerulisemate vormide katmisel (nagu kunstnikul umbes) selle kohta, kuidas sa mida teed.

Kas te protsessi ei naudi?
AR: Protsessi! Nalja teete või! Eriti "nauditav" on katta selliseid ajastukatuseid, mis olid originaalis kaetud näiteks taskurätisuuruste plekitahvlitega. Siis tuleb suured plekitahvlid tükeldada sama peeneks ja järgmine päev need uuesti kokku valtsida, tuhandeid tükke … nauding! Alles tükk aega hiljem, kui higi ja pisarad ununevad, hakkad tervikvaadet nautima.
KK: Mulle isiklikult meeldivad sellised nokitsemised. Hästi keerulised kohad, need on minu jaoks selline mõnuga tegemine. Ma ei kannata tegelikult üldse sellist tuima paani panekut. See on lausa vastik. Aga noh, ma olen ju teinud seda tööd terve elu – ma ei teeks seda, kui see mulle ei meeldiks. Muidugi on ka mõõnaperioode, igal aastal paar korda, aga läheb üle.

3

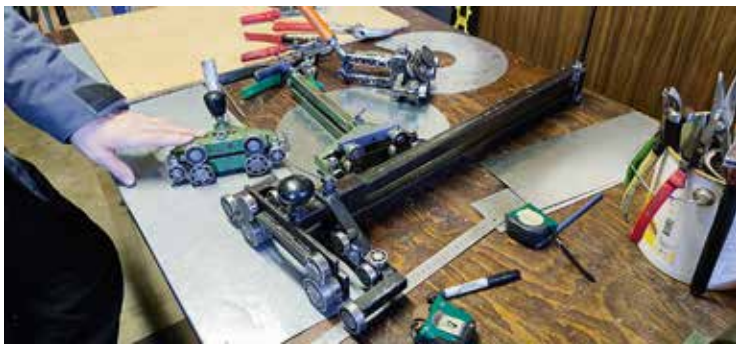

4

5

3. Plekksepa tööriistad. Foto Dan Lukas
4. Ajalooline katuseplekk. Foto Dan Lukas
5. Kalvi Kondio Paadrema kiriku kullatud ristiga. Foto Dan Lukas

PLEKITÖÖD MÄLESTISTEL

Kas plekksepa vaates muinsuskaitsesüsteem toimib?
KK: Jaa! Teed tegevuskava, vaadatakse, kas kõik on okei, ja siis selle alusel teed töö ära. Minu arust väga loogiline.
AR: Plekksepa vaates võiks öelda, et süsteem toimib siis, kui plekk-katuseid ehitades järgitakse ajastu stiili ja uus plekk-katus on ka välisilmelt vana tahvlimustriga. Sama kehtib vihmaveesüsteemide kohta.
KK: Projektide kallal saab küll norida. Teinekord see projekteeritud asi: nii palju imelikke lahendusi on tehtud. Talupojatarkusegagi võiks aru saada, et nii ei toimi. Võiks ju üle küsida. Mult on küsitud vahel lahendusi, ma aitan meeleldi.

[1] .Autor tänab abi eest Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise eriala üliõpilasi Siiri-Liis Huttuneni ja Riina Lii Parvet.

Üllar Alev

Ükski meister ei kuku taevast

Ain Pihl

MK AP 20 21

PARIM RESTAURAATOR

Osaühingu Rändmeister projekteerija Ain Pihl on ajalooliste hoonetega tegelenud juba veerandsada aastat. Lõviosa mehe tähelepanust saavad endale kirikud: neid on selle ajaga töölaualt läbi käinud viiekümne ringis, sekka mõned mõisad ja väiksemad talumajad. Tema töö hulka kuulub nii vanade tarindite seisukorra hindamine kui ka uute kestvate konstruktiivsete lahenduste leidmine.

RESTAUREERIMISINSENERI TÖÖPÄEV

Töö uue objektiga algab Aini jaoks selle tundmaõppimisest. Vaja on mõista hoone ajalugu ja välja selgitada varem tehtud tööd. Järgneb esmatutvus hoone endaga. „Võtad alusmaterjali kokku, teinekord õnnestub mingid eskiisjoonised juba enne valmis teha, siis lähed objektile, mõõdad, joonistad. Kui niimoodi terve päeva teed, saad edasi vähemalt nädala laua taga töötada. Siis hakkad kirja panema küsimusi, mida veel vaadata ja uurida, mis ennist kahe silma vahele jäi. Järgmine kord, kui lähed objektile, võtad need küsimused jälle läbi."

Olulisel kohal on konsulteerimine teiste spetsialistidega: arhitektide, arhitektuuriajaloolaste või hoopis mingi kitsa valdkonna meistritega. „Näiteks plekitööd on väga spetsiifiline ala. Seal on asendamatu Kalvi Kondio. Eilegi küsisin, kas teeme A-variandi või B-variandi. Kalvi ütles, et teeme hoopis variandi C. Ma ise selle C-variandi peale üldse ei tulnudki."

KATUSED JA PUITKONSTRUKTSIOONID

Kõige rohkem on Ainil tulnud tegeleda katuste ja seepärast just puitkonstruktsioonidega. „Et hoone säiliks, on vaja katust, mis on ikkagi puust. See tingibki selle, et kõige rohkem olen pidanud puiduga tegelema. Kiviga olen töötanud suhteliselt vähe, see on olnud peamiselt varemete konserveerimine."

Iga kirik on omamoodi keeruline. Mõnel puhul on töömaht suur: „Näiteks Oleviste tornikiiver: seal jookse muudkui eri korruseid mööda üles-alla, et näha, kuhu üks või teine detail välja jõuab." Oleviste kirikul osutus huvitavaks ülesandeks ka selle omakaalu arvutamine, mida tehti 3D-mudeli abil. Enne lasti Tartu Ülikooli laboris materjalinäidiste põhjal määrata puidu tihedus, mis võeti konstruktsiooni kaalu arvutamisel aluseks.

Sageli valmistab peavalu see, et kõike ei ole võimalik projekteerimisfaasis ette näha. „Kihelkonna kirikul alguses üldse ei näinud kõiki kahjustusi. Alles kui plekk lahti võeti, selgus tööde tegelik maht," toob Ain ühe näite.

Ajaloolised tappliited – näiteks tõmmatud või surutud kalasabatapp – on nii spetsiifiline teema, et neid ehitusstandardid üldiselt ei kajasta. Appi tuleb aastatepikkune kogemus ja kindlasti ka väliskirjandus. Ain kiidab just saksakeelseid materjale. Suurbritannias ja Ameerika Ühendriikides on ajaloolised tarindusviisid olnud pisut teistsugused, mistõttu meil kasutatud tappliidete kohta ingliskeelset kirjandust tihti ei leidugi.

Saksamaal, Austrias ja Šveitsis seevastu on teemat põhjalikumalt uuritud. „Väga hea juhendmaterjal tappliidete kohta on Šveitsi Muinsuskaitse Sihtasutuse tellitud ja Berni Tehnikakõrgkoolis tehtud uuring. Selles võeti kokku saksa keeleruumis tehtud tööd tappliidete kohta, tehti lisaks katseid ja tulemusena anti soovitused praktikas. Uuringu osa on mitmesaja lehekülje paksune, aga lõpuks toodi välja lihtsad valemid arvutamiseks. Aga isegi selles uuringus ei ole kõiki tappliiteid sees."

VANAD MATERJALID, UUED MATERJALID

Igapäevatöös on Ainil uute ehitusmaterjalidega kokkupuuteid napilt. Kirikukatuseid tehakse ikkagi traditsioonilisel viisil. Peamine uue aja märk on seal SBS-aluskate, mis olemuselt polegi ju enam teab mis uus asi – selle eelkäijad võeti kasutusele juba ligikaudu 150 aastat tagasi.

Uute materjalide suhtes inseneril eelarvamusi pole, iga asja jaoks on lihtsalt oma õige koht. Kodumaja, nõukogudeaegse kärgtellistest tüüphoone soojustamisel pidas Ain vahtplasti heaks valikuks, ajalooliselt väärtuslike hoonete renoveerimisel seda siiski hästi ette ei kujuta. „Samas suundumused muutuvad. Vihmaveerenn oli ju neil hoonetel, kus seda varem ajalooliselt ei olnud, kümme aastat tagasi ka täiesti keelatud. Nüüd juba tahetakse keskaegselegi hoonele panna vihmaveerenni."

Ka suhtumine katusekattematerjalide valikusse on aegade jooksul teisenenud. „20 aastat tagasi oli veel idealistlik suund: kui kunagi on olnud puitkatus, paneme uuesti. Isegi väga suuri katuseid tehti puidust, kuid neid ei jõua hooldada. Pigem teha puidust mõni väike katus. Aga tavaline suur kirikukatus – kuigi kunagi oli seal laastukatus, siis pigem panna nüüd sinna kivi, kui võimalik."

Kui hilisema hoolduse võimalusi napib, ei pruugi traditsiooniline materjal alati parim valik olla. Lisaks katustele meenutab insener oma kogemusest kalleid puitaknaid, mis kümne aasta pärast olid juba täitsa pehkinud.

AMETIKAASLASED JA JÄRELKASV

Ain tunneb puudust ametikaaslastest, kellega nõu pidada. „On väga hea, kui üldse on olemas keegi, kellega arutada. Kui teinekord räägime Aleksander Daniliga, siis kõne kestab ikka tund aega. Vanasti ma võtsin Tallinnast Uuetalu[1] peale, tegime Saaremaal ringi ära ja õhtul jõudsime tagasi Tallinna. Siis sai terve tee räägitud."

Eesti ülikoolidest järelkasvu ei kipu tulema, koolide õppekavad keskenduvad eeskätt uutele tarinditele. Ajalooliste tarindite tüpoloogia ning levinumad tarindusviisid ja -võtted on hoopis omaette teadmine. Kas Ain ise ei tahaks aja jooksul omandatud teadmisi kirja panna? Staažikas insener möönab, et pädevust selleks on ja vajadust samuti, aga raamatu kirjutamine on nii aeganõudev, et jääb ilmselt tulevikku. Seevastu ettepaneku peale õpipoiss võtta muutub meister rõõmsaks ja leiab, et see on tegelikult üks väga õige mõte.

[1] Heino Uuetalu (1930–2013), restaureerimisinsener.

Ain Pihl. Foto Saara Huimerind-Tuksam

Kes on Marju Kõivupuu?

MK AP 20 21

PÄRANDI TUTVUSTAJA

Marju Kõivupuud tuntakse kui folkloristi, kultuuriloolast ja kultuuripärandi alase kihutustöö tegijat. Pärandi tutvustaja tiitli andmisel rõhutati tema rolli ristimetsade teadvustajana, uurijana ja kaitse alla võtmise eestvedajana. Kõivupuu on filosoofiadoktor, õpetaja ja juhendaja, mälumängur ja võru keele tugisammas. Tema ideest jõudis ühistöös teostuseni XII noorte tantsupidu „Koit ja Hämarik“ (2017). Muu akadeemilise tegevuse seas jõuab Kõivupuu ka rahvuslooma ümarlaua äärde ja on rakkes veel mitme vaimset kultuuripärandit puudutava tegemisega.

Kuidas kõiki ülesandeid kokku võtta? Kes ta ennekõike ja päriselt on? Marju Kõivupuu ütleb ise, et on lõpmata uudishimulik Võru juurtega veerandlätlane, kes huvitubki erinevatest asjadest ja esitab pidevalt küsimusi „A mille?“ ja „A kuis õks nii saa?“.

Teatmeteoste järgi on Kõivupuu meie kultuuripärandit uurinud ja tutvustanud aastakümneid, Marju ise mäletab algust nii: „See oli millalgi põhikooli lõpus, kui tegin noorematele koolikaaslastele loodusringi, vedasin neid muuseumidesse ja jahindusklubi iga-aastasele loodusnäitusele. Sõitsin palju ringi koos kadunud isaga, kes oli ekskursioonibussijuht, ju sealtmaalt on jäänud külge hobigiiditöö.“

Giidina tuli osata koostada marsruuti, rääkida sellest, mis on näha ja miks see on tähtis. Kõik edasine oli juba loogiline: „Lõunaeestlase ja maatüdrukuna on mul sünnist saati kaasas olnud rahvakultuuri puutuvad teemad, mis andsid ise märku, et tahtsid uurimist-tegelemist.“

Marju Kõivupuu ja ristipuu. Foto Anu Lepp

Marju Kõivupuu on pärit Mäepõru külast Saru lähedal, ajaloolisest Hargla kihelkonnast, ta pruugib ja hoiab *võro kiilt*. Esimesed kaheksa aastat õppis ta Valga 1. Keskkoolis, seejärel Tartu 5. Keskkooli bioloogia-geograafia klassis ning 1986. aastal lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli eesti filoloogina. 2002. aastal kaitses Marju Kõivupuu doktoritöö surmakultuuri suundumustest Võrumaa matusekombestiku näitel.

Matusekombestikus on märkimisväärne osa ristipuudel ja -metsadel. Ametliku kultuuripärandina olid need kuni 2007. aasta inventuurini Eestis suuresti teadvustamata ja kaitsmata. Marju Kõivupuu ja Liis Keerbergi juhtimisel kaardistati ristipuud ning koostatud andmestiku alusel jõuti 2018. aastal esimeste ristimetsade muinsuskaitse alla võtmiseni. 15 ristimetsa on nüüdseks tunnistatud kultuurimälestiseks, töö jätkub.

Marju Kõivupuu on võtnud kogu hingest sõna, et teede laiendamisel ei hävitataks ristipuid ja -metsi. Metsamajandajate harimine vajab järjekindlust, et vaimsed väärtused tõstetaks ausse.

2015. aastal jõudis Kõivupuu eestvedamisel Eesti Rahva Muuseumi näitusealale legendaarne Laatre kuivanud ristimänd, mille tüvele on 150 aasta jooksul lõigatud ligi pool tuhat risti.

„Päranditeadmiste jagamine ja tutvustamine on mulle väga tähtis: oma kultuuri juurde tuleb tuua inimesi maast madalast ning pakkuda igakülgseid võimalusi ennast harida ja täiendada,“ räägib Kõivupuu. Raamatukirjutajana on ta noppinud tunnustusi, näiteks on tema „Pärandiaabits lastele ja suurtele“ (Tänapäev, 2019) saanud parima populaarteadusliku raamatu tiitli, 2011. aasta parimaks eesti autori teatmeteoseks on hinnatud „101 Eesti pühapaika“ ja Tallinna Ülikooli parimaks monograafiaks on valitud „Hinged puhkavad puudes“ (Huma, 2009).

Kui on vaja abi krati, pisuhänna, puugi, pääru, tondi või tuttavamagi folkloori tutvustamisel, siis pöördutakse sageli just Marju Kõivupuu poole. Nii on ta olnud Estonia balleti „Kratt“, Vanemuise „Obinitsa“ ja Emajõe Suveteatri etenduse „Tagahoovish“ konsultant ning nõustanud surmanäituse tegemist, rääkimata teles ja raadios tehtud pärandisaadetest.

Kõivupuu on 2021. aastast rahvusvahelise naisteadlaste portaali AcademiaNet liige, pälvis 2014. aastal Valgetähe teenetemärgi ja 2013. aastal pärandiaasta pärandisaadikuna aasta kodaniku tiitli ning on 2012. aastast maavalla koja „Hiie sõber 10225“.

Nii palju erialasid, ameteid ja paiku on Marju Kõivupuu tähelepanu all, sest tema käest küsitakse ühe või teise paikse nähtuse kaitset ja eestkõnelemist. „Mul on suhteliselt terav sotsiaalne närv ja üksnes teoreetik ma kohe kindlasti pole. Kõiges, mida olen uurinud, olen kas ühe või koguni kahe jalaga ka seesolija,“ ütleb Marju Kõivupuu selle kohta, kes ta päriselt on.

Ulla Kadakas

Heiki Valk – arheoloogiapärandi mõtestaja ja hoidja

MK AP 20 21

PARIM UURIJA

Heiki Valk. Foto Sille Annuk, Postimees/Scanpix

2021. aastal tunnustas Muinsuskaitseamet aasta uurijana arheoloog Heiki Valku kõrgetasemeliste arheoloogiliste uuringute eest Rosma linnamäel, Rannu ja Karula kiriku konserveerimistöödel, Põltsamaa linnuse vallikraavis, Sammaste kivikalme juures, Tarvastu ordulinnuses, Viro tsässona juures ning Paistu ja Sinialliku uutel linnamägedel.

Heiki Valk on lõpetanud 1983. aastal Tartu ülikooli arheoloogina, 1992. aastal kaitsnud samas magistrikraadi ning 2001. aastal doktorikraadi Lõuna-Eesti keskaegsete ja varauusaegsete maakalmistute teemal.

Pärast ülikooli lõpetamist 1983. aastal asus ta tööle Tallinnasse ENSV Kultuuriministeeriumi Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilisse Nõukokku arheoloogi ja arheoloogiamälestiste sektori juhatajana. Seal tegeles ta arheoloogiapärandi muinsuskaitsega. See hõlmas ehitus- ja maaparandusprojektide hindamist, muististe otsimist ja kaitse alla võtmist ning varem avastatud ning mälestiseks tunnistatud muististe ülevaatust, kaardistamist ja kirjeldamist.

1990. aastal siirdus Heiki Valk tagasi Tartu ülikooli ja alates 2021. aastast on ta arheoloogiaprofessor. Ta on arheoloogia kabineti juhataja. Tema hoole all on ülikooli arheoloogiakogud ja arhiiv, andmebaasid ja leidude konserveerimine. Kõigi muude tööde kõrval on tema algatusel, tõukamisel ja ressursside otsimise toel sündinud Eesti arheoloogiapärandi uurimiseks ja haldamiseks vajalik asendamatu andmebaas „Muistised ja pärimuspaigad". Sellesse on sisestatud juba üle 50 000 kirje arheoloogiliste muististe ja leiupaikade kohta.

Heiki Valk on aastakümneid teinud arheoloogilisi uuringuid paljudel muististel linnamägedest külakalmistuteni. Tema ekspeditsioonid ei paku osalejatele mitte ainult teaduslikke teadmisi ja arheoloogiliste meetodite õpet, vaid ka ellujäämiseks vajalikke oskusi – ikka metsas, telkides, lõket tehes, metsast söögilisa otsides, lauldes ja sotsiaalseid võimeid lihvides.

Valgu teadustegevus ulatub arheoloogiast kaugemale. Tema huvi on põhjalikult pälvinud nii ajaloolised looduslikud pühapaigad kui ka Lõuna-Eesti, eriti Setumaa pärimuskultuur ja folkloor. Nende uurimisvaldkondade sümbioosist on sündinud ääretult ilmekas ja kaasahaarav minevikukäsitlus. Ta on karismaatiline õppejõud, kes on kasvatanud üles mitu põlvkonda arheolooge, suunanud neid ja lasknud nad vabaks. Selle tulemus on koolkond, kes tunneb end tugevalt nii arheoloogias, suulise traditsiooni kogumisel kui ka kirjalike allikate uurimisel.

Heiki Valgu uurimisprojektid pole kunagi olnud pühendatud ainuüksi ajaloo uurimisele, vaid ta on alati pööranud tähelepanu ka mineviku jälgedele tänapäeva maastikul: kuidas tuua neid jälgi esile ja teha arusaadavaks, kuidas hoida ära rüüstetundlike muististe hävimine? Päästekaevamistelgi teeb ta ikka natuke rohkem, kui on otseselt ehituseks vaja, sest kui juba ollakse kohal, tuleb saada muistise kohta teada võimalikult palju.

Muinsuskaitseameti eripreemiad üliõpilaste teadustööde konkursil

2021. aastal tunnustas Muinsuskaitseamet Eesti Teadusagentuuri üliõpilaste teadustööde riiklikul konkursil kultuuripärandi valdkonna eriauhinnaga kuue üliõpilase tööd.

Rakenduskõrgharidusõppe ja bakalaureuseõppe üliõpilastest pälvisid tunnustuse:
- Jüri-Martin Lepp (Eesti Kunstiakadeemia), bakalaureusetöö „„Koeru evangelistide meistri“ renessanss. 17. sajandi polükromisti taassünd läbi Koeru kiriku krutsifiksi ja maali „Püha õhtusöömaaeg“ tehniliste uuringute ja konserveerimise“;
- Minni Tang (Eesti Kunstiakadeemia), bakalaureusetöö „Ehitismälestiste teisalduspraktika ja teisalduse kaalumise otsustuspuude loomine“.

Magistriõppe üliõpilastest pälvisid tunnustuse:
- Tuuli Jõesaar (Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia), magistritöö „Keskaegsete jalatsite valmistamismeetodid Kadrioru koge leiukompleksi näitel“;
- Saamuel Rammo (Tallinna Tehnikaülikool), magistritöö „Kohanev arhitektuur Põhja-Eesti pärandihoidla näitel“;
- Jana Ratas (Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia), magistritöö „Õmbluskunst keskaegsetes linnades Tallinna Jahu tn arheoloogiliste leidude näitel“.

Doktoriõppe üliõpilastest pälvis tunnustuse:
- Ingrid Ruudi (Eesti Kunstiakadeemia), doktoritöö „Ruumiline interreegnum. Muutused Eesti arhitektuuris ja kunstis 1986–1994“.

Konkursile laekunud ligi 500 teadustööst oli pärandivaldkonnaga seotud üle 30 töö.

15. detsembril 2021 anti üle teadustööde konkursi auhinnad. Siim Raie surub kätt doktoriõppe preemia pälvinud Ingrid Ruudiga. Foto Aron Urb

1

2

1. Polüetüleenvahust mudelile paigutatud jalatsidetail. Küljekinnisega jalats. Foto Jaana Ratas

2. Paelking. Foto Jaana Ratas

Kadrioru koge nahkjalatsileiud

Tuuli Jõesaar

Magistritöös uurisin nahkjalatsileide, mis olid osa 2015. aasta suvel Tallinnast Kadriorust Pikksilma tänava elamukvartali ehitustöödel päevavalgele tulnud koge ehk Peetri vraki leiukompleksist.[1]

Jalatsidetailid olid pärast arheoloogilisi väljakaevamisi konserveeritud ja katalogiseeritud. Seetõttu tuli leiud esmalt dateerida, et välistada hilisemad, juhuslikult leiukohta sattunud jalanõudetailid. Kaevamistel välja tulnud 80 nahaleiust dateerisin koge hukuga samasse ajajärku ehk 13. sajandi lõpu – 14. sajandi alguse jalatsiteks 25.

Uurimistöö laiem eesmärk oli ammutada uusi teadmisi keskaegsete nahkjalatsite valmistamise meetoditest ja kasutatud lõigetest. Töö kitsam siht oli dokumenteerida koge leiukompleksi kuuluvad keskaegsed jalatsid: milliseid materjale ja meetodeid nende tegemiseks kasutati ning kas esemed kujutasid endast kaupa või olid kasutusjälgedega.

Enamik jalatseid oli valmistatud lihtsalõikelises pööratud tehnikas: jalats õmmeldi valmis pahupidi, tehti märjaks ja pöörati õigetpidi. Kahel juhul olid säilinud mõlema jala eksemplarid, paariliseta jalatseid oli 14. Lisaks leidus viis talda koos pealsefragmentidega, ühe talla ninaosa koos üksikute pealsefragmentidega, ühe talla ninaosa katke koos väiksemate fragmentidega. Ühest jalanõust olid alles üksikud katked pealsest koos tihendusribadega[2].

Koostasin kinnisetüüpide järgi kataloogi, millel oli kolm jaotust: küljekinnisega jalatsid, paelkingad ja jalatsidetailid, mille kinnitust ei olnud võimalik määrata. Kõik sissekanded sisaldavad kirjeldust, jooniseid ja fotosid ning jalatsi lõiget.

Järeldasin, et jalatsipealsete valmistamiseks on kasutatud kõige rohkem õhukest kitsenahka ja taldade valmistamisel paksemat veisenahka. Võttes arvesse enamiku jalatsite lihtsat tegumoodi, tugevaid kandmisjälgi ja üsna suuri jalanumbreid, võib järeldada, et need kuulusid kaubalaeva meeskonnale ja/või reisijatele.

Magistritööl oli ka praktiline pool: Eesti Meremuuseumi Paksu Margareeta näitusesaalis eksponeerimiseks paigutasin jalatsidetailid polüetüleenvahust jalamudelitele.

[1] M. Roio, L. Lõugas, A. Läänelaid, E. Russow, Uppunud vrakid Kadrioru maapõuest. – Muinsuskaitse aastaraamat 2015, lk 4–8.

[2] Tihendusribad on kitsad naharibad, mis õmmeldi talla ja pealse vahele, et suurendada jalatsi veekindlust.

Arheoloogilised tekstiililеiud jutustavad keskaja õmblus-kunstist ja tarbimiskäitumisest

Jaana Ratas

2018. aastal avastati Tallinnas Jahu 6 kinnistul arheoloogilistel kaevamistel umbes 40 000 leiuga prügimägi. See sisaldas ka paari tuhandet tekstiililеidu: kangakatkeid, köie- ja paelajuppe, kudumeid, kalavõrku ja muudki, millest suurem osa oli sinna sattunud tõenäoliselt hiliskeskajal. Magistritöö jaoks valisin nende seast rõivajäänused, millel olid säilinud õmblustöö jäljed. Enamik neist oli kalevist, mis oli kesk- ja varauusaja linnakultuuris levinuim rõivakangas.

Suurem osa ära visatud rõivakatkeid on lõikamisjälgedega. Need pärinevad riideesemetest, mis olid taaskasutuse eesmärgil lahti lõigatud ja millest valmistati uued esemed. Õmblustega osad visati kasutuskõlbmatute jääkidena ära. Sellised jäägid on aga kõnekas uurimismaterjal, kuhu on talletunud töövõtted, mis inspireerivad ka tänapäeva käsitöölist. Teatud tüüpi õmblusi on võimalik seostada kindlate rõivaesemete või nende osadega.

Tekstiile uurides tuvastasin näiteks jäänused vähemalt kaheteistkümnest õmmeldud sukast, mille hulgas oli esindatud mitu tegumoodi. Ka mujal Euroopa linnades on kesk- ja varauusaegse arheoloogilise tekstiiliprügi hulgas kõige rohkem just sukatükke: sukad olid rõivaesemed, mis kulusid kõige kiiremini läbi ja mille katki läinud osi sai asendada.

Ka kulumisjäljed rõivakanga pinnal ja õmblusvarudel on informatiivsed, rääkides esemete eluringist. Rõivast uuendades või selle materjali taaskasutades pöörati tavaliselt kulumata sisepind väljapoole. Rõivad läbisid kaks-kolm kasutusringi, vahel rohkemgi. Alguses väliskihina kasutatud kangast võis enne lõplikku äraviskamist saada mõne eseme vooder.

Jahu 6 kinnistu tekstiililеide konserveerides ja hiljem õmblusjälgi uurides sai selgeks, kui oluline on arheoloogiliste tekstiilide puhastamisel (pesemisel, kuivatamisel) jälgida, et ei kahjustuks vaevumärgatavad detailid: pisteaugud, õmblusniitide jäänused ja eseme töötlemise või kasutamisega seotud voldid, kurrud, kortsud ja vajutised. Need pisiasjad on uurijale olulised infoallikad, mis aitavad heita pilgu mineviku inimeste ellu.

1

2

1. Näited õmblusjälgedest tekstiilikatketel. Foto Jaana Ratas
2. Erineva tegumoega sukkade katked Jahu 6 kaevandist. Foto Jaana Ratas

Tulevikukindel pärandihoidla

Saamuel Rammo

Disainiuurimuse ja juhtumiuuringu võtetel põhinevas magistritöös olen pakkunud välja Põhja-Eesti muuseumide ühishoidla arhitektuurse ideelahenduse, mis aitab kestlikul ja kohaneval moel tagada Eesti rikkaliku kultuuripärandi pikaajalise säilimise ja uurimise võimaluse.

Eesti muuseumikogudesse kuulub väärtuslik osa meie kultuuripärandist: praegu hoiustatakse riigile kuuluvates muuseumikogudes kokku 4,3 miljonit museaali. 2018. aastal vastas kultuuriväärtuste pikaajaliseks säilitamiseks vajalikele nõuetele aga vaid 43% hoidlate kogupinnast. Üsna sageli ei ladustata museaale isegi mitte hoidlates, vaid selleks hädapäraselt kohandatud ruumides või hoonetes, mille sisekliimat ei ole võimalik mõjutada ja kus ei ole tagatud tuleohutus.

Selleks, et kavandatav hoidla oleks tulevikukindel, olen selle disainimisel rakendanud säilenõtkuse ja kestlikkuse põhimõtteid. Tulevikukindel hoone on eelkõige vastupidav ja suudab üle elada ka äärmuslikke olusid. Sellises hoones kasutatakse energiatõhusaid ja passiivseid lahendusi, mis on töökindlad ega vaja hooldust.

Tulevikukindluse saavutamiseks olen suurt tähelepanu pööranud ka loodusest õppimisele ja biomimikrile hoone arhitektuuris. Looduslikud süsteemid on kujunenud pika aja jooksul ja on juba loomu poolest resilientsed.

Pärandihoidla on kavandatud poolpassiivhoidlana ja see toimib nagu kõigusoojane loom, kes reguleerib kehatemperatuuri väliskeskkonna temperatuuri järgi. Sellise põhimõtte järgimine aitab hoidla puhul säilitada suhtelise niiskuse taset võimalikult stabiilse ja ühtlasena. See tähendab, et hoidlat ei pea talvel niisutama ja suvel kuivatama, mistõttu väheneb tunduvalt ka hoone energiakasutus.

Hoone välisviimistluseks olen kavandanud topeltfassaadi, mis on kaetud termobimetallist plaatidega. Termobimetall on kahest erineva joonpaisumisteguriga metallikihist koosnev elastne element, mille kuju muutub sõltuvalt temperatuurist. Selline temperatuurile reageerimine ja paindumine muudab fassaadi adaptiivseks ja pidevalt muutuvaks, aidates hoone klaasfassaadist osa varjestada liigse päikesekiirguse eest.

Lisaks tekitavad metallplaadid peegeldusi, mistõttu sulandub hoone ümbritseva keskkonnaga üheks. Samuti aitab hoidlal loodusesse paremini sulanduda rohekatus, mis suurendab kohalikku bioloogilist mitmekesisust ja aitab hoonel kohaneda üha kiiremini muutuvate kliimaoludega.

Tulevikukindlaid lahendusi ongi võimalik leida, kui kombineerida eri teadusvaldkondade teadmisi ja otsida seoseid sealt, kus neid näiliselt ei ole. Niiviisi on võimalik luua Eesti kultuuripärandi säilitamiseks hoone, mis kestab ja on kohanemisvõimeline.

Magistritöös esitatud tulevikukindla pärandihoidla arhitektuurne kavand

Selliselt teisaldati koguduse First Spiritualist Church pühakoda Springfieldis (Ameerika Ühendriigid, Massachusetts).
Foto Wolfe House Movers

Ehitismälestiste teisaldamine: mitte mingil juhul! Või siiski?

Minni Tang

Mulle on alati meeldinud mõtiskleda võimatu üle. Kui ma 2019. aastal hoonete teisaldamist rohkem uurisin, avastasin, et kõik, mida ma olin ette kujutanud, on ka päriselus võimalik. Avastasin, et isegi kõrgeid kivihooneid on võimalik liigutada ja et ajaloolise hoone teisaldamine võib selle säilitamiseks olla üks otsustest.

Vaatlesin oma bakalaureusetöös, milline on nii Eesti kui ka maailma ajalooliste hoonete teisaldusajalugu, -traditsioon ja -praktika. Minu eesmärk oli uurida, kuidas langetada ehitismälestise teisaldamise otsus, võttes sealjuures arvesse erinevaid aspekte ja väärtushinnanguid.

Hooneid on tervikuna võimalik teisaldada mitmesugustel staatilistel ja liikuvatel alustel. Hoonet osade kaupa teisaldades on võimalik võtta see osaliselt või täielikult tükkideks. Ehitismälestise liigutamine mõjutab ja kahjustab nii selle füüsilist kehandit kui ka väärtusi, mistõttu peaks teisaldusotsus olema hoolikalt läbi kaalutud.

Nagu ka mujal maailmas on Eestis aja jooksul arusaamad hoonete teisaldamisest muutunud. 19. sajandil hakati ajalooliste hoonete teisaldamist taunima. Eestis kujunes nõukogude aja lõpus välja teisaldamist mittepooldav suhtumine, mis kajastus ka õigusaktides. Nii on see tänapäevalgi.

Eestis suhtutakse hoonete ümberpaigutamisse seega ettevaatlikkusega ja praktikas on sellest ette näidata valdavalt luhtunud katseid. Teades, kuidas välismaal teisaldatakse suuri kivihooneid ja terveid linnu, usun, et Eestiski on võimalik äärmise vajaduse korral päästa isegi suuremaid ehitismälestisi, mitte ainult kergeid palkmaju.

Oma bakalaureusetöö jaoks koostasin hoone väärtuste kaardistamiseks ja teisaldamise metoodika väljaselgitamiseks otsustusmudeli, mis võiks olla abiks teisaldusvõimaluste kaalumisel Eesti muinsuskaitse valdkonnas. Väljatöötatud mõttemaatriksid (kolm otsustamise puud) prooviti läbi Tallinna lennujaama vana terminalihoone näitel koos Muinsuskaitseameti ja omaniku esindajaga.

Ehitismälestiste teisaldamine on Eestis vähe kajastatud ja läbi töötatud, kuid samas päevakajaline ja probleemne teema. Skeemide koostamine ja lahtikirjutamine on teisaldamisprobleemi lahendamisel hea alguspunkt. Samuti aitab skeemide ja otsustusmudeli kasutamine parandada omaniku ja ametniku vahelist suhtlust ja koostööd.

Kalatopised konservaatori töölaual

Eleri Paatsi

Minu Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakonnas valminud bakalaureusetöö täidab põneva niši konserveerimismaastikul, nimelt uurisin ja konserveerisin Eesti Loodusmuuseumi kogus olevaid kalatopiseid. See valdkond oli Eestis konserveerimise seisukohalt täiesti uurimata ja vajas tähelepanu.

Suurem osa loodusmuuseumi kalatopiste kollektsioonist on valmistatud aastatel 1947–1967. Töö raames uurisin kõiki Eesti Loodusmuuseumi zooloogilisse kogusse kuuluvaid kuivprepareeritud kalu. 116 kalast ligi sada konserveerisin ning markeerisin ja hoiustasin nõuetekohaselt.

Võrreldes muuseumide teiste artefaktidega on topised osa bioloogilisest elurikkusest. Kuna MuIS (muuseumide infosüsteem) ei suuda eksemplari juurde käivat infot piisavalt põhjalikult kajastada, on kogu kaladega kaasas käiv info kantud PlutoF-i süsteemi ja laiemale avalikkusele kättesaadav eElurikkuse portaali kaudu.

Valdkond nõuab lisaks konserveerimisteadmistele tihedat koostööd erinevate loodusteaduste taustaga spetsialistidega. Näiteks etiketita kalade liigi määramiseks kasutasin taksonoomiaspetsialist Aare Verliini abi.

Konserveerimistööd sõltusid kahjustustest, mis olid erineva laadi ja ulatusega ning võimaldasid kasutada nii naha, paberi, köite kui ka metalli konserveerimise võtteid. Kalatopiste kõige õrnemad piirkonnad on uimed – seda peegeldas kahjustuste sagedus just selles piirkonnas.

Teine suurem probleem seisnes naha ja õmbluste rebendites. Peamiselt ebasobiva täidismaterjali tõttu oli nahk jäiga keha peal kokku kuivanud ja õmblused olid lahti rebenenud. Kõiki kalasid kattis tolmukiht. Enamiku parandustöödest tegin Jaapani paberi ja konserveerimisliimiga Evacon-R või Lascaux 498 HV. Töö viimases faasis valmistasin happevabast kartongist vaheseintega karbid kalatopiste hoiustamiseks.

Selle töö tegemine bakalaureusetööna oli parim lahendus. Juhendajate Helen Lennuki ja Lennart Lennuki tugi ja töö teoreetilise osa nõuded aitasid kaasa praktiliste oskuste arengule ning nii oli võimalik luua terviklik pilt kogu valdkonnast.

Töö pälvis Eesti muuseumide aastaauhindade jagamisel aasta konserveerimistöö tiitli.

Kalatopistel esines mitmesuguseid kahjustusi. Fotod Eleri Paatsi

Piia Tammpuu

Kas kolhoosiarhitektuuri säilitada või lammutada?

Kohaliku omavalitsuse liginullenergiahoonete ehitamise meetme puhul on toetuse saamise üheks eeltingimuseks seatud ebatõhusa pinna vähendamine omavalitsuste hoonefondis. See nõue suunab lammutama kasutuseta seisvaid või energiakulukaks peetavaid hooneid. Paraku on seetõttu sattunud mõnel pool ohtu ka hooned, mida võib pidada osaks Eesti ehituspärandist.

Ühte sellist olukorda uuriti Eesti Kunstiakadeemia ja Tallinna Tehnikaülikooli koostöös korraldatud erialadevahelises töötoas „Hüljatud maastikud“: Põlvamaal asuva Peri kolhoosikeskuse näitel arutleti üliõpilastega Eesti kolhoosiarhitektuuri säilitamise ja lammutamise dilemmade üle.

Nõukogude ajal rajati Peri külla kolhoosikeskus koos korterelamute ja tootmishoonetega. Sellest ajast pärineb ka Peri mõisapargi servas asuv kunagise Eduard Vilde nimelise kolhoosi keskusehoone, mille on projekteerinud arhitektid Ado Eigi ja Ann Toode. Saali seina ehib Andrus Kasemaa maalitud uhke Mahtra sõja teemaline pannoo, mille Randel Saveli restaureeris 2021. aastal Pallase diplomitööna.

Üks pool hoonest kuulub praegu Põlva vallale ja seal tegutseb Peri külakeskus koos raamatukogu, koduloomuuseumi ja käsitöötoaga. Teine pool hoonest on aga eraomandis, kasutuseta ja laguneb.

Meetme raames on Põlva vald plaaninud kogu hoone lammutada ning sisustada küla raamatukogu ja käsitöötoa tarbeks ruumid sealsamas mõisapargis asuvas ja samuti kasutuseta seisvas endises mõisa aidahoones, kuna see on mälestis. Keskusehoone lammutamine seab aga hävimisohtu ka pannoomaali.

Peri juhtum toob hästi esile mõisa- ja kolhoosipärandi erineva väärtustamise ja kaitsega seotud probleemistiku, millega põimuvad omakorda rohepöördega seotud eesmärgid. Vähe(m)väärtuslikuks peetava kolhoosiaegse keskusehoone lammutamine näib kohaliku omavalitsuse vaatest olevat lihtne viis vabaneda osaliselt kasutust ja lagunevast hoonest ning selle ülalpidamise kuludest. See jätab siiski varju küsimuse, mis on lammutamise tegelik hind ja kulu. Kui energiakasutuselt ebatõhusad hooned lammutatakse selleks, et saada toetust uute energiatõhusate hoonete ehitamiseks, jääb soovitud energiasäästu arvestusest välja nii lammutus kui ka ehitus, sealhulgas ehitusmaterjalide toorme ja tootmisega seotud energiakulu.

Sõnapaar „tark lammutus“, mille tähendust ja sisu Tallinna Tehnikaülikooli inseneriüliõpilased teistele töötoas osalejatele põhjalikumalt tutvustasid, keskendub sealjuures võimalustele, kuidas lammutatavate hoonete puhul juba kasutatud ehitusmaterjale või -tooteid taaskasutada.

1. Peri kolhoosikeskusest on üks kolmandik kasutuses ja kaks kolmandikku seisab tühjana. Foto Triin Reidla

2. Andrus Kasemaa maalitud Mahtra sõja teemaline pannoo. Foto Triin Reidla
3. Peri kolhoosikeskus 1980. aastatel. Foto Eesti Arhitektuurimuuseum, Rein Vainküla

2

Ajaloolisest ehituspärandist leiab ehitusmaterjalide taaskasutamise kohta hulgaliselt näiteid. Tänapäevane tark lammutus ja taaskasutus eeldab nii spetsiaalseid lammutusmeetodeid ja -protsesse kui ka põhjalikku eeltööd, materjalide inventeerimist ja kvaliteedianalüüsi – mida, kuidas ja kus saab üldse edaspidi korduskasutada.

Võimalusi on palju. Näiteks on võimalik lammutusjäätmeid kasutada nii uue ehitusmaterjali (nt betooni) tootmiseks, teedeehituseks kui ka maastikutäitena. Samuti võivad ehitusdetailid leida kasutust uute hoonete ehitamisel – selle kohta tõid tehnikaülikooli üliõpilased teistest riikidest hulga näiteid. Kokkuvõttes muutub lammutus sel moel ehitusprotsessi üheks osaks. Tark lammutus on seega üks näide ringmajandusest, millega vähendatakse tootmise ja tarbimise keskkonnamõju.

Töötoa tulemuseks olid mitmesugused ideed, kuidas keskusehoonet renoveerida, konserveerida ja rekonstrueerida – sealjuures mõnel juhul ka osaliselt lammutades –, nii et see teeniks kohaliku kogukonna huve ja täidaks energiasäästlikkusega seotud eesmärke. Üliõpilased hindasid endist keskusehoonet koos monumentaalmaaliga Peril sedavõrd väärtuslikuks, et kõikides esitatud visioonides oli ette nähtud see ühel või teisel moel säilitada.

Ehkki töötuba ei andnud lõplikku vastust küsimusele, mis saab Peril endisest kolhoosi keskusehoonest ja restaureeritud monumentaalmaalist, aitas see loodetavasti kõigil osalistel – kohalikul kogukonnal, omavalitsusel ja üliõpilastel kui tulevastel pärandikaitse-, ruumiloome- ja ehitusekspertidel – teadvustada ehituspärandi, uusehituse ning energiatõhususe ja -säästlikkusega seonduva probleemistiku eri tahke.

3

Riin Alatalu

Kelle linn on Helsingi?

Helsingit ja Soomet tervikuna on peetud targa linnaehituse eestkõnelejaks. Helsingis on traditsiooniliselt kuulunud suur osa kinnistutest linnale ja seetõttu on seal tehtud ka suurt pilti nägevaid otsuseid. Üllatuslikult on aga Helsingi edulugu muutumas ja planeerimine ajale jalgu jäämas.

Selle üks oluline põhjus on muudatused linnavalitsemises, kus ekspertide asemel on suurem sõnaõigus antud poliitikutele. Erinevalt varasemast praktikast on viimastel aastatel kasvanud lembus linna kinnistuid maha müüa ja nii on antud end ehitajate-arendajate ärihuvide meelevalda.

Soomes on tugev demokraatia traditsioon linnaplaneerimises. Soome on ratifitseerinud ka Faro konventsiooni, mis rõhutab igaühe õigust pärandile ja õigust kaasa rääkida. Ometi on avalikud arutelud näilised, planeeringuid ja projekte muudetakse ehituse käigus ning eskiisid on eksitavad. Kas kõlab tuttavalt?

Helsingi on jäänud kinni 1990. aastatele iseloomulikku ja paljudes maailma linnades juba hüljatud kesklinna tihendamise ideaali. Ajal, mil planeeringutega peaks toetama maailma rahvastiku kasvu piiramist, unistatakse Helsingis veel 250 000 elaniku lisandumisest. Tallinnas on ahnus veelgi suurem: siin unistatakse 800 000 elanikuga Tallinnast.[1]

Nii Soomes kui ka Eestis eiratakse uuringuid, mille järgi on kõrghoonete keskkonnajalajälg suurem kui madalatel hoonetel ning kõrghoonete kvartalid mõjutavad tuulekoridoride, varjude ja vähese haljastusega linnade kliimat tervikuna. Praegu kerkivadki Helsingisse esimesed pilvelõhkujad. Avalikkus on jahmunud sellest, et eskiisidel peaaegu läbipaistvate ehitistena kujutatud tornid on algul lubatust kõrgemad ja laiemad ning domineerivad linna üle.

Helsingit on läbi aegade iseloomustanud inimese ja looduse sümbioos, kuid praegu tihendatakse linna parkide, puiesteede ja ajalooliste hoonete arvel. See on võtnud nii pöörased mõõtmed, et Soome ICOMOS, Docomomo ja mitu erialaühendust andsid välja sisutiheda pamfleti „Kenen kaupunki?“, kus analüüsitakse põhjalikult 15 kinnisvaraarendust.

Küsimusega „Kelle linn on Helsingi?“ on ekspertidel õnnestunud algatada kaalukaid arutelusid erinevate osapooltega. Ka Eesti ICOMOS-i liikmed käisid 2021. aasta septembris Soome kolleegidel külas: arutasime oma linnade pärandiga seotud probleeme ja meile tehti põhjalik ringkäik südalinna murepiirkondades.

NÄITEID KÄSITLETUD TEEMADEST

Eteläsatamasse ja Makasiiniterminaali Suomenlinna UNESCO kaitsevööndisse kavandatakse suurt ärihoonestust, mis varjab vaated ajaloolistele hoonetele ja lõikab praegused kaldaäärsed tänavad merest ära. Kaovad isegi teada-tuntud vaated, mis avanevad Soome rahvusmaastiku elemendiks peetud kaljuselt Tähtitornimäelt.

Selle ootamatu kava käivitajaks sai 2014. aastal suurt kahinat tekitanud ettepanek ehitada Helsingi Eteläranna ajaloolisele kaldapealsele Guggenheimi muuseum. Toona laideti see mõte maha, aga linnavalitsus avastas, et see on müügiks magus piirkond.

Lämmatav naaber on plaanis ka Helsingi ühe sümboli, Eliel Saarineni projekteeritud raudteejaama kõrvale: jaama ja Postitalo vahele kavandatakse hiiglaslikku hoonestust, mis täidaks nii Elieli kui ka Asema väljaku.

2012. aastal avati Helsingi üks mõnusamaid ja populaarsemaid, mitu tunnustust pälvinud kergliiklustee Baana, mis kulgeb endises, veel 2008. aastani kasutusel olnud pooleldi maa-aluses raudteekoridoris. Rattateega on ühtpidi arendatud keskkonnasõbralikku liikumist, teisalt aga väärtustatud Helsingi kui tööstuslinna pärandit.

Suur populaarsus on aga kohale meelitanud arendusfirmad, kes on algatanud linna heakskiidul protsessi, et Baana veerele ehitataks kõrged äri- ja eluhooned. Küllap lugeja suudab isegi ette kujutada, milliseid otseseid ja kaudseid varje see heidaks üle tunneli kasutajate. Täiesti

mõistusvastane on aga mõte, et hoonete äriruumid avaneksid suhteliselt kitsale jalgrattateele. See ei muuda teed mitte lihtsalt kaubanduskeskuseks, vaid ka suisa ohtlikuks rattasõitjatele.

Ka Helsingis on oma draama teatri laiendamisega: Kansallisteatteri soovib lammutada Kaija ja Heikki Sireni 1954. aastal väga tundlikult vormistatud ja modernistliku arhitektuuri üheks tippteoseks peetud juurdeehitise Onni Tarjanne projekteeritud (1913) teatrihoonele.

See ei ole aga veel kõik. Mitu koolimaja ja haiglat, mille planeeringul on suur osa neid ümbritsevatel parkidel, on kavas muuta kontoriteks ja korteriteks. See toob kaasa vajaduse rajada uusi juurdepääsuteid ja parkimiskohti ning muudab seega kogu piirkonna taristut. Kurb on ka lugeda, kui paljude kaitse all olevate hoonete lammutamist linnavalitsus taotleb.

Pamflett „Kenen kaupunki?“ on mõtlemapanev lugemine, eriti seetõttu, et ei tegeleta vaid üksikute kinnistutega, vaid vaatluse alla on võetud kõik suuremad Helsingi arendused. See väärib kindlasti järeletegemist ka Eestis. Pamfleti leiab ICOMOS-i veebilehelt icomos.fi.

[1] Merle Karro-Kalberg, Anna-Liiza Izbaš, Lahtiste kaartidega Tallinn. – Sirp, 19. II 2021.

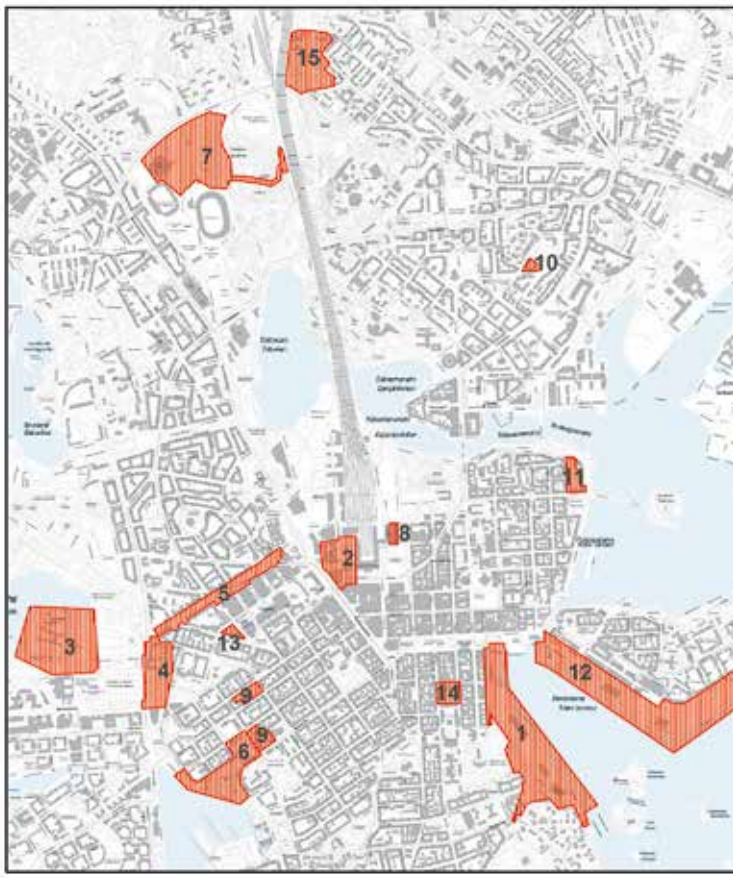

1

1. Problemaatilised arendusalad Helsingis. Pamflett „Kenen kaupunki?“

2. Illustratsioon Urbaana arendusele Leppäsuolt vaadatuna. Pildid on teadlikult eksitavad, antud juhul paistab isegi talvepäike põhjakaarest. Pamflett „Kenen kaupunki?“

3. Südalinnas kitsas raudteekoridoris algav Baana ulatub Maria haigla piirkonnani, kus see pakub laiemal alal võimalusi erinevateks tegevusteks. Foto Krista Muurinen

2

3

Jiří Tintěra

Muinsuskaitsesüsteem Tšehhis

Viimasel ajal on Eestis süvenenud arutelu teemal, kas oleks vaja üle vaadata pärandikaitse vastutuse jaotus kohalike omavalitsuste ja Muinsuskaitseameti vahel.[1] Tšehhis mängivad kohalikud omavalitsused pärandi kaitses suuremat rolli.

1

1. Praha muinsuskaitsealal asunud hoone, mis ehitati 1881. aastal neorenessanslikuna ja hiljem ehitati ümber *art déco* stiilis. Hoone lammutati 2017. aastal vahetu ohu likvideerimise ettekäändel tollase kultuuriministri otsese sekkumise mõjul. See on viimase kümnendi üks enim poleemikat tekitanud konflikte muinsuskaitsesüsteemi sees. Foto Wikipedia

Tšehhit ja Eestit on mõistlik kõrvutada, sest nii riikide lähiajalugu kui ka majanduslik tase[2] on üpris sarnased. Tšehhis elab 10,7 miljonit inimest ehk kaheksa korda rohkem kui Eestis. Kinnismälestisi on Tšehhis 38 814, mis võrreldes elanike arvuga vastab peaaegu täpselt Eesti olukorrale.[3] Muinsuskaitsealasid on Tšehhis rohkem (571), kuid kohaliku tasandi kaitsealade (nagu Eesti miljööväärtuslikud hoonestusalad) süsteem puudub. Suur osa muinsuskaitsealasid on siiski kehtestatud kohaliku omavalitsuse algatusel. Üldiselt võib öelda, et kaitstavate objektide arv on neis kahes riigis võrreldav. Sama kehtib paraku ka muinsuskaitse valdkonna riikliku rahastamise kohta. Tšehhis eraldati 2020. aastal mälestiste omanike toetamiseks 25 miljonit, Eestis 2,5 miljonit eurot ehk kümnendik Tšehhi summast.

Tšehhi muinsuskaitsesüsteem jaguneb kaheks: haldussüsteem ja tugiorganisatsioonid. Haldussüsteem on kolmetasandiline: omavalitsused, maavalitsused ja kultuuriministeerium. Tugiorganisatsioone on kaks: muinsuskaitseinspektsioon ja muinsuskaitseamet. Inspektsioon on osa kultuuriministeeriumist ja teeb järelevalvet. Amet on iseseisev valitsusasutus, mille peamine ülesanne on pakkuda erialast tuge.

Praktikas toimib süsteem järgmiselt: enne mälestist puudutava haldusotsuse tegemist peab kohalik omavalitsus küsima muinsuskaitseametilt arvamust. Ehkki omavalitsusel on teoreetiliselt õigus sellest kõrvale kalduda, on ameti arvamus üldjuhul haldusotsuse aluseks.[4] Kui haldusotsus vaidlustatakse, läheb see haldussüsteemi kõrgemale astmele (maavalitsus, kultuuriministeerium) ülevaatamiseks.

Muinsuskaitseameti arvamust ei saa mälestise omanik vaidlustada (haldusotsust saab), kuid ta võib esitada vastulause. Praktikas juhtub seda harva, sest omanikul puudub üldjuhul selleks erialane pädevus. Projekteerimiseelsete eritingimuste küsimine ei ole Tšehhi süsteemis kohustuslik, kuid seda võib teha vabatahtlikult, oma riskide maandamiseks. Eritingimusi väljastab omavalitsus, kuid taotleja võib oma kavatsuste üle muinsuskaitseametiga nõu pidada.

Mälestise omanikule võib alguses tekitada peavalu Tšehhi süsteemi keerukus ja asutuste rollist arusaamine. Omanik küsib nii ehitusluba kui ka tööde tegemise luba ühest asutusest – kohalikust omavalitsusest ehk rakendub Eestiski soovitud ühe-akna-süsteem. Muinsuskaitseametiga puutub omanik kokku vaid juhul, kui ta ise otsib abi või nõu.

Muinsuskaitseameti vaatenurgast on suurim puudus kontrolli kaotamine haldusotsuste üle, kuid minu hinnangul seisneb selles ka peamine eelis. Seetõttu, et amet ei väljasta haldusotsuseid ega kontrolli omanike tegevust, ei ole ameti töötajad pelgalt ametnikud, vaid eeskätt spetsialistid. Nad saavad keskenduda teadustööle, omanike nõustamisele ja valdkonna edendamisele.

2

2. Ehitis, millega asendati eelmisel fotol kujutatud hoone. Foto Wikipedia

Kui Eestis oodatakse ühelt maakonnanõunikult korraga nii haldus- kui ka erialast pädevust, on Tšehhis olukord parem. Omanikke, kes seadust ei järgi, karistab seal muinsuskaitseinspektsioon. See võimaldab muinsuskaitseameti ja omanike suhted üles ehitada palju sõbralikumal viisil. Omavalitsuse vaatenurgast seisneb süsteemi peamine puudus suuremas haldusmahus, kuid see-eest on omavalitsustel süsteemis otsuste tegemisel võrdsem roll.

Kuigi riikide muinsuskaitsesüsteem on väga erinev, toimib see suures plaanis üpris sarnaselt. Pärand hävib üldjuhul hooldusvõla tõttu, mitte tahtlikult. Samuti keerlevad valdkonna suuremad arutelud selle ümber, kas konkreetne lammutamisele määratud hoone võtta kaitse alla või mitte.

Peamine probleem on sama ehk valdkonna krooniline alarahastatus, mis ei ole vastavuses vastutuse suurusega. Alarahastusest tingitud ebapiisavad toetused ning ülekoormatud ametnike ja spetsialistide tõttu venivad menetlused pahandavad omanikke ja kahjustavad kogu muinsuskaitsesüsteemi mainet. Just rahastamine on minu hinnangul Eesti muinsuskaitse peamine mure. Alles siis, kui rahastamine pareneb, võiks mõelda süsteemi ülesehituse muutmisele.

[1] Nt P. Pärna, Riik ei tohi jätta mälestise omanikku tema kohustustega üksi. – Postimees 7. XII 2021.
[2] Maailmapanga andmete järgi oli 2020. aastal Tšehhi sisemajanduse kogutoodang inimese kohta 22 932 $, Eestil 23 027 $.
[3] Eestis on 5277 kinnismälestist.
[4] Üks näide, kus muinsuskaitseameti arvamust ei arvestatud, on esitatud fotodel 1 ja 2.

Muinas-giidi mälestused

2021. aasta jooksul olin Tallinnas märksa rohkemate ekskursioonide giid kui kogu varasema elu jooksul kokku. Minu uurimisprojekti „Tallinna vanalinna jätkusuutlik arendamine ja eksponeerimine“ teema oli interjööride tutvustamine külastajatele. Samal ajal oli Eesti Arhitektuurikeskus hakanud korraldama regulaarseid ekskursioone hoonete siseruumidesse ja palus mindki neid juhtima. Osalt uurimishuvist teada saada, kuidas selline asi praktikas toimib, võtsin pakkumise vastu.

Tuuritamine mälestistes (peamiselt linnahallis, Balti manufaktuuris ja rahvusraamatukogus) kujunes ootamatult huvitavaks ja õpetlikuks kogemuseks. Jagan mõnda tähelepanekut eelkõige selleks, et ärgitada ka teisi ehituspärandiga tegelevaid inimesi rohkem juhtima avalikke ringkäike hoonetes, mida nad hästi tunnevad.

EKSKURSIOON KUI LÕBUS ARHITEKTUURITEATER

Ekskursioon on samamoodi teadmiste jagamise ja saamise formaat nagu uuringu tegemine, loengu andmine, infopäeva või avaliku arutelu korraldamine. Nendega võrreldes on ekskursioon siiski palju lihtsam ja lõbusam. Ekskursioonile on valmis tulema laiem ring inimesi kui pärandit tutvustavatele infopäevadele ja koolitustele, ning seda tajutakse pigem puhkuse ja meelelahutuse osana.

Tuurigiidi töö on midagi lühiloengu pidamise, jalutuskäigu ja seltskondliku ürituse vahepealset. See vajab korralikku ettevalmistust: vähene info, mida tuuri peatumiskohtades edasi anda jõuab, tuleb esitada võimalikult kontsentreeritult ja puändiga nagu kolmeminutiloengul.

Samas on selles tegevuses ajutisust ja kergust, kuna pärast pole tarvis osalejate teadmisi kontrollida ega muinsuskaitsekriitilistele märkustele vastata. Kõik osalejad on entusiastlikud huvilised, kes on tulnud kohale selleks, et saada uusi teadmisi ja meelelahutust, nn *infotainment*'i. Nii on ekskursioon üks mõnusalt stressivaba olukord, mille käigus saab teha ka veidi teavitustööd muinsuskaitse teemal.

Eesti Arhitektuurikeskuse ekskursioonikorraldaja Rait Talvik on nimetanud selliseid laiale publikule suunatud lühikesi arhitektuurituure ka arhitektuuriteatriks: kogu hoone on üks väga mitmetasandiline lava ja giid esitab selles monotüki, aeg-ajalt publikut kaasates.

Tagasiside on näidanud, et osalejate jaoks on kõige olulisem näha ja kuulda midagi erilist, eksklusiivset, näiteks pääseda hoonesse või hooneosadesse, kuhu muidu ei lubata. Ka saadav info peaks olema midagi sellist, mida Vikipeedias kirjas ei ole. Nii on atraktiivsed pikka aega tühjalt seisnud sümbolhooned, või ka avalike hoonete sellised osad, kuhu tavaliselt ei pääse.

Ekskursiooni korraldajana on selge eelis inimestel, kes on tegelenud hoonega uurija, ametniku, restauraatori vms rollis: neil on kogunenud selle lähiajaloo ja tuleviku kohta palju vähetuntud teadmisi. Kõikidest vaidlustest ei ole muidugi tarvis rääkida, kuid tihtipeale teevad ekskursiooni unikaalseks just nüansid: nt millised hoone detailid tuleb säilitada ning kus on tehtud kompromisse kasutusmugavuse ja ajaloolise väärtuse vahel valides.

PRAKTILIST: ORIENTEERUMINE, OHUTUS, VÕTMED JA PÕRANDAD

Ekskursioon interjööris vajab märksa põhjalikumat ettevalmistust kui tänavaruumis. Suures hoones orienteeruma õppimiseks tuleb marsruut mitu korda läbi käia, et mitte sattuda kogemata kellegi tööruumi või valve all olevasse või varisemisohtlikku hooneosasse.

Teine tähtis küsimus oli regulaarsete interjööriekskursioonide puhul see, kuidas pääseb hoonesse sisse. Ühekordse külaskäigu puhul võib omanik või tema esindaja tulla ise uksi avama, aga iga nädal mitu korda toimuva ekskursiooni puhul ei ole see mõeldav. Juhul, kui hoone võtmed usaldatakse korraldajatele, saab küll käia seal mugavalt mistahes ajal sees, õpetada uusi giide orienteeruma või teha ajakirjanikele näidistuure, kuid samas peavad giidid pidevalt tegelema omavahelise võtmelogistikaga. Seetõttu on lihtsam korraldada ekskursioone

hoones, kus on valvur, kes laseb inimesed kokkulepitud ajal sisse.

Paljude ajalooliste hoonete külastatavusele seab piirid põrandate materjal ja seisukord. Ekskursioonid ei ole eriti oodatud seal, kus põrandad on väärtuslikud ja ei kannata poriste saabastega käimist. Samas tuleb vältida ka kohti, kus põrandates on augud või läbivajumise oht. Näiteks Balti manufaktuuris tuli mõni ruum ohutuslintidega piirata, et keegi ei jalutaks sisse suurtesse aukudesse, mis olid jäänud põrandatesse pärast seadmete eemaldamist.

SÜGAVAMALE, MITTE KAUGEMALE

Kodulinna kultuuriväärtuslikes hoonetes ekskurseerimine õpetab, et millegi erilise nägemiseks ei pea reisima tingimata kaugele. Võib minna ka väga lähedal asuvate hoonete sügavusse ja sealgi avanevad täiesti uued perspektiivid.

Turismiuuringutes on toodud esile, et enamikule reisidele ei minda mitte selleks, et kuhugi kohale jõuda, vaid selleks, et *minna ära*: põgeneda oma argipäevarutiinist ja keskkonnast. Seejuures on puhkusereiside kõige levinum tegevus lihtne jalutamine ja ringivaatamine.

Argipäev muutub hulga mitmekesisemaks ja puhkusesarnasemaks, kui leida selles aega huvitavates keskkondades ringi jalutada, nn *turisti pilguga* vaadelda ja teistelegi seda võimalust pakkuda.

1

1. Ekskursiooniga rahvusraamatukogu pööningul – kohas, kuhu tavaliselt ei pääse. Foto Taavi Tiidor

2. Tallinna linnahalli avarad ruumid on arhitektuuriteatriks suurepärane lava. Ekskursioonide korraldamist soodustavad ka tugevad terratsopõrandad ja valvuri olemasolu. Foto Saara Mildeberg

2

Andrus Laansalu

Järva-Jaani traktoriõppeklass kui ainulaadne muinsuskaitse-objekt

Järva-Jaanis Orina mõisas asub 1971. aastast saadik traktoriõppeklass, mis on praeguse seisuga muutunud haruldaseks ja väga tähelepanuväärseks muinsuskaitset vajavaks objektiks. See klass on Eesti tehnikahariduse kontsentreeritud ajalugu, ajakapsel, millega sarnanevat keskkonda ei loo keegi enam kunagi. Kui see peaks hävima (see oht on olemas, näiteks mõisahoone müükimineku tõttu), siis mitte mingil viisil teda taastada enam ei õnnestuks.

Seadmed ja organiseerimispõhimõtted, mida traktoriõppeklass sisaldab ja esitab, kuuluvad 50 aastat tagasi kehtinud õpetamistraditsiooni. Klassi ehitas omaaegse Järva-Jaani Mehhaniseerimiskooli direktor Helmut Vajakas kahe aasta jooksul pärast direktoriametist loobumist.

Klassi erilisus tuleb sellest, et Helmut Vajaka visioon ületas kõrgelt tavalise õppeklassi vajadusi. Klassis on suure kandevõimega pöördlava, millele on paigutatud kuus töötavat eksponaatmootorit. Eksponaatmootoreid käivitatakse elektrimootoritega ja nad on lahti lõigatud nii, et neid vaadates saaks õppida mootorite tööpõhimõtteid. Pöördlavaga on võimalik tuua eksponeeritav mootor esiplaani.

Traktoriõppeklass on üles ehitatud väikse teatri- ja kinosaalina. Ka kõige pisemad detailid on läbi mõeldud ja tehniliselt perfektselt teostatud. Klassis on mootoritega liigutatav infograafika, tagantprojektsiooniga filmivaatamisvõimalus ja mootoritega ettetõmmatavad aknakatted. Lisaks on sinna kogunenud massiivne infoladestus, mille moodustavad traktoriõppe-spetsiifilised raamatud, plakatid, diafilmid, slaidid ja 8-millimeetrised õppefilmid.

Koostasin suvel 2021 selles klassis muuseumiprojekti „Kunstnikud kogudes“ (kuraatorid Maarin Ektermann ja Mary Talvistu) käigus näitus-lavastuse „Diislidisko“. Kontseptsioon oli tutvustada klassi ajalugu, omadusi ja praegust tähendust tehnoloogilise teatri raamistuses.

Keskne mõte oli, et Helmut Vajakas ehitas küll traktoriõppeklassi, aga oma pöördlava, teatraalsuse ja tehnilise perfektsusega oli tegu tehnoloogilise teatri varase eelkajaga ajal, kui selle mõiste tekkimiseni läks veel 25 aastat aega. Ja nüüd, 50 aastat hiljem on see klass Eesti tehnoloogilise teatri orgaaniline osa, ühtlasi osa teatriuuendusest, mis moodustus samas ajas üldtuntud Eesti teatriuuendusega, mida vedasid Jaan Tooming, Evald Hermaküla ja Tõnu Tepandi.

Sellisena ei ole Helmut Vajaka traktoriõppeklass tähtis osa mitte ainult Eesti tehnoloogiahariduse ajaloost, vaid ka Eesti teatriajaloost ja vajab kindlasti muinsuskaitse alla kuuluva objekti staatust.

Diislidisko loeng-*performance* 2021. aasta suvel.
Foto Maarin Ektermann

Tehnikamälestise staatus ja saatus

Tehnika on alati kandnud rohkem praktilist kui esteetilist väärtust (seejuures ei saa rääkida viimase puudumisest), mistõttu on säilimise aspektist tegu haprama materjaliga kui näiteks kunst või arhitektuur. Valdkonnana kõneleb tehnikapärand enamjaolt viimasest kahest möödunud sajandist ning seda iseloomustavas küllaltki kiires arengus peegeldub selgelt praegune tehnikamaailm.

Vallasmälestistena on Eestis kaitse alla võetud 13 071 objekti, millest liigitatult on tehnikamälestiste osakaal 0,4%. 51 objektist, mis on tehnikamälestisena arvele võetud, moodustavad kolmveerandi (era)muuseumide eksponaadid. Samas on osa tehnikavaldkonna esindajatest liigitatud ka kunsti- või ehitismälestisteks (osa ehitisest, militaarrajatisest jm).

Aastail 1984–1989 tehti Vabariikliku Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsiooni (VAMKI) tellimusel Eesti NSV tööstus- ja tehnikapärandi põhjalik inventeerimine. Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituut (KRPI) koostas toonaste rajoonide kaupa ülevaated tööstus- ja tehnikapärandi olulisimatest objektidest ühes fotodokumentatsiooniga. Fookuses olid objektid, mille ehitusaeg ulatus kuni 1940. aastani. Aruannetes on peamine rõhk tööstusarhitektuuril, kuid käsitleti ka komplekside juurde kuulunud seadmeid, rajatisi ja nendele lisatud tehnilise loomuga funktsioone. Lõpptulemusena valminud koondaruanded on seni ainus tehnikapärandit kaasav uurimus ja inventeerimine.

Tehnikapärand vajab suuremat tähelepanu ja teadvustamist, seda peaasjalikult just nende objektide seisukohalt, mis ei ole muinsuskaitse all. Omanäolisi komplekse koos seadmetega on Eestis säilinud tõenäoliselt suurusjärgus mõnikümmend. Pideva hävinemisohu suurim tegur on vanametalliäri, mis hakkab praeguseid kokkuostuhindasid arvestades taas tuure üles võtma.

Märka tehnikapärandit!

1

2

3

1. Nõmmeveski hüdroelektrijaama turbiin. Hüdroelektrijaama metallosad on viimase kümmekonna aastaga järk-järgult kadunud just usinate metalliröövlite tõttu. Foto Frank Lukk
2. Ellamaa elektrijaama turbogeneraator. Ellamaa elektrijaamas on omal kohal säilinud üks kahest 1943–1944 paigaldatud Saksa päritolu Brown, Boveri & Cie AG turbogeneraatorist. Foto Frank Lukk
3. Nõmmküla meierei sisevaade. Üks paljudest 1980. aastate lõpul inventeeritud tööstushoonetest, kus oli toona veel suhteliselt suures ulatuses säilinud algset sisseseadet. Foto Muinsuskaitseameti arhiiv, ERA.T-76.1.12556, lk 37

Muinsuskaitseameti aastapreemiad 2021

Muinsuskaitseameti aastapreemiate laureaadid kuulutati välja 2021. aasta novembris toimunud virtuaalsel tänuüritusel. Avalikul ideekorjel esitatud 79 kandidaadi seast valis žürii välja parimad 13 kategoorias.

HÄSTI RESTAUREERITUD MÄLESTIS
Laureaat on **Tori hobusekasvanduse hoonete kompleks** (omanik SA Eesti Maaelumuuseumid, projekti algataja Merli Sild, restaureerimisprojekti koostajad Tiit Raev (OÜ Arcus Projekt) ja DIVI Projekt OÜ, restaureerimis- ja ehitustööde tegijad OÜ Silindia Ehitus, PREV OÜ ja OÜ SampoEhituse, muinsuskaitselise järelevalve tegija Priit Raba (OÜ Ehitusagentuur)).

Nominendid olid **Kärdla kirik** (eestvedajad Tiit Harjak ja Enn Kunila (Kärdla Kiriku SA), restaureerimisprojekti koostajad Elo Sova ja Kalli-Maia Holland (OÜ Vana Tallinn), restaureerimis- ja ehitustööde tegijad Haasoja OÜ, Janika Roosa (Mööbliorav OÜ) ja Säästvad Ehituslahendused OÜ, muinsuskaitselise järelevalve tegija P.P. Ehitusjärelevalve OÜ) ning **Viljandi mõisa peahoone** (omanikud Viktor Siilats ja Aivar Lõhmist (OÜ Modify), restaureerimisprojekti koostaja OÜ Restor, restaureerimis- ja ehitustööde tegijad Jaanus Erm ja Enn Holland (Unico Eesti OÜ), muinsuskaitselise järelevalve tegija Viljar Laidvee (Inseneribüroo Telora OÜ)).

HÄSTI RESTAUREERITUD KUNSTIMÄLESTIS
Laureaat on **Tallinna Õnnepalee valgustid** (eestvedajad Katrin Kommer ja Tallinna Perekonnaseisuamet, valgustite autor ja taastaja Mare Soovik-Lobjakas, klaasimeister Ahto Sild, tööde projektijuht Birgit Pählapuu (MTÜ Okapi)).

Nominendid olid **Jõhvi kiriku altarimaal „Kristuse taevaminek"** (omanik EELK Jõhvi Mihkli Kogudus, restaureerija Merike Kallas (H&M Restuudio OÜ)) ning **Palamuse kiriku Nürnbergi kroonlühter** (eestvedaja EELK Palamuse Püha Bartholomeuse Koguduse juhatuse esimees Arne Tegelmann, restaureerija Helmut Välja (SA Eesti Vabaõhumuuseum konserveerimis- ja digiteerimiskeskus Kanut)).

HÄSTI TAASTATUD HOONE MUINSUSKAITSEALAL VÕI KAITSEVÖÖNDIS
Laureaat on **villa Friedheim, Haapsalu** (omanik OÜ GMP Investeeringud, projekteerijad Aivar Roosaar, Merike Raid (AS Tari), ehitaja Aivar Midri ja Taavi Lang (Vilcon Ehitus OÜ)).

Nominendid olid **Hommiku 5/1 ja Hommiku 5/2, Pärnu** (omanikud Chi Keung Ivan Wong ja Zhujing Suzy Li (Baltic TCM OÜ), ehitaja Viimistlus ja Ehitus OÜ, projekteerija ja järelevalve tegija Arhitektibüroo Pind OÜ), **Kalevi 4, Haapsalu** (omanikud Madiken ja Lauri Oja, projekteerija Harry Lindemann), **Pargi 2a, Kuressaare** (omanikud perekond Käärid, perekond Aho ja Katrin Kalle, ehitaja Pihla Grupp OÜ) ning **Staapli 10, Tallinn** (omanik Kuuba Group OÜ, endine omanik Noblessner Arendus OÜ, projekteerija Apex Arhitektuuribüroo OÜ, ehitaja Üllar Hinno (1Partner Ehitus OÜ), muinsuskaitselise järelevalve tegija Urve Rukki).

UUSEHITIS AJALOOLISES KESKKONNAS
Laureaat on **Valga Priimetsa Kool** (omanik Valga Vallavalitsus, projekteerija SIA Lauder Architects, ehitaja Rennes OÜ).

Nominendid olid **Kostivere mõisa küün** (omanik Indrek Uik (OÜ Raidmaa), projekteerijad Eva Laarmann ja Liina Tammaru) ning **Kuressaare päevakeskus** (omanik Saaremaa Vallavalitsus, projekteerija molumba OÜ, peatöövõtja OÜ Arens Ehitustööd).

AASTA LEID
Laureaat on **Tartus Jakobi 5 asunud terrakotapea leid** (leidjad ja uurijad Keiti Randoja ja Rivo Bernotas (Arheox OÜ)).

Nominendid olid **Äherdi metsmehe leid** (leidja Andrei Sidorov, leiu eksperdihinnangu koostaja Erki Russow) ja **Põhjasõja-aegse kalmistu avastamine Tartus Oa tänaval** (leidja Priit Oja (OÜ Teearu Grupp), uurija Martin Malve).

AASTA TEGU
Laureaat on **Pärsti mõisa peahoone lasteaiaruumide rekonstrueerimine** (omanik Viljandi Vallavalitsus, lasteaed Päikesekiir ja direktor Astra Jamnes, sisekujundusprojekti autor Kaari Metslang, arhitektuurse projekti autor Eva Tammpere).

Nominendid olid **Luua mõisa peahoone teise korruse ümberehitamine õpilaskoduks** (omanik Luua Metsanduskool ja direktor Haana Zuba-Reinsalu) ning **restaureerimistoetuste loomine Tori vallas** (Tori vallavanem Lauri Luur, Tori abivallavanem Signe Rõngas ja Tori vallaarhitekt Kristjan Kullerkan).

PÄRANDI TUTVUSTAJA
Laureaat on folklorist **Marju Kõivupuu** töö ja toetuse eest ristimetsade kaitsel.

Nominendid olid kodulooUurija **Hanno Tamm** ja kohaliku pärandi tutvustaja **Heinart Puhkim**.

PÄRANDIHOIDJA
Laureaat on Viljandi vald ja vallavanem **Alar Karu** suure panuse eest valla pärandisõbralikku arengusse.

Nominendid olid **Hiiumaa Energiakeskus OÜ** Kärdla reservelektrijaama korstna restaureerimise, külaselts Muhv Rätsepa tuuliku korrastamise, **Miina-Liisa Kuusemaa** korraldusliku toe Lõuna-Eesti kirikute restaureerimisel ja **Toivo Lõhmus** Viljandi raekoja kella aastatepikkuse hooldamise eest.

PARIM UURIJA
Laureaat on arheoloog **Heiki Valk** kõrgetasemeliste uuringute eest.

Nominendid olid projekteerija ja muinsuskaitse eritingimuste koostaja **Epp Needo** ning pärandispetsialist **Maris Mändel**.

PARIM RESTAURAATOR
Laureaat on **Ain Pihl** (OÜ Rändmeister) silmapaistva töö eest sakraalarhitektuuri valdkonnas.

Nominendid olid **Kalvi Kondio** (Valtsimees OÜ) professionaalsete valtsplekitööde ning **Margus ja Ülle Liiv** (Margus Liiv Restaureerimisstuudio) pikaajalise asjatundliku restaureerimistöö eest.

Hea koostööpartnerina tunnustati Narva-Jõesuu kiriku päästetalgutel osalenud muuseume ja kõrgkoole.

Agne Trummali nimelise noore muinsuskaitsja preemia pälvis arhitektuuriajaloolane **Oliver Orro**.

Pikaajalise armastusega tehtud töö eest tunnustati **elutööpreemiaga** restauraatorit ja konservaatorit **Jaan Märssi** ning arheoloogi ja ajaloolast **Mati Mandelit**.

1

2

3

4

1. Kärdla kirik. Foto Elvo Jakobson
2. Palamuse kiriku Nürnbergi kroonlühter. Foto Elvo Jakobson
3. Pargi 2a Kuressaares. Foto Elvo Jakobson
4. Terrakotapealeid Tartus. Foto Keiti Randoja

Laura Ingerpuu

Muudatused kultuuri-pärandi nimekirjas

2021. aastal lisati kultuurimälestiste nimekirja 15 mälestist. Ajalooliste looduslike pühapaikade hulka lisati 14 ristimetsa ja ühe objekti võrra sai rikkamaks tehnikamälestiste nimekiri. Mälestise staatus lõpetati seitsmel ehitismälestisel, mis jäid siiski kaitse alla muinsuskaitseala hoonetena. Muu hulgas korrastati kultuurimälestiste nimekirja.

MÄLESTISEKS TUNNISTAMINE

Ristimetsad ja -puud on hoogustunud metsamajandamise tõttu järjest kiiremini hävinev kultuuripärand ning seepärast on need olnud viimastel aastatel suurema tähelepanu all. 2021. aastal tunnistati kultuurimälestisteks **Sabõrna, Taheva ja Asovariku ristipuud** ning **Erastvere**, **Tõrvapalo**, **Piirivariku**, **Sarupalu**, **Aarna**, **Hinovariku**, **Loko**, **Tinnipalu**, **Jõksi**, **Krõnstali ja Kambja ristimetsad**.

Ristilõikamise traditsiooni on Eestis esimest korda kirjeldatud 17. sajandil. See on osa Lõuna-Eesti vaimsest kultuuripärandist ja matusekombestikust, mil ristimärk lõigati puusse teekonnal kodust surnuaeda. Ristimetsi kasutatakse ka tänapäeval, mistõttu tähendaks nende hävimine kogu traditsiooni väljasuremist.

Viljandi raekoja kell-ajanäitaja on esimene ilmaliku hoone kell-ajanäitaja, mis on võetud riikliku kaitse alla. Tehnikamälestiseks tunnistatud objekt on ainulaadne, kuna selle ajalooline mehhanism on endiselt kasutuses ja suudab järjepideva hoolduse korral töötada veel palju aastaid.

Disainer Peter Behrensi disainitud ja Saksamaal AEG tehases toodetud kell-ajanäitaja paigaldati Viljandi raekotta 1932. aastal. Nüüdseks on see kogu Euroopas haruldus, kuna Teise maailmasõja purustuste ja selle tõttu, et sõjale järgnenud aastakümnetel mindi üle elektroonilistele kell-ajanäitajatele, on enamik sarnaseid kelli hävinud. Muu hulgas peegeldab Viljandi kell Eesti linnasüdamete moderniseerimise protsessi 1930. aastatel.

1. Lähivaade ristipuu ristile Hinovariku ristimetsas Põlvamaal. Foto Pikne Kama

MÄLESTISE STAATUSE LÕPETAMINE

2021. aastal lõpetati seitsme Tartu muinsuskaitsealal asuva ehitise kultuurimälestise staatus. Kaitse lõpetamised on osa selle muinsuskaitseala kaitsekorra koostamise protsessist, mille käigus vaatas kaitsekorra töörühm üle kõik ala mälestised.

Töörühm võttis seisukoha, et mälestised peaksid olema üksnes need muinsuskaitseala hooned, millel on suurem tähendus ning millel on säilinud või restaureeritud ajalooline eksterjöör ja interjöör. Samuti leiti, et mälestised ei peaks olema hooned, mis põlesid sõjatules seest tühjaks, välja arvatud juhul, kui need on tähenduslikud muudel asjaoludel (näiteks endine Tartu ülikooli kiriku hoone).

Lõpuks leiti, et seitsmel juhul – **Tiigi 5**, **Pepleri 4 ja Näituse 6 hooned** ning **Küüni 5, Raekoja plats 3, Rüütli 23** ja **21 hoonete fassaadid** – piisab kaitsmiseks muinsuskaitseala reeglitest.

Tiigi 5, Pepleri 4 ja Näituse 6 on olulised ajaloolise hoonestusmiljöö seisukohast, kuid tegu ei ole märkimisväärsemate ehitistega, mis esindaksid paremat osa meie kultuuripärandist. Need hooned on väärtuslikud pigem muinsuskaitseala kontekstis, sest nad hoiavad ja loovad Tartu muinsuskaitseala kohatunnetust.

Tiigi 5 ja Näituse 6 on aegade jooksul ümber ehitatud ning kaotanud oma autentse välisilme. Ka nende interjööris ei ole säilinud suure kultuuriväärtusega detaile. Pepleri 4 taastatud fassaadid esindavad näidet nii tsaariaegsest neorenessanss-stiilis linnavillast kui ka Teise maailmasõja järgsest taastamisarhitektuurist. Siiski on hoone kaotanud algupärase välisilme ja interjööri.

Hoonetel Küüni 5, Raekoja plats 3 ning Rüütli 23 ja 21 olid riikliku kaitse all üksnes fassaadid, mis taastati Tartu linnaarhitekti Arnold Matteuse eestvedamisel pärast Teist maailmasõda hoonete ülesehitamise käigus. Samas seisukorras ehitisi, kus hoonest olid säilinud ainult välismüürid, näiteks Pärnus ja Narvas ei taastatud, vaid enamasti lammutati.

Seega on Küüni 5, Raekoja plats 3 ja Rüütli 23 fassaadid olulised näited Teise maailmasõja järgsest mastaapsest taastamisarhitektuurist ning väärivad säilitamist. Arvestades seda, et mõistlik on käsitada hooneid tervikuna, piisab aga nende välisilme hoidmise tagamiseks Tartu muinsuskaitseala reeglitest.

KULTUURIMÄLESTISTE NIMEKIRJA KORRASTAMINE

1990. aastatel, mil kultuurimälestiste nimekirja koostati käsitsi, juhtus sellesse sisse näpuvigu. Näiteks on mõni hoone sattunud nimekirja ekslikult mitme mälestisena või on nimetus vigane, mõnel on seevastu muutunud nimes sisalduv aadress. Kultuurimälestiste nimekirja kõikehõlmav kordategemine on pikk ja aeganõudev protsess, mille põhiosa seisab veel ees. Siiski on üksikute objektide puhul võimalik ja tarvilik teha juba praegu korrektiivid.

Nii parandati 2021. aastal nelja mälestise nimi. Need on **Tallinnas Kristjan Raua 8 asuv hoone** (registrinumbriga 1092), **Paides paiknev ajalooline elektrialajaam** (registrinumbriga 15067) ning **Kärdlas asuvad kaks Helve Viidalepa maali** (registrinumbritega 3354 ja 3356). Korda said ka **Tartu** kahe mälestise nimi ja liik, mis olid võetud kaitse alla kahe eraldi mälestisena: **Veski 4** hoone (registris nüüd koondnumbriga 6964) ja **Ülikool 21** hoone (registris nüüd koondnumbriga 4377).

2. Viljandi raekoja torn ja mälestiseks tunnistatud kell. Foto Todd Richter

3. Ajaloolise emakella sisu korrastamiseks lahtivõetuna. Foto Toivo Lõhmus

4. Küüni 5 ei ole enam mälestis, kuid muinsuskaitseala hoonena säilib selle välisilme ka edaspidi. Foto Ave Elken

2

3

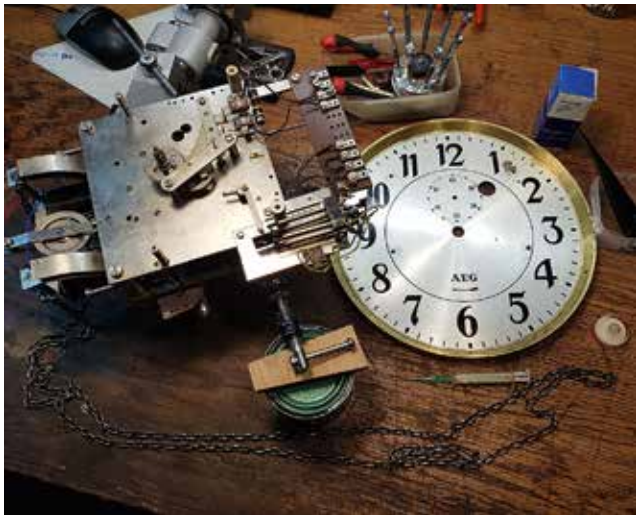

4

Linda Lainvoo

Narva-Jõesuu talgud

Konserveerimiskontseptsioon: Kristina Aas ja Grete Nilp SA EVM konserveerimis- ja digiteerimiskeskusest Kanut
Dokumenteerimine: H&M Restuudio OÜ
Osalejad: konservaatorid SA-st Eesti Kunstimuuseum, Eesti Rahva Muuseumist, SA-st Eesti Vabaõhumuuseum, Tallinna Linnamuuseumist, SA-st Virumaa Muuseumid ja Tartu Kunstimuuseumist, õppejõud ja tudengid Eesti Kunstiakadeemiast ning Tartu Kõrgemast Kunstikoolist Pallas

Põlengud, eriti süütamised, on Eesti pärandimaastikul haruldased, seda suurem oli šokk, kui 2021. aasta 14. veebruaril süüdati Narva-Jõesuu Kaasani Jumalaema Ikooni kirik (endise nimega Püha Vladimiri kirik). Puidust kirikuhoone on ehitismälestis, hoones paiknes ka 105 kunstimälestist ning lisaks ohtralt mittekaitsealust sisustust.

Vahetult põlengu kustutamise järgselt andis olukorrale esmase hinnangu Narva muinsuskaitseinspektor Madis Tuuder. Samal päeval asuti pidama läbirääkimisi ajutise hoiupaiga leidmiseks ja evakuatsiooni korraldamiseks. 16. veebruaril hindasid kunstimälestiste kahjustusi muinsuskaitseametnikud Kadri Tael ja Kalle Merilai ning avariikonserveerimist teostasid SA EVM Kanuti konservaatorid Marika Mängel ja Üüve Vahur. Päev hiljem, 17. veebruaril evakueerisid muinsuskaitseametnikud koostöös Tallinna Linnamuuseumi haldusjuhi Lennart Kummiga kahjustada saanud vara Narva Muuseumi Kunstigaleriisse ja Narva-Jõesuu linna pakutud pinnale.

Põlengus oli erineva ulatusega kahjustusi saanud suurem osa kirikus asunud mälestisi, samuti muu kirikuvara. Valdavas osas oli tegu puitalusel ikoonidega, lisaks mitmesuguseid metallobjekte, tekstiilesemeid ja köiteid. Kuna suurema osa objektide kahjustused olid sarnased ning asjade hulk suur, oli selge, et esemete esimese etapi konserveerimistöödeks on kõige otstarbekam korraldada konserveerimistalgud, mille kogemus oli olemas viie aasta tagusest ajast seoses Piirissaare palvela põlenguga.

Võrreldes Piirissaarega oli sel korral tööd vajavaid objekte märksa enam, kuid enamikul juhtudest olid kahjustused väiksemad, kuigi oli ka tõsisemalt kannatada saanud ja hävinud objekte. Kuna esemed asusid Narvas ning Narva Muuseum soovis osaleda korrastustöödes, otsustati talgud korraldada Narvas. Konserveerimistalgutega oli viisil või teisel seotud pea sada inimest. Kogu planeerimistöö raames tuli silmas pidada ka tõika, et tegutseti pandeemia tingimustes ning inimesi kokku tuues pidime arvestama ka epidemioloogilise olukorraga.

Talgute lõpuks oli kaardistatud kõigi päästetud mälestiste seisukord ning selge, millist käsitsemist nad edaspidi vajavad. Väiksemate kahjustustega objektid said puhastatud ning märkimisväärne osa neist viidud seisukorda, mis võimaldab nad palveelus kasutusele võtta. Neljapäevaste talgute käigus tehti ära töö, mis ühel konservaatoril oleks võtnud ligikaudu kaks aastat. Talguid alustades oli lootus, et juba järgmisel kuul saab osa mälestisi kirikusse tagasi viia, kuid kahetsusväärsel kombel süüdati ööl vastu viimast talgupäeva kirik uuesti ning seega jäävad ikoonid hetkel Eesti Rahva Muuseumi hoidlasse ootama võimalust, et taastatud kirikusse ühel päeval tagasi jõuda.

Narva-Jõesuu kirikuvara päästetalgutel osalejad. Foto Gregor Kiin

Pikne Kama

Üle poole Eesti looduslikest pühapaikadest on inventeeritud

Eesti maastikel leidub erilisi paiku ja loodusobjekte, mida on rahvapärimuse järgi pühaks peetud. Põldude keskel seisev ohvrikivi, jõekäärus pulbitsev raviallikas või soosaarel paiknev hiiemets – kõikide nende üldnimetus on looduslik pühapaik. Need on osa meie kultuuripärandist, kus põimuvad omavahel vaimne kultuur ja füüsiline ruum.

Kui palju on Eestis looduslikke pühapaiku? See on keeruline küsimus – muinsuskaitse all on 557 pühapaika, lisaks on osa pühapaiku looduskaitse all ja paljud ilma riikliku kaitseta. Minevikus on looduslikke pühapaiku olnud mitu korda rohkem, kuid hulk neist on hävinud või unustuse hõlma vajunud. Paljud on küll tänapäevani säilinud, kuid teave nende pühaduse kohta pole avalikult teadvustatud ega kättesaadav.

Olukorra parandamiseks, pühapaikadest ülevaate saamiseks ja meie kultuuripärandi hoidmiseks on kehtestatud kaks arengukava: aastateks 2008–2012 ja 2015–2020. Üle-eelmise aastaga lõppenud arengukaval[1] oli kaks eesmärki: 1) Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad on inventeeritud; 2) teave Eesti ajalooliste looduslike pühapaikade kohta on avalikkusele kättesaadav.

Pühapaikade inventeerimine tähendab esmalt tööd arhiivides, kust otsitakse välja kõik teated (rahvaluule, kohanimed, arheoloogiateated, kirjandus jm) piirkonna pühapaikade kohta. Kirjeldused sama paiga kohta seotakse omavahel. Välitööde käigus otsitakse pühapaik maastikul üles (kui see õnnestub), kirjeldatakse seda ja pannakse paika pühapaiga esialgsed piirid. Inventuuridest valmivad aruanded, mille omakorda vaatab läbi ajalooliste looduslike pühapaikade eksperdinõukogu. Eksperdinõukogu teeb ettepanekud, milliseid pühapaiku peaks kaitsma.

Viimase viie aasta inventuuride tulemuste põhjal on eksperdinõukogu teinud muinsuskaitse alla võtmise ettepaneku 193 paiga puhul – enamik nendest on pühad kivid ja allikad, väiksemal määral üksikpuud või suuremat maa-ala hõlmavad paigad. Pühapaikade kaardistamisel on väga oluline kohalike abi, kes võivad pühapaiga asukohta mäletada ja selle kätte juhatada. Kui pühapaika ei suudeta enam üles leida, siis paraku võib selle võrdsustada paiga hävimisega.

Mõlema arengukava alusel tehtud töö tulemusena on 105-st Eesti ajaloolisest kihelkonnast inventeeritud 55 ehk ligikaudu 52%. Kuigi inventeeritud on natuke üle poole ja arengukavas seatud eesmärgini ei ole jõutud, siis on tehtud töö ja tulemused siiski muljetavaldavad. Viies kihelkonnas on inventeerimine pooleli. Peamiselt on inventeerimist rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus. Jõudumööda on aruandeid tehtud kättesaadavaks Muinsuskaitseameti veebilehel ja paigad on kantud Maaameti pärandkultuuri kaardikihile.

Inventuuri tulemusi kasutatakse Muinsuskaitseameti igapäevatöös seoses ehitusprojektidega, valdade üldplaneeringute, infomaterjalide koostamise ja muude töölõikudega. Inventuuride tulemuste põhjal on alustatud uute pühapaikade kaitse alla võtmist. Muinsuskaitseameti koordineerimisel jätkub pühapaikade inventeerimine ja eesmärk on kaardistada kogu Eesti. Kui kiiresti või aeglaselt eesmärgini jõutakse, sõltub suuresti riiklikust rahastusest.

[1] Eesti looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine. Arengukava 2015–2020. Tallinn: Kultuuriministeerium, 2015.

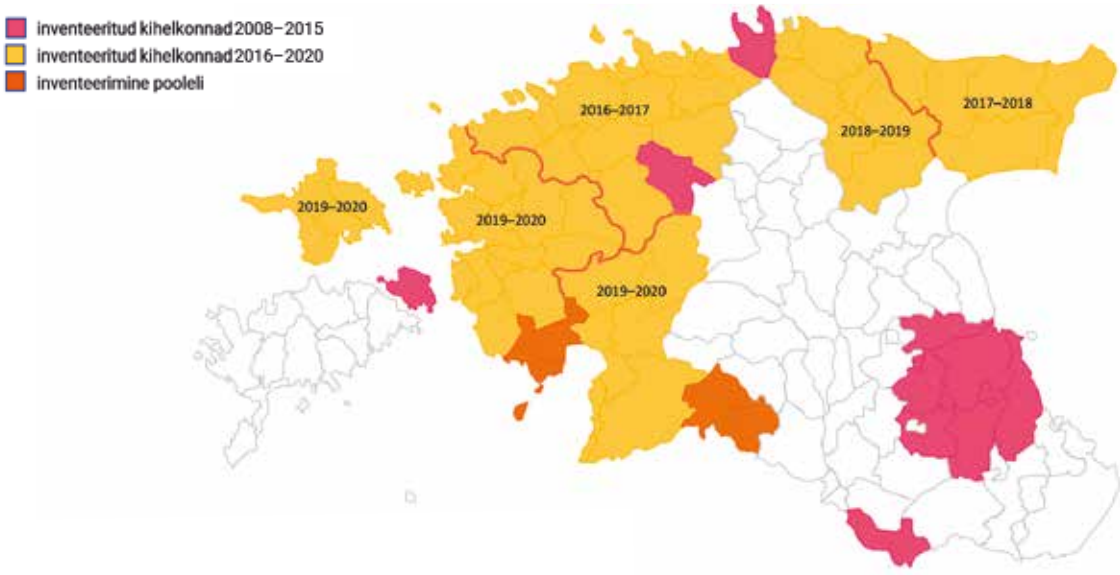

Pühapaikade kaardistamise seis 2020. aasta lõpus. Valgega märgitud alad ei ole veel inventeeritud

Liina Jänes

Euroopa Majanduspiirkonna ja Norra toetuste uuel perioodil tegeldakse Eesti muinsuskaitsealadega

1

2

3

4

Eesti ja Norra koostöö on kultuuripärandi valdkonnas kestnud juba aastaid. Koostööprogrammi fookuses on linnasüdamete arendamine kahanevates väikelinnades. Mõlemas riigis väheneb elanike arv väljaspool suuremaid linnu: kaovad ärid ja teenused, linnaruum on alakasutatud ja hooned – sealhulgas väga väärtuslikud hooned – jäävad tühjaks. Eesti 11 linnalisest muinsuskaitsealast üheksa on kahaneva rahvastikuga.

Kultuuripärandi teemaplokk asub seekord regionaalvaldkonnas ja kannab pealkirja „Muinsuskaitsealad ajaloolistes linnakeskustes“. Programm jaguneb kahe tegevuse vahel: taotlusvoor hoonete restaureerimiseks ja avalikku kasutusse võtmiseks (2 859 647 eurot) ning Muinsuskaitseameti ja Norra Kultuuripärandiameti koostööprojekt „Ajalooliste linnakeskuste elavdamine ja kohalik areng kultuuripärandi kaudu“ (458 000 eurot).

Taotlusvooru tulemused hõigati välja 2021. aasta kevadel. Otsisime projekte, millega võetaks vanalinnade tühjad või alakasutatud majad uuesti kasutusse ning toodaks linnasüdametesse inimesi ja elu. Kui teha korda suure ruumimõjuga hoone ning anda sellele avalik funktsioon, meelitab see vanalinna uusi kasutajaid ja elavdab muinsuskaitseala.

Hoonetele pakuti välja väga huvitavaid funktsioone. Milline on pikalt tühjana seisnud maja kestlik kasutus väikelinnas? Raha kasutamise tingimus oli, et hoone uus funktsioon peab olema avalik. Toetust võis küsida nii hoone kordategemiseks kui ka teenuste pakkumise alustamiseks. Välistatud oli ainult eluruumide rajamine.

1. Linnuse tee 1 Lihulas. Foto Martin Siplane
2. F. R. Kreutzwaldi 52 Võrus. Foto Martin Siplane
3. Kesk 19 Valgas. Foto Martin Siplane
4. Evald Okase muuseum, Karja 24 Haapsalus. Foto Martin Siplane

Vanade majade uuteks kasutusvõimalusteks pakuti kunstiresidentuuri, nukuteatrit, muusikamaja ja -kooli, kaugtöökeskust, seltsimaja, säästva renoveerimise infokeskust ja muinsuskaitse teabekeskust, käsitöökoda, õppekööki, muuseumi, galeriid, mitmel korral ka külalistemaja, kohvikut, restorani, kauplust ja nende kombinatsioone.

Seitsmest toetust saanud majast kolm olid täiesti tühjad, ühes asus autoremonditöökoda, üks oli hooajalises kasutuses ja kaks vähesel määral hooajalises kasutuses. Toetus võimaldas praktiseerida muinsuskaitse viimase aja strateegilist suunda: toetada majade kasutuselevõttu.

Muinsuskaitseameti ja Norra Kultuuripärandiameti koostööprojekt on pühendatud samale teemale n-ö pehmete tegevuste kaudu. Koolitused, seminarid, trükised, töötoad jms aitavad näidata pärandit kui linnasüdame arendamise võimalust ning leida viise, kuidas kasutada seda ära konkurentsieelisena. Linnad ei võistle ammu enam ainult ettevõtete, turistide ega investeeringute pärast. Järjest olulisemat rolli mängib kohakuvand.

Programm jõuab lõpule 2023. aastal. Samal aastal täitub 50 aastat üheksa muinsuskaitseala loomisest, mis annab põhjuse teha muinsuskaitsealade käekäigust vahekokkuvõtteid.

***

Programmi rahastatakse Euroopa Majanduspiirkonna ja Norra toetustest, kuhu panustavad Norra, Island ja Liechtenstein.

Taotlusvoorust rahastatud projektid

1. Linnuse tee 1 Lihulas. Mõisa viinaköögis hakatakse autode remontimise asemel jagama muinsuskaitse oskusteavet ja pidama käsitöökoda, sh sepikoda.
2. F. R. Kreutzwaldi 52 Võrus. Kunagine võõrastemaja London ning hilisem politseimaja hakkab majutama kaugtöökeskust, külalistemaja, õppekööki ja kohvikut.
3. Kesk 19 Valgas. Otse uuel keskväljakul seisnud tühi ja avariiline puitmaja plaanitakse rentida pärast restaureerimist välja poe, kohviku ja kogukonnaruumide jaoks.
4. Veski 9 Kuressaares. Suur paekivihoone hakkab mahutama teatri- ja kontserdisaale, restorani, majutusruume ja äripindu.
5. Tolli 4 Kuressaares. Rootsiaegse jõuka linnakodaniku elamu on seisnud 16 aastat tühjana, kuid saab nüüd uue elu holistilise tervisekeskuse ja kogukonnamajana.
6. Tallinna 13 Paides. Paide vanalinna üks esinduslikem puithoone sobib hästi restaureerimise näidismajaks: siia tuleb säästva renoveerimise infokeskuse kogukonnakeskus.
7. Karja 24 Haapsalus. Evald Okase Muuseum saab kunsti aastaringseks eksponeerimiseks vajalikud tingimused.

Euroopa ranniku- ja merealade kultuuripärandi ümbermõtestamine

2021. aastaga lõppes „Horisont 2020“ projekt „Kultuuripärandi ja maastiku kaitsmine ning jätkusuutlik haldamine Euroopa ranniku- ja merealadel“, mida tähistatakse ka akronüümiga Pericles.

Seitsme Euroopa riigi teadus-, valitsus- ja mäluasutustest koosnev konsortsium uuris projekti käigus merekultuuripärandit, mis on oma asukoha tõttu pidevas ohus. Tegeldi muinsuskaitsepoliitika ümbermõtestamisega, et kaaluda kultuuripärandi eest hoolitsemise loovamaid viise ja arendada uut pärandit nii praeguste kogukondade kui ka tulevaste põlvkondade jaoks.

Kui sind huvitab, milline on teadlaste arvates tuleviku muinsuskaitse või mis on uinunud, kadunud või potentsiaalne kultuuripärand, millised tasuta töövahendid aitavad sul kaardistada ja tutvustada oma kodukandi pärandit ning luua uusi matkaradu, siis tutvu projekti veebilehega aadressil pericles-heritage.eu.

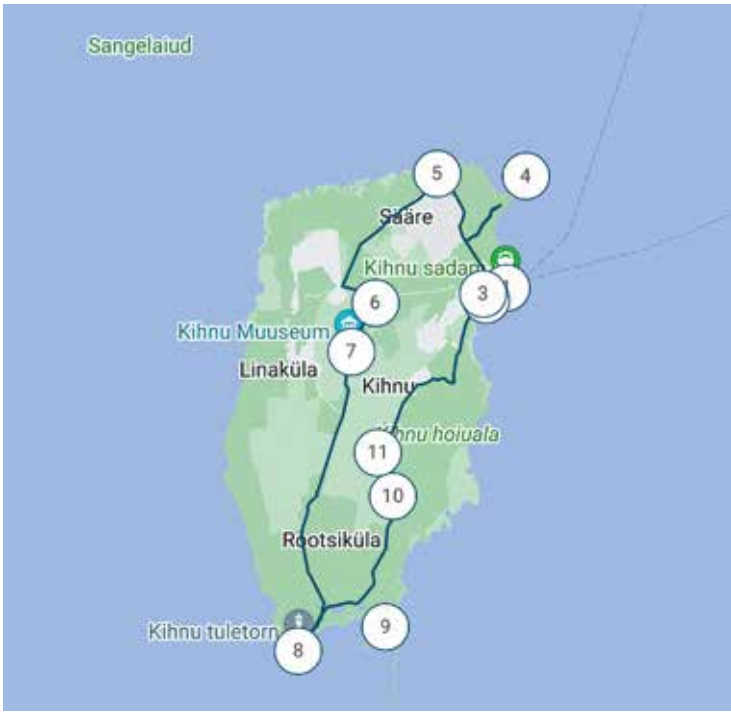

Projekti käigus katsetati matkaradade loomiseks ja reklaamimiseks paljusid platvorme. Pildil on kuvatõmmis portaalist izi.travel, kus on võimalik luua matkaradadele ka audiogiide.

Epp Alatalu

Eesti Arhitektuuri-muuseum 30

Eesti Arhitektuurimuuseum ajaloolises Rotermanni soolalaos.
Foto Martin Siplane

Muinsuskaitsjate, ajaloolaste, kodu-uurijate, muinsuskaitse eritingimuste koostajate, planeerijate-projekteerijate ja inseneride-ehitajate rõõmuks on olnud juba 30 aastat nende käsutuses Eesti Arhitektuurimuuseumi kogud ja arhiivid. Eesti Arhitektuurimuuseum asutati 1991. aasta 1. jaanuaril eesmärgiga dokumenteerida, säilitada ja teadvustada Eesti arhitektuuri ajalugu ning arengut tänapäeval.

Julgelt saab väita, et muuseumi iga näitus ja trükis on avardanud inimeste teadmisi arhitektuuriajaloost ning toonud esile uusi, seni teadvustamata või vähe märgatud teemasid, mille seas on näiteks suvilaarhitektuur, tuletornid ja ka mõisakoolid.

Eesti Arhitektuurimuuseum on koostöös Eesti Kunstiakadeemia, Muinsuskaitseameti ja Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakonnaga tegelenud 20. ja 21. sajandi arhitektuuri, aga ka puitarhitektuuri uurimise ja tutvustamisega. Tänu muuseumile tunneb laiem avalikkus Eesti professionaalsete arhitektide ja ehitusinseneride loomingut. Muuseum on olnud sillaehitaja kultuurisfääri ning ehitajate-inseneride ja ehitusmaterjalitootjate vahel.

Eesti Arhitektuurimuuseum on võtnud vastutuse säilitada Eesti arhitektide isikuarhiive. Praeguseks loodud 55 isikuarhiivi seas on värskeimad 2021. aastal loodud Henn Roopalu ja Aulo Padari isikufond. Mullu täiendati näiteks Edgar Johan Kuusiku fondi ning loomisel on Allan Murdmaa ning Künnapu & Padriku büroo fond.

Maketikogu on põnev uudistada, aga lisaks on see muinsuskaitsjate töövahend. Leonhard Lapini Pärnu Kuldse Kodu arhitektoonide muinsuskaitse alla võtmisel oli abivahend Kuldse Kodu hoone makett ehituse ja planeerimise ajast. Suur osa püsinäituse makettidest kujutab kultuurimälestisi, kasvõi Tallinna laululava, Eesti Üliõpilaste Seltsi maja Tartus või ka äsja tühjaks jäänud Kosmose kino Tallinnas.

Juubelipuhusel väikesel maketituuril oli väljapanekus Lasnamäe 4., 5. ja 6. mikrorajooni ehk praeguse Mustakivi, Seli ja Priisle asumi makett. Need asumid projekteeriti RPI Eesti Projektis aastatel 1977–1982, kõike ei jõutud valmis ehitada. See makett leiti üllatuslikult, aga hästi säilinuna projekteerijate maja keldrist.

Eesti Arhitektuurimuuseumi fotokogu on nii uurijate, ajakirjanike kui ka näitusematerjalide hindamatu allikas. 2021. aasta lõpuks oli muuseumide infosüsteemis MuIS kirjeldatud 24 000 fotokogu säilikut.

Muuseumi näitustega on läbi aegade kaasnenud trükis. Tänu muuseumile on „oma raamatu“ saanud August Volberg, Erika Nõva, Edgar Velbri, Avo-Himm Looveer ja Nikolai Kusmin ning sisekujundajad Väino Tamm ja Vello Asi, kui tuua esile mõni nimi.

Eesti Arhitektuurimuuseumi näitused on pälvinud igal aastal tunnustusi ja preemiaid muinsuskaitsjailt, Eesti Kultuurkapitalilt, erialaliitudelt ja Eesti Muuseumiühingult. Muuseumi kirjastatud raamatuid on valitud Eesti kauneimate sekka.

30 tegutsemisaastast 25 on Eesti Arhitektuurimuuseum asunud muinsuskaitsealuses Rotermanni soolalaos, mis juba iseenesest on arhitektuuriloo jutustamise aines. See 1908. aastal baltisaksa inseneri Ernst Boustedti projekti järgi valminud hoone on uhke paeehitis ja tööstusarhitektuuri saavutus. Aastail 1995–1996 rekonstrueeriti soolaladu arhitekt Ülo Peili ja sisearhitekt Taso Mähari (mõlemad Arhitektuuribüroo Urbel ja Peil) projekti alusel. Rotermanni soolalao keldris olev, Suure Muuseumirotiga auhinnatud näitus „Elav ruum“ igas eas uudishimulikele on lisanud muuseumimajale omakorda ühe museaalikihi.

Riin Alatalu

Pärandihäire suvekool

Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakond korraldas koos rahvusvahelise muinsuskaitse eksperdiorganisatsiooniga ICOMOS 9.–13. augustil 2021 üleilmse üliõpilaste suvekooli „Pärandihäire ja teavitustöö". Avaloengu pidas Teresa Patrício, ICOMOS-i president, arhitekt ja Leuveni ülikooli Raymond Lemaire'i rahvusvahelise konserveerimiskeskuse professor. Osalejaid koolitasid ICOMOS-i tippeksperdid.

Vaatluse all oli nii looduskatastroofide kui ka poliitiliste ja majanduslike huvide mõju kultuuripärandile. Suvekooli eesmärk oli õpetada tegutsema rahvusvahelise, kultuuriruumide erinevusi tajuva meeskonnana kriisiolukorras, arendada oskust teavet kriitiliselt hinnata ja koostada selgeid sõnumeid. 14 ülikooli üliõpilased analüüsisid ICOMOS-i seniste pärandihäirete (ingl *heritage alert*) mõju ja koostasid ise uue häire teksti üheksa juhtumi kohta üle maailma. Eesti näitena koostati pärandihäire tekst Tallinna bastionaalvööndis, UNESCO maailmapärandi alal paikneva Estonia teatri kavandatava juurdeehitise kohta.

Karin Kirtsi

Unistus Saarte SRIK-ist sai teoks

Unistus hakata Eesti saartel korraldama restaureerimise, ökoehituse ja päranditeemalisi nõustamisi ja koolitusi oli meie mõtetes tiksunud juba pikalt. 2021. aasta suve hakul loodi Säästva Renoveerimise Infokeskuse Saarte Ühendus MTÜ (lühidalt Saarte SRIK), mille eestvedajad on Karin Kirtsi ja Madis Mihkelsoo.

Saarte SRIK-i eesmärk on jõuda inimesteni enne, kui nad alustavad suuremaid ehitustöid. Soovime omanikele selgitada, milliseid väärtusi võib nende hoonetes peidus olla ja kuidas hoonet väärtusi hoidvalt restaureerida. Üks sihtrühm on viimastel aastatel Hiiumaale elama asunud pered, kes on soetanud vana talu või maja.

SRIK-i igapäevategemiste kõrval on meil plaanis suvised restaureerimis- ja pärandimalevad noortele ning õpitoad päris pisikestele, samuti koostööprojektid kõrgkoolidega loodussäästlike materjalide väljatöötamiseks. Lisaks soovime, et saartel leviks teadlikkus alternatiivsetest ökoehitusmaterjalidest, et need oleksid paremini kättesaadavad ja et neid kasutataks rohkem.

Neil, kes soovivad olla Saarte SRIK-i tegevusega kursis, on võimalik astuda vabaühenduse liikmeks. Avaldus on ajutiselt kättesaadav aadressil https://resthunt.ee/saarteSRIK/.

Viimaste aastate üks õnnestunumaid näiteid pärandihäire mõjust on Indian Institute of Management Ahmedabadis. Saaremaal sündinud Louis Kahni projekteeritud ülikoolilinnaku osalise lammutamise plaanidest otsustati loobuda pärast rahvusvahelist ekspertide sekkumist. Foto Arne Maasik

Vana keldriukse ainukene kõlblik detail on väärikalt säilitatud, ülejäänud uksest valmis hoolika käsitööna koopia. Traditsiooniliste töövõtete õpitoad on Saarte SRIK-i üks väljund. Foto Saarte SRIK

Uued raamatud

Kunstiteaduslikke Uurimusi
2021, kd 30 / 3–4. Erinumber
„Pärandistamine ja pärand"
Peatoimetaja Ingrid Ruudi
Väljaandja Eesti Kunstiteadlaste ja Kuraatorite Ühing

Päranditeemalises erinumbris lahatakse valdkonda mitmest tahust, muu hulgas vaadeldakse nõukogudeaegse pärandi kuvandit ja kujunemist kolhoosiehituse, Maarjamäe memoriaali ning sõjaväesisese monumentaalkunsti kaudu, kiigatakse veel ka Vilniuse linna muinsuskaitsesse. Samuti arutletakse vanema pärandi väärtustamise ja tõlgendamise uute viiside üle valdkonnaüleselt. Jutuks tulevad barokkskulptuurid, mõisamaalingute autorsus, kirikute arhitektid ning tsunftimeistrite elu ja looming.

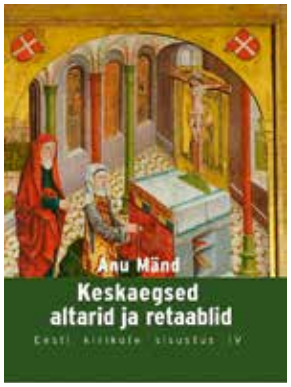

Eesti kirikute sisustus IV.
Keskaegsed altarid ja retaablid
Autor Anu Mänd
Toimetaja Anneli Randla
Väljaandja Muinsuskaitseamet

Keskaegsed altarid on erakordselt huvitavad nii kunsti- kui ka sotsiaalajaloo poolest. Rohkelt illustreeritud ja selgelt kirjutatud raamatus avatakse altariretaablite lugusid: milline on nende pildikeel, mismoodi mõjutasid need kunstikultuuri laiemalt ja mis saatus tabas neid pärast reformatsiooni?

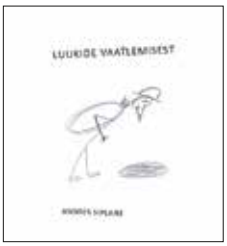

Luukide vaatlemisest
Autor Andres Siplane
Väljaandja Illos Vissraud

Ajaloolised detailid on need, mis kipuvad kiiremini kaduma, eriti kui tegu on nn praktiliste asjadega. Ühed sellised on kanalisatsioonikaevude luugid, mis võivad ometigi meile rääkida lugusid nii tsaariajast, sõjaeelsest Eesti Vabariigist kui ka nõukogude ajast.

Kuressaare linnus-kindluse 700 aastat.
Linnuste teejuht
Koostanud Garel Püüa
Toimetajad Olavi Pesti, Tõnu Sepp, Rita Rahu

Kuressaare linnuse 700-aastane ajalugu kätkeb endas nii olulisi sündmusi kui ka arhitektuurilisi muudatusi. Populaarse külastuskoha ja Saaremaa muuseumi lugusid rikastavad rohked pildid ja kaardid.

Pehme linn
Autor David Sim
Väljaandja Eesti Arhitektuurikeskus

Jätkusuutlik ja inimsõbralik linnaplaneerimine on tihedalt seotud ka vanalinnade, miljööalade ning laiemalt kõigi ajalooliste hoonetega. Teoses kirjeldatakse, kuidas kavandada hästi toimivat elukeskkonda nii, et kõik oleksid tulemusega rahul.

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 3
Koostajad Dan Lukas, Mart Mõniste
Väljaandja Hiiumaa Muinsuskaitse Selts

Järjekorras kolmandas toimetiste väljaandes keskendutakse nii Hiiumaaga seotud ajaloouurimustele kui ka praktilistele uuringutele hoonetes. Tähelepanu all on saareelu kujundanud õigeusk, oluliste isikute elulood ja teod, kalevivabriku põletamise sündmused, Kodusaare liikumine 1980. aastatel ning uuringud Reigi pastoraadis.

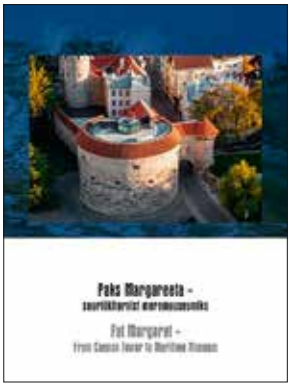

Paks Margareeta – suurtükitornist meremuuseumiks
Koostaja Urmas Dresen
Väljaandja Eesti Meremuuseum

Suur Rannavärav, Eesti Meremuuseumi praegune kodu, on tähelepanuväärne rajatis ja oluline maamärk Tallinna vanalinna küljel. Pika ajaloo vältel on nii Paksu Margareeta ümber kui ka sees toimunud palju muutusi, mille avastamise võimalust raamat lahkelt pakubki.

Rakvere elanikud kreisilinna aastail 1783–1917
Autor Odette Kirss
Väljaandja SA Virumaa Muuseumid
kirjastus

Rakvere linna ajaloo mõistmiseks tuleb tunda ka inimesi, kes on suunanud selle saatuse kurssi. Teoses on uurimise all rohkem kui 130 aasta pikkune ajajärk. Räägitakse linna kodanikkonna kujunemisest, kodanike töödest-tegevustest, rahvuslikust ja sotsiaalsest kirjususest ning koos toimimisest. Põhjaliku arhiivitöö ja suuliste allikatega sisustatud teksti rikastavad rohked fotod.

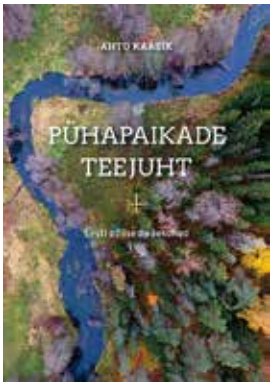

Pühapaikade teejuht
Autor Ahto Kaasik
Väljaandja Kirjastus Pegasus

Looduslikud pühapaigad on olulised, et mõista siinse maarahva mõtteilma. Raamatus on väepaikade põhjalik loetelu, samuti lugusid ja pärimusi ning rikkalikult pildimaterjali. Samuti saab kõrva taha panna soovitusi selle kohta, kuidas pühapaiku külastada, pildistada ja hooldada. Osalt on see teos mõtteline järg 2016. aastal ilmunud raamatule „Põlised pühapaigad".

Majavammist – puust ja punaseks. Ennetamine. Avastamine. Tõrje
Autor Kalle Pilt

Üksikasjalikus käsiraamatus majavammist seletatakse lahti selle kardetud majaseene siseelu, ennetamisviisid ja tõrje, samuti kummutatakse levinuimad müüdid. Praktikast kogutud fotod ja tehtud joonised aitavad iga majaomanikku ja arhitektuuripärandi spetsialisti vanade hoonete hooldamisel ning uurimisel.

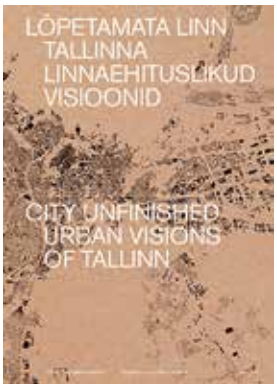

Lõpetamata linn. Tallinna linnaehituslikud visioonid / City Unfinished. Urban visions of Tallinn
Koostajad Andres Alver jt
Toimetaja Pille Epner

Milline on hea linn? Millises linnas me sooviksime elada? Mis rollides me linna kasutame ja millised on neile vastavalt meie ootused? Milline võiks olla parim võimalik Tallinn? 25 autori vaadet neile ja teistelegi linnaruumi puudutavatele küsimustele lahatakse linnaplaneerimise valdkonna eri aspektidest.

Aastast 2021 jääb meelde …

KAIS MATTEUS, Muinsuskaitseameti ehituspärandi osakonna juhataja

Estonia teatri juurdeehitise ümber peetud debatis küttis punane kast kirgi. Üle tüki aja oli muinsuskaitsjate laual taotlus, mis puudutas sügavalt ka laiemat avalikkust ja tekitas soovi kaasa rääkida. Argumenteeritud vaidlustest saab vaid võita. Ka muinsuskaitsjatel tuli mõelda raamidest väljas, sest ühel kaalukausil oli Estonia arusaadav vajadus ruumi järele ja soov säilitada rahvusooperi traditsiooniline asukoht, teisel aga ulatuslik sekkumine ühte kõige tundlikumasse ajaloolisse keskkonda. Enne seisukoha kujundamist kaasasime huvirühmi ja laia ringi spetsialiste. Pärast tõsist arutelu ja kaalumist jõuti üksmeelsele järeldusele, et muinsuskaitseliste väärtuste hoidmiseks ei ole võimalik rajada juurdeehitist Estonia teatrile vajalikus mahus.

Ameti toetuste eelarve suurenes. 2021. aastal saime jagada mälestiste ja muinsuskaitseala hoonete restaureerimiseks ning projekteerimiseks 4,4 miljonit eurot. See oli varasemaga võrreldes märgatav kasv ja võimaldas abistada paljusid omanikke. Rõõm jäi paraku üürikeseks: 2022. aastal on toetuste eelarve taas kahanenud.

Ajalooliste hoonete energiatõhusus: ei mäleta, et kunagi varem oleksime saanud nii palju taotlusi päikesepaneelide paigaldamiseks hoonete katustele või lähikonda, rääkimata hoonete soojustamise soovidest. Kallite energiahindade tõttu tuleb see teema üha enam päevakorrale. Rohepööret arvesse võttes on omanike soovid mõistetavad – hooned on ikkagi elamiseks ja kasutamiseks –, kuid peame silmas pidama, et mälestiste väärtused muudatuste tuules ei hävineks või ei väheneks kriitilise piirini. Tasakaalu leidmine ehk energiatõhususe suurendamine nii, et säiliksid hoone proportsioonid, materjal ja detailid, on olnud huvitav ülesanne.

HILKKA HIIOP, Eesti Kunstiakadeemia professor

Eesti Kunstiakadeemia vaates oli 2021. aasta suurim saavutus **UNESCO õppetooli rajamine** muinsuskaitse ja konserveerimise osakonna juurde. UNESCO annab võimaluse osaleda võrgustikus, kaasata õppe- ja teadustegevusse mainekaid väliseksperte ning kasutada UNESCO logo kui tunnustuse ja kuuluvuse märki.

Omamoodi teetähiseks on ka Anu Soojärve kaitstud magistritöö **nõukogude monumentaalkunsti pärandi** teemal ning sellega seotud näituse kureerimine (koos Gregor Tauliga). Ehkki nõukogude aja kultuuripärandiga on eri vaatenurkadest tegeletud aastaid, pani see töö aluse keerulise ja dissonantse pärandi süsteemsele kaardistamisele ja kaitsmisele. Teemaga haakuvad Eesti Kunstiakadeemia rahvusvaheliste seminaride sari „Saving Soviet heritage“ ja nõukogude militaarkunsti käsitlevad teadusartiklid.

2021. aasta möödus kunstiakadeemial veel Christian Ackermanni „taaskasutuse“ tähe all. Ametlikult 2020. aastaga lõppenud suurprojektile „Christian Ackermann – Tallinna Pheidias, ülbe ja andekas“ järgnes aasta jooksul üksjagu plaaniväliseid jätkutegevusi: näitus Tallinna toomkirikus ja kuulsa barokkmeistri kodukirikutes, näituseplagust valminud moetoodang, ilmunud teadusartiklid jne. Ristisime kõik need tegevused **rohe-Ackermanniks** ning pälvisime selle eest isegi Eesti Kunstiakadeemia väärika loomepreemia.

JUHAN HINT, puidurestauraator, Piit ja Pross OÜ

Märkimist väärib Tallinna vanalinnas Sauna tänaval paikneva **tahvelukse uurimis- ja restaureerimistöö**. Ukse ajalugu ulatub 16. sajandisse: arhailised suured nelinurksed sepishinged, 18 kihti värve, põnevad juhtlõngad uksega aastasadade vältel tehtud muudatuste kohta ja dendrokronoloogiline dateering 1524 *terminus post quem*. Tööprotsess oli äärmiselt köitev ja pakkus avastamisrõõmu.

2021. aastast jäävad meelde ka **töölähetused maakirikutesse**: Reigi, Juuru, Lalsi ja Häädemeeste kirikusse. Väljasõidud kaunite Eestimaa nurkade pühakodadesse ja tööpaiga rahulik-pühalik meeleolu on see, mida pingelisematel tööperioodidel või kärarikkamatel ehitusplatsidel meenutada.

Osalesin Viljandi vanalinnas **Oru 7a veranda taastamise töödel** akende restaureerijana. Nii akende kui ka maja seisukord tervikuna oli väga nadi, veranda oli kokku kukkumas. Seda inspireerivam on näha omanikke, kes on kuludest ja töömahust olenemata valmis lootusetus seisus patsiendi autentsel kujul ellu äratama.

In memoriam: Kalli-Maia Holland (28.03.1939—26.09.2021)

Meie hulgast on lahkunud Kalli-Maia Holland, hinnatud muinsuskaitsja, kes hoidis ja restaureeris Eesti kultuuripärandit veidi enam kui pool sajandit. Tema töö kestis olümpiaregati-eelsetest toimekatest aastatest kuni päris hiljutise ajani, mil rõõmude kõrval tuli kahjuks rinda pista ka terviseprobleemidega.

Kalli oli hariduselt elektrivõrkude ja -süsteemide insener. Tänu erksale vaimule, loomupärasele intelligentsusele, asjalikule, leebele ja mõistlikule suhtlemisstiilile ja laiale suhtlusringkonnale sai ta peagi omaaegses Kultuurimälestiste Riiklikus Projekteerimise Instituudis (KRPI) osakonnajuhatajaks. See ametikoht võimaldas tal rakendada oma sünnipäraseid juhi- ja organiseerijaoskusi.

Kalli haaras lennult probleemide sügavama sisu ning leidis poolt- ja vastuargumente vaagides neile sobivaimad lahendused. Kalli oli hea kuulaja. Tema poole pöörduti ja tema arvamusega arvestati. Kalli oskas inimesi hoida, tal oli oma roll selles, et KRPI-s oli toonastel dissidentidel üsna turvaline töötada. Ta mõistis tunnustada kolleege ning oskas märgata ka teravaks kippuvaid vaidlusi – helistada ja toetada hea sõnaga.

Alustanud 1970. aastal Vabariiklikus Restaureerimisvalitsuses, liikus ta ajavoolus palju kordi nime muutnud asutuse Tallinna osakonna eesotsas edasi kuni restaureerimisfirma Vana Tallinn asutamiseni 1988. aastal.

Just Vana Tallinna kollektiivi kogunesid 1990. aastatel pärast senise muinsuskaitsesüsteemi ümberkujundamist oma valdkonna spetsialistid ja vanu hooneid fanaatiliselt armastavad inimesed. Tollal segastel aegadel kaotasid paljud töö ja jalgealuse ning Kalli ei tahtnud kellelegi ära öelda. Seega alustati päris suure meeskonnaga: firma algusaastatel oli tööl ligi 60 inimest. Vanasse Tallinna tuldi, et jääda selle osaks pikkadeks aastateks, kuna see oli midagi enamat kui lihtsalt igapäevane palgatöö.

Kalli ei nõudnud oma töötajatelt kunagi raamidesse surutud, kella kaheksast viieni kestvat tööaega, vaid oli väga paindlik ja arvestas võimalusel alati pereeluga. Kalli ise hoidis oma peret väga ja oskas seda ka teiste juures hinnata.

Kalli eestvedamisel koolitati uut põlvkonda Eesti muinsuskaitses ja seda mitte tooli nühkides, vaid igapäevase välitöö – uuringute või arvukate ehituskoosolekute – käigus. Peale uurimis- ja projekteerimistööde hakati edukalt tegelema restaureerimisega.

Nende pikkade aastate vältel võis firmast läbi käia oma pool tuhat objekti, osale keskenduti rohkem, teistes lahendati vaid mõni põletav probleem. Kalli oli oma väljaütlemistes kindel ja väga autoriteetne. Siiski ei olnud ta konservatiivselt kinni rangetes põhimõtetes, vaid otsis lahendust, mis väärtustaks ja säilitaks pärandit parimal viisil.

Põhilised tööd olid sel ajal Tallinna vanalinnas, kus vaevalt on maja, kuhu Kalli või Vana Tallinna seltskond poleks sisse astunud, täpsemate uuringute tegemisest rääkimata. Palju töid tehti näiteks Pirita kloostris ning ka lugematutes mõisates ja kirikutes.

Kalli oli ICOMOS-i Eesti komitee auliige. Oma töö eest kultuurimälestiste restaureerimisel pälvis ta Muinsuskaitseameti 2017. aasta elutööpreemia. Kalli vääris seda tunnustust sada protsenti.

Kalli oli legend. Minu esimene kohtumine temaga jääb juba eelmise sajandi viimastesse aastatesse, kui me ühe keerulisema objekti ehituskoosolekul teineteist põgusalt tundma õppisime. Kümnend hiljem kohtasin ühel suvepäeval Kallit juhuslikult ametniku ukse taga. „Tahaksin sulle tööle tulla. Kas võtad?“ „Võtan,“ ütles ta kohe, täiesti kindlalt ja pikemalt kaalumata. Täpselt selline Kalli oligi: kindel, asjalik ja autoriteetne, inimesi hoidev ja kõigiga arvestav.

Kalli! Sinu viimane soov oli, et Vana Tallinn jätkaks oma tööd. Ja me jätkame!

Tänutundega meenutades
Elo Sova

Kalli-Maia Holland Toompeal Kiriku 2 trepi juures 2020. aastal. Foto Eva Mölder

Monumentaal-dekoratiivkunst Nõukogude Eestis. Plastgraanulitest metallvarbadeni

Näituse autorid: Gregor Taul ja Anu Soojärv

2021. aasta muinsuskaitsepäevade katusteemaks sai „Peidus pärand", millest omakorda koorus idee koostada seekordne näitus Nõukogude Eesti monumentaal-dekoratiivkunstist – pärandist, mis on mitmel viisil peidus püsinud aastakümneid.

Monumentaal-dekoratiivkunst kerkis Nõukogude Eestis esile 1960-ndate hakul koos modernistliku arhitektuuriga, õigemini selle kriitikaga. Järgnevate kümnendite vältel kavandati avalikku ruumi hulgaliselt erisuguseid teoseid, mille esmane roll oli saada modernistlike hoonete teravaid nurki pehmendades vaatajaga jutule ehk olla monumentaalselt dekoratiivne. See andis kunstnikele üpris avara lõuendi, et tegeleda materjaliotsingutega, mängida eri tehnikate ja stiilide piirimail, luua nii dekoratiivteoseid kui ka suure kunstiväärtusega taieseid.

Praegu toidab pikalt nähtamatuna mõjunud žanr meeldivat nostalgiat: monumentaalteosed ei vii tagasi pelgalt „nõukaaega", vaid kunagise koolimaja aulasse, noorusaja kinosaali ja lapsepõlvemaale vanaema juurde. Seda kinnitas tagasisidetulv, mis järgnes sotsiaalmeediasse postitatud üleskutsele monumentaalteostest teada anda. Üle Eesti saabus vihjeid nii juba tuttavate kui ka veel avastamata teoste kohta. Väljasettinud mitmekesine materjal määras ka näituse fookuse: otsustasime pakkuda vaatajale läbilõiget Nõukogude Eesti monumentaalkunsti mitmelaadilisusest.

Näitusele kogunes ligikaudu 60 teost üle Eesti. Esindatud on tuntud monumentalistide tööd, nagu Eeva-Aet Jänese võimast ruumielamust pakkuv grafiito Põdrangu endises sovhoosikeskuses ja Andrus Kasemaa Mahtra sõja ainetel valminud pöörane monumentaalmaal Peri endises kolhoosikeskuses, ning peamiselt dekoratiivsed kompositsioonid, nagu Valli Lember-Bogatkina kujundatud Mustamäe vanimate kortermajade otsaseinad. Materjaliotsinguid kajastavad näiteks klaasplastist tuviskulptuur, mille Riho Kuld kavandas Tallinna raadiomaja fassaadile, ja Mark Kalpini plastgraanulitest pannoo Tartus endise aparaaditehase basseiniruumis.

Tutvuda saab erandlike teostega: sellised on Vassili Tovtini ehedat Nõukogude Ukraina mosaiigižanri esindav pannoo endises Tartu katseremonditehase sööklaruumis ja maineka pallaslase Lembit Saartsi kubistlik kompositsioon samas kompleksis asuva hoone otsaseinal. Näituseprogrammi on võetud ka dekoratiivskulptuurid ning vähem või rohkem ideoloogilise sõnumiga monumendid, näiteks Endel Taniloo kavandatud „Kivijüri" Kärdlas.

Ülevaatenäitus oli huvilistele vähendatud kujul avatud 2021. aasta septembris Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus. Täies mahus väljapanekuga on endiselt võimalik tutvuda virtuaalnäitusel, mida saab külastada muinsuskaitsepäevade veebilehel muinsuskaitsepaevad.ee.

1. Monument „Au tööle" Kohtla-Järvel. Autorid Olav Männi ja Udo Ivask, 1967. Foto SA Virumaa Muuseumid
2. Mustamäe ehitamine. Dekoratiivpaneelid valmisid tehases ning laoti ehitusplatsil piltmõistatuse kombel kokku. Foto Rahvusarhiiv
3. Rait Präätsa vitraaž endises Sakala keskuses oli üks vähestest teadaolevast monumentaal-dekoratiivteosest Nõukogude Eestis, millel kajastus Nõukogude sümboolika. Eesti Vabariigi taasiseseisvumise järel kujundas kunstnik vitraaži ümber. Foto Eesti Filmiarhiiv
4. Skulptuur „Telesilm" (Igor Balašov, 1965) ja ajalooline hetk. Telemaja valvamine vabatahtlike poolt seoses Interrinde organiseeritud Toompea ründamisega. Foto Tiit Veermäe, 1990. Eesti Filmiarhiiv
5. Sgrafiito „Klaasipuhuja" Järvakandi endises kinos. Olev Soansi kavandi järgi lõikasid kujundi 1963. aastal krohvi noored kunstitudengid Jüri Arrak ja Tõnu Lauk. Foto Martin Siplane, 2021
6. Näitus avati Leonhard Lapini Kuldse Kodu arhitektooni maketiga. Foto Siim Tuksam, 2021
7. Paljude omaaegsete avalike hoonete funktsioonid on nüüdseks muutunud. 1973. aastal valmis Ilmar Malini sekomaal Rapla Teedevalitsuse saali. 2021. aastal tegutseb hoones kirstuvabrik. Foto Martin Siplane
8. Sgrafiito „Kalad" endise Kirovi kalurikolhoosi peahoone fuajees. Autor maalikunstnik Tõnis Soop, 1970-ndad. Foto Anu Soojärv, 2021

1

2 3

4

5 6

7

8

KOOL VANAS MAJAS ARHITEKTUUR KIRIKUD VANALINNA MAASTIKUD KUNST ARHEOLOOGIA MEIE INIMESED TUDENGITÖÖD PÄEVAKAJALINE KROONIKA

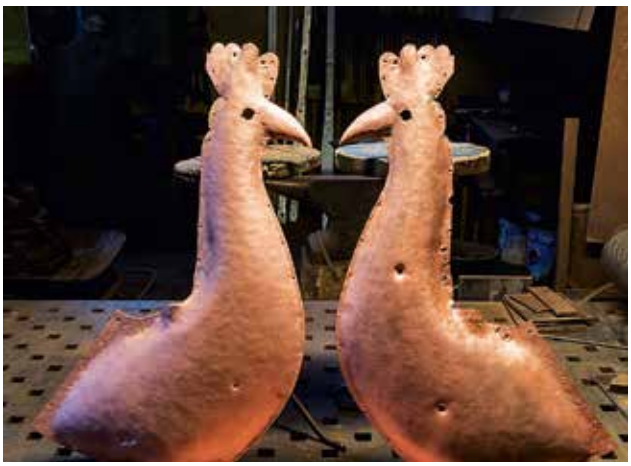

9 772228 203006 12